

ХРИСТИЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Полтава
"Археологія"
1999

Інститут археології НАН України
Полтавська обласна державна адміністрація
Управління культури Полтавської облдержадміністрації
Управління у справах релігій Полтавської облдержадміністрації
Управління культури Сумської облдержадміністрації
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління
культури Полтавської облдержадміністрації
Всеукраїнська громадська організація «Руський рух України»

ХРИСТИЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

*Присвячується
2000-літтю християнства*

Полтава
«Археологія»
1999

УДК 23: 947.7 (930.26)
ББК 63.3.4 (4 УКР.) + 86.37
X 93

X 93 ХРИСТИЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: Збірник наукових праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 184 с.: 26 іл. — Укр., рос., англ. м. — (НАН України. Ін-т археології. Полтав. обл. держ. адміністрація. Управління культури. Управління у справах релігій. Центр охорони та досліджень пам'яток археології).

Збірник містить наукові статті з проблем археології, історії Давньої Русі, пізнього українського середньовіччя, історії християнської релігії, проблем пам'яткоохоронництва, що присвячені вивченню християнських старожитностей Лівобережної України і Середнього Подніпров'я — Полтавщини, Київщини, Сумщини, Харківщини, Черкащини та Чернігівщини. Видання присвячене 2000-літтю християнства.

Для археологів, істориків, релігієзнавців, краєзнавців, співробітників музеїв, широкого кола читачів.

Редколегія:

Белько О.В., заступник начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації; **Глизь І.П.**, начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації (*голова редакційної колегії*); **Коваленко О.В.**; **Кулатова І.М.**; **Міхеєв В.К.**, доктор історичних наук, професор; **Моця О.П.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О.О.**, доктор історичних наук, професор; **Пашенко В.О.**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук (*відповідальний редактор*); **Сухобоков О.В.**, доктор історичних наук; **Тітков О.В.**

Рецензенти:

Івакін Г.Ю., доктор історичних наук; **Лобурець В.Є.**, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; **Терпиловський Р.В.**, доктор історичних наук.

Друкується за рішенням Вченої Ради Інституту археології НАН України, прот. №7 за 1999 р.

ISBN 966-7628-00-0

При передрукуві чи іншому використанні матеріалів посилання на збірник обов'язкове.

© ІА НАН України, 1999

© ВЦ «Археологія» ЦОДПА, 1999

© Автори статей, 1999

© Обкладинка, оригінал-макет ВЦ «Археологія», 1999

© Онопрієнко І.М.

ХРИСТІЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ І КУЛЬТУРА ПОЛТАВЩИНИ

Привітання учасникам регіональної наукової конференції «Християнські старожитності Лівобережної України» від Полтавської обласної державної адміністрації

Шановні учасники наукової конференції!

Від обласної державної адміністрації, від себе особисто щиро вітаю всіх Вас з Новим, 2000-м роком, а також з великим, воістину народним святом — Різдом Христовим!

Хай новий рік принесе в кожен оселю, в кожен родину, кожному з Вас — добро, злагоду, щастя і мир, натхнення творити достаток на Землі Незалежної України.

Наукова регіональна конференція «Християнські старожитності Лівобережної України», присвячена 2000-літтю християнства, не випадково відбувається у Полтаві — широкознаному духовному осередку України.

Християнство на сьогодні, як одна з трьох світових релігій, — глибоко проникло в усі сторони нашого життя, стало невід'ємною частиною буття кожної людини, політики, ідеології, культури. Вступаючи в 2000-й рік Християнського Буття, ми не можемо обминути визначальний, безперечний вплив цього вчення на хід світової історії, на суспільний розвиток людства. Високі моральні принципи, закладені у християнському віровченні, завжди викликали до життя те найкраще, що було в людському суспільстві. Так, як наука і культура, господарська діяльність, мораль і світогляд на протязі багатьох віків були підпорядковані релігії, то християнство зіграло значну позитивну роль у розвитку людської цивілізації упродовж останніх двох тисячоліть.

Християнство, проголошуючи людину «вінцем творіння», звеличує її, надихає на подолання труднощів, учить любити і прощати, бути милосердними і високодуховними.

Незважаючи на десятки років тоталітарного панування атеїзму, український народ жив за високими моральними принципами християнства. В новій, незалежній Україні, де створюються всі умови для духовного оновлення країни, ми можемо сміливо дивитися в майбутнє, в злагоді і єдності крокувати у третє тисячоліття від Рідздва Христового.

Наша наукова конференція повинна окреслити один з багаточисельних виявів впливу християнства на духовну і матеріальну культуру — християнські старожитності в контексті вивчення і збереження пам'яток історії та культури. Тобто, тематика конференції охопить надзвичайно широке коло проблем, пов'язаних із вивченням християнських реліквій, речових знахідок, предметів давнього культу, окремих пам'яток від доби Київської Русі до фіналу пізнього українського середньовіччя. Це епоха, від якої збереглися залишки перших церков та матеріальні свідчення відправлення давнього християнського культу, рештки християнських некрополів, що часом руйнуються під дією природних чинників та господарської діяльності сучасної людини. Не менш важливою складовою частиною християнських старожитностей є досі збережені у первісному вигляді храми Гетьманської доби — унікальні архітектурні комплекси з їх іконостасами, обрядовим начинням, збереженими предкодавними іконами тощо. Звісно, все це — пам'ятки творчого генію нашого народу, окриленого християнськими ідеями.

Безперечно, не повинна залишитися поза увагою дослідників і проблематика, пов'язана з вивченням шляхів та засобів збереження цих унікальних історико-культурних надбань християнства. А поряд з цим — не можна проминути й наслідків атеїстичного вандалізму щодо церковних цінностей і споруд, проблеми музейного збереження матеріальних свідчень християнської культури. І звичайно ж, нерозривними з цим, постають питання вивчення життєвого шляху і творчої діяльності ратаїв на теренах дослідження нашої церковної давнини — вчених і подвижників, чиїми зусиллями збережено для майбутніх поколінь весь той величезний пласт історико-культурного надбання, який асоціюється в нашій свідомості з поняттям християнські старожитності.

Так, Полтавщина має пишати тим, що тут працювали відомі дослідники історії християнства і пам'яток найдавнішого минулого, музейники-збирачі реліквій церковної історії, такі

як: Володимир Пархоменко, Вадим Щербаківський, Іван Зарецький, Михайло Рудинський, Сергій Кульжинський, Микола Філянський, Кость Мощенко...

У колекціях полтавських музеїв відклалася досить репрезентативна добірка пам'яток християнської історії. Збирання цих високохудожніх творів християнського мистецтва започаткував наприкінці XIX століття Лубенський музей Катерини Скаржинської, а з початку XX ст. — церковно-археологічний музей Полтавської єпархії — Полтавське Єпархіальне Давньосховище. Надзвичайно яскраві збірки таких предметів зосередив на початку 20-х років Центральний музей Полтавщини (Полтавський краєзнавчий музей). На сьогодні широко відомі колекції церковної старовини знаходяться у Лубенському і Кременчуцькому краєзнавчих музеях. В області зроблено чимало і в плані наукового вивчення цієї грандіозної історико-культурної та мистецької спадщини. Видані каталоги, збірки наукових праць, матеріалів симпозіумів і конференцій, зокрема в галузі археології та історії гончарства. Побачили світ багатопланові дослідження з приводу долі церковної старовини в Україні у першій половині XX століття, роботи, присвячені реабілітації діячів церкви і пам'яткоохоронців — жертв незаконних репресій. Свідченням поважного ставлення до цієї проблематики є й тільки-но завершені в Полтавському краєзнавчому музеї наукові читання «2000-ліття Християнства — славна віха в історії людства». Вони проведені з ініціативи управління культури Полтавської облдержадміністрації музейниками області.

Це далеко не повний перелік того, що зроблено і робиться на Полтавщині. Обласна державна адміністрація, заклади науки і культури вишукують різні форми роботи, з тим, аби всебічно розкрити високу місію вчення Христа, силу і велич якого пошановує світ.

Разом з тим зроблені й значні кроки у справі відбудови та реставрації християнських святинь краю, нашого міста. З цього року почнуться реставраційно-будівельні роботи по відновленню знищеного у 30-х роках Успенського кафедрального собору в Полтаві — визначній пам'ятці української архітектури доби козацького бароко.

Шановні учасники конференції! Тема, яку ми сьогодні розглядаємо, безперечно, актуальна і важлива. Її багатопланове розкриття дасть можливість глибше осягнути розмаїття того

багатовимірною явища, яким є старожитності християнства на нашій землі.

І сьогодні необхідно взяти раціональне зерно вічних загальнолюдських моральних категорій до арсеналу засобів виховання підростаючого покоління, збереження історико-культурної спадщини, її популяризації та донесення у оприлюдненому стані найрізноманітнішими засобами до широких мас населення.

Бажаю успішної роботи, нових наукових досліджень, досягнень в питаннях вивчення і осмислення християнських традицій і християнського віровчення, християнських старожитностей і найдавнішої культурної спадщини України.

© Юдін Микола

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ І ВИКОРИСТАННЯ НЕРУХОМОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ СУМЩИНИ ПЕРІОДУ ДАВНЬОЇ РУСИ В СВІТЛІ 2000-ЛІТТЯ ХРИСТІЯНСТВА

Актуальність врахування всього комплексу нерухомих пам'яток історії, пов'язаних з християнством, почали усвідомлювати відносно недавно, після урочистого відзначення 1000-ліття утвердження християнства у ролі офіційної релігії Давньоруської держави. Минуле десятиліття стало часом, коли відносини влади і православних конфесій зазнали корінних змін і поступово набувають рис гармонійності. Водночас атеїстична спадщина минулого продовжує впливати на сьогодення у вигляді невирішених проблем, насамперед пов'язаних з тими церквами і монастирями, що є пам'ятками історії та архітектури. Це потребує чималих зусиль щодо покращення їх використання. При цьому доводиться враховувати ті обставини, що в цілому ряді випадків на місці архітектурних споруд XVII-XVIII ст. знаходилися давньоруські, або й ще раніші археологічні пам'ятки: в смт. Ворнеж Шосткинського району поблизу церкви в стилі українського барокко знайдено верхню частину кам'яного ідола; біля м. Ахтирка, на схилах гори, де розташовуються приміщення Троїцького монастиря, що дійшли до нас, відкрите пошкоджене зображення хреста на камені; Красногірський монастир поблизу с. Постав-Мука Чорнухинського району Полтавської області, де виразно помітні залишки фундаментів монастирських будівель, знаходиться на скіфському городищі. Такі приклади непоодинокі, а тому, очевидно, і в інших регіонах Лівобережної України постають схожі проблеми, що потребує розробки певної методики вирішення зазначеного питання. Вона має стати складовою частиною більш широкої теми вивчення християнських старожитностей. Певно, мова має йти не про відродження церковної археології, адже, попри всі негативні моменти, все ж у вивченні світогляду давніх суспільств, завдяки історико-археологічним та філософським дослідженням, наука пішла далеко вперед, у порівнянні з епохою археологічних з'їздів, а про пошуки напрямків досліджень

християнських старожитностей різними науками та їх синтез на базі комплексного підходу.

Одним з таких напрямків має стати і пам'ятоохоронна діяльність, яка б ґрунтувалася на науковій базі й дозволяла включати християнські старожитності в систему музейних закладів і культурної спадщини, що перебуває під охороною, а з часом, звичайно, і туризму.

Першим етапом такої роботи має стати укладання переліку об'єктів, який може бути сформований за хронологічним і територіальним принципами. В будь-якому випадку база даних має бути вичерпною для вирішення окреслених завдань.

Найменш представницькою, проте надзвичайно цікавою і перспективною в плані дослідження і використання як об'єктів міжнародного туризму, є група пам'яток, пов'язаних з початковим етапом християнізації території північного сходу Лівобережної України (кінець X - перша третина або середина XII ст.). Чільне місце, звичайно, посідає тут Зеленогайський археологічний комплекс, до складу якого входять городище, велике селище площею до 30 га та курганний могильник, який налічує зараз близько 2,5 тис. насипів — найбільшу на сьогодні в Європі їх кількість. Крім суто археологічних аспектів вивчення даної унікальної пам'ятки, привертає увагу і те, що згідно реконструйованого колективом дослідників України і Татарстану маршруту шляху Київ-Булгар, Зелений Гай мав бути одним із населених пунктів, в якому побував під час пішої подорожі із Курська до Києва Феодосій Печерський. Дискусія довкола визначення дати, коли один із найавторитетніших церковних діячів Київської Русі прибув до Києва і прийняв постриг, ще далека від завершення¹, проте зрозуміло, що мова йде про першу половину - середину XI ст. Археологічні дослідження Зеленого Гаю цілком надійно засвідчують існування населеного пункту в цей період. Присвячений Феодосію Печерському нарис «Києво-Печерського Патерика» містить чимало унікальних свідчень про епоху, в яку жив відомий чернець. Серед інших, зокрема, цікавою є згадка про спробу Феодосія піти з дому разом з паломниками до Святих місць у Палестині. Припустимо, що маршрут подорожі на південь від Курська мав перетинатися з таким же маршрутом на шляху до Білої Вежі й Тмуторокані, який для раннього середньовіччя був відомий як Хозарський і функціонував також в епоху «Слова о полку Іго-

ревім». Саме до цього шляху тяжіють основні знахідки речей західноєвропейського походження у половецькому степу.

Найбільшим населеним пунктом сіверян на шляху від Зеленого Гаю до Сіверського Дінця, через який, швидче всього, пролягав шлях до Палестини, був Журавненський археологічний комплекс, до складу якого входить майже вдвічі менший за Зеленогайський курганий могильник². Вивчення цього комплексу і всього шляху ще чекає на своїх дослідників, проте важко не побачити, який важливий вузол археологічних пам'яток розташовується на межі Сумської і Полтавської областей та настільки перспективним він є для туризму. Саме тому слід вже сьогодні продумати, які об'єкти мають бути внесені до числа найперспективніших на території обох областей, скоординувати плани їх охорони і дослідження, щоб неминуче піднесення економіки, яке обов'язково супроводжується зростанням добробуту населення і поживленням туризму (в т.ч. міжнародного), використати з максимальною користю для розвитку культури Сумщини і Полтавщини.

Найбільш заслугове на включення до переліку об'єктів, які потребують нагальної уваги в плані охорони і майбутнього використання (з числа християнських старожитностей періоду феодальної роздрібненості давньоруських земель), фундамент давньоруського храму в Путивлі та дзвіниця літописного міста Городка. В даний час перший законсервований, що зумовлено не стільки економічною ситуацією, скільки пріоритетами галузі туризму радянських часів. Проте з часом уявляється доцільним відновлення історико-архітектурних досліджень пам'ятки, що має завершитись якимось із варіантів музеєфікації храму. В даний час доцільно звернутися до матеріалів досліджень цього об'єкта з метою їх повноцінної наукової публікації.

Важливе місце у відзначенні 2000-ліття християнства має посісти діяльність музеїв, перш за все, виставкова. В уже діючих експозиціях слід потурбуватися про те, щоб предмети християнського культу давньоруського часу були виділені, якщо не в окремі розділи, то хоча б художніми засобами, щоб вони не втрачалися в експозиційному плані на тлі прикрас і т.п. речей зазначеного періоду. Найбільш доцільним, звичайно, було б організувати спеціальні виставки, присвячені 2000-літтю Різдва Христового, які б наочно показували всю історію процесу становлення і розвитку християнства від кінця X ст. до наших днів.

Без повноцінних експозицій на християнську тематику краєзнавчих і художніх музеїв не може бути й мови про повноцінне моральне і патріотичне виховання, адже всі найважливіші події української історії відбувалися під прапором захисту віри.

Створення єдиної комплексної багатоваріантної системи туристичних маршрутів Сумщиною і Полтавщиною, яка б охопила систему пам'яток, музеїв, сфери обслуговування і відповідала запитам різних категорій туристів, серед них і віруючих, і шанувальників церковної старовини, має увінчати зусилля пам'яткоохоронного напрямку вивчення національної культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Творогов О.В.** Феодосій // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып I: (XI - пер. пол. XIV вв.). — Л.: Наука, 1987. — С457-459; **Приймак В.В.** О некоторых аспектах восточных связей населения междуречья Средней Десны и Верхней Ворсклы в VIII - сер. XIII вв. // Путь из Булгара в Киев. — Казань, 1992. — С72-73; **Моргунов Ю.Ю., Щавелев С.П.** «Курскск на Тускоръ»: К вопросу о происхождении летописного города // Тр. VI Международного Конгресса славянской археологии. — Т. 2: Славянский средневековый город. — М., 1997. — С.269.
2. **Моця О.П.** Матеріали Журавненського комплексу в контексті дослідження проблеми давньоруського міста // Історія Русі-України: Іст.-арх. зб. — К., 1998. — С.182-188.

© *Гончар Володимир*

ТРАПЕЗНА XII ст. ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ В КИЄВІ

Монастирські трапезні палати середньовічної доби Русі-України недостатньо вивчене і висвітлене питання у давньоруській архітектурі. До останнього часу про існування в струк-

турі давньоруських монастирів трапезних нам було відомо тільки за повідомленнями літописних джерел. Крім трапезної Києво-Печерського монастиря, подібна кам'яна споруда функціонувала в Антонієвім монастирі у Новгороді. Вона була побудована ігуменом Антонієм між 1127-1132 рр.: «**обложи игумен Антонин в Новгороде трапезницю каменю**»¹.

Трапезниці традиційно були невід'ємним атрибутом та важливим компонентом монастирів, як самостійно існуючих органів, об'єднуючи в собі дві функції — культово-церемоніальну та господарську. До того ж, вони стали важливим елементом архітектурних ансамблів монастирських комплексів, уособлюючи собою другу за значенням церковну споруду, вслід за соборним храмом.

Обсягово-просторова структура трапезних повинна була відповідати таким функціональним призначенням: зберігання провізії, підготування їжі, доставка підготовлених страв у трапезний зал та процес їх вживання, а також виконання різноманітних християнських культових обрядів і ритуалів, котрі супроводжували трапезу.

Трапезна Києво-Печерського монастиря може бути у цьому відношенні характерним прикладом. Згадки стосовно її існування відомі нам з «Повісті Временних Літ»: «**В лѣто 6616 (1108) Заложена бысть церкы святаго Михаила Золотоверхая, Святополком князем, въ 11 нѣля мѣсяца. И кончаша трапезницю Печерскаго монастыря при Феоктистѣ игуменѣ, иже ю и заложи повелѣньемъ Глѣбовым, иже ю и стяжа**»². Це повідомлення знаходить своє підтвердження і на сторінках Іпатіївського та Густинського літописних списків³.

Наступна згадка про трапезницю Печерського монастиря відноситься до 1110 р.: «**Томъ же лѣтъ бысть знаменье в Печерскѣм монастырѣ въ 11 день февраля мѣсяца: явился столпъ огонь от земля до небеси, а молнья освѣтиша всю землю, и в небеси погромѣ в час 1 нощи; и весь миръ видѣ. Сей же столпъ первье ста на трапезници каменѣй, яко не видѣти бысть креста, и постоявъ мало, съступи на церковь и ста над гробомъ Феодосьевым...**»⁴.

Наведена цитата дає підставу стверджувати те, що в цей час трапезна вже існувала як самостійна культово-господарська споруда поряд з Успенським собором Печерського монастиря. Досить цікавим свідченням вищенаведеної літописної статті є

також згадка про хрест, котрий розташовувався на куполі давньої споруди, що свідчить про наявність трапезної церкви.

Згадка про трапезну зустрічається в літопису ще двічі. В 1230 р. Київ пережив потужний землетрус: «...и въ Киевѣ градъ велики боляма того высть потрясенье а въ монастыри Печерскомь церкви святыя Богородица каменная на 4 части расступися ... ту и трапезницею потрясе каменою, снесену бывшую корму и питью, все то потре камень дробное, сверху падая, и столы и скамы, но обаче вся трапезница не падеся, ни верх ея»⁵.

Цілком очевидно, що пошкодженень зазнали, як Успенський собор, так і трапезна. Вірогідно, вони були незначними, оскільки під 1231 р. Лаврентіївський літопис, висвітлюючи посвячення Кирила єпископом Ростовським в Софії, згадує обід, який був даний на честь цієї події у Печерському монастирі: «...и ѣша и пиша того дни въ монастыри святыя Богородица Печерскія много множество людий прензаниха зѣло, нуже не бѣ мощи исчести»⁶. І хоча літопис не вказує, в якій саме споруді святкували вищезгадану подію, не виключаємо можливості, що це була монастирська трапезна.

Збереглися і свідчення пограбувань трапезної під час монголо-татарського нашествия: «...весь монастырь со всеми украшеніями и каменными стенами до основанія искорениша и разметаша»⁷. Незважаючи на категоричність цієї звістки, а також подібних згадок в інших джерелах, життєдіяльність Печерського монастиря не припинялась. Це підтверджується не тільки поодинокими літописними даними⁸, а й результатами археологічних досліджень монастиря⁹.

Тобто, вже в другій половині XIII - на початку XIV ст. Печерський монастир починає відбудовуватися. Передусім, це стосується Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви¹⁰. Стосовно трапезної палати XII ст., то вона, можливо, настільки постраждала від Батієвого погрому 1240 р., що відбудувати її було неможливо. Згодом її стіни були розібрані та використані для внутрішніх потреб Печерського монастиря. Переконливим доказом може слугувати велика кількість давньоруської цегли, акуратно складеної до купи, яка була виявлена в ході археологічного дослідження східної частини залишків давньої трапезниці¹¹. Не виключена можливість використання плінфи з розібраних стін трапезної на ремонтно-відновлю-

вальні роботи Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви.

Писемні джерела ніяких відомостей щодо часу розбирання руїн кам'яної трапезної не наводять. Зважаючи на цю обставину, розборку вищезгаданої давньоруської споруди слід відносити до кінця XIII-XIV ст. Так, під час археологічних досліджень східної частини давніх залишок трапезної було виявлено середньовічну господарську яму XV-XVI ст., днище якої знаходилося на частково збереженій кладці плінфи східної стіни будівлі. В заповненні ями знайдено кримську срібну монету Менглі-Гірея¹² 900 р.х. (1494/1495)¹³.

Крім монети, яка вказує на дату розбирання трапезної, в центральній ділянці східної стіни виявлено два поховання, могильні ями котрих зруйнували її кладку майже до підшови підмурка¹⁴. Обидва небіжчика, з південно-західною орієнтацією, покоїлись у дерев'яних домовинах, збитих залізними цвяхами та скобами, залишки яких були зафіксовані під час археологічних досліджень. Поховання безінвентарні. Лише в одному з них, серед кісток грудей, стирчав плоский ромбоподібний залізний наконечник стріли з кільцевидним валиком внизу пера і круглим черенком, на якому простежувались залишки зотлілого деревка. Не виключено, що поховання належить одному з ченців Печерського монастиря, який загинув під час кримсько-татарського погрому, вчиненого Єдигеєм у 1416 р., що «...Печерський монастирь сожже и со землею соровна»¹⁵, чи наслідок набігу на Київ хана Менглі-Гірея у 1482 р.¹⁶

Таким чином, наведені вище археологічні знахідки з розкопок трапезної, вкладаються в хронологічні межі XV-XVI ст. і дозволяють стверджувати, що після 1240 р. ця кам'яна будівля припинила своє існування.

До недавнього часу архітектура споруди та її достеменне місцезнаходження залишалися загадкою. Вважалося, що рештки трапезниці XII ст. знаходилися під будівлею нової трапезної Печерського монастиря, зведеної у 1883-1885 рр. архітектором В.Ніколаєвим¹⁷. Звичайно, це твердження не мало під собою ніякої основи, оскільки ґрунтувалося лише на здогадках.

1984 р. на верхній території Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, на одній з ділянок скверу перед Великою дзвіницею, в декількох місцях виникли прова-

ли ґрунту. Дослідження цих провалів було доручено Архітектурно-археологічній експедиції ІА АН УРСР під керівництвом архітектора В.О.Харламова. В результаті охоронних робіт виявлені залишки кам'яних стін споруди XII ст., котрі були отожнені з літописною лаврською «трапезницею»¹⁸.

У 1985, 1986 і 1991 рр. експедиція провела ґрунтовні дослідження цієї будівлі¹⁹. Внаслідок чого вдалося відкрити значну частину площі пам'ятки. Це дало можливість виявити план споруди, з'ясувати її конструктивні особливості, характер будівельної техніки, визначити основні етапи будівництва, відповісти на деякі питання стосовно інтер'єру будівлі, а також виконати гіпотетичну реконструкцію.

Матеріали архітектурно-археологічних досліджень вказують, що трапезна знаходилась на відстані 18 м на південний захід від Успенського собору. Вона орієнтована за сторонами світу, мала у своїй основі центричне планування. Це була квадратна у плані споруда, розмірами (без врахування зовнішніх пілястр) — 17,6×17,6 м (з пілястрами — майже 18,0×18,0 м). Дослідники відзначали порівняно непогану (археологічну) збереженість давньої пам'ятки архітектури. Висота стін сягала у деяких місцях до 1 м, а їх верхня площина знаходилась на глибині 0,40-0,45 м від сучасної поверхні (рис.1).

Трапезна Печерського монастиря уявляється нам двоповерховою кам'яною спорудою. На нашу думку, перший поверх виконував виключно господарську функцію: зберігання харчової провізії та приготування їжі. Це підтверджує наявність серед знахідок археологічних матеріалів, із яких особливе місце займає кераміка.

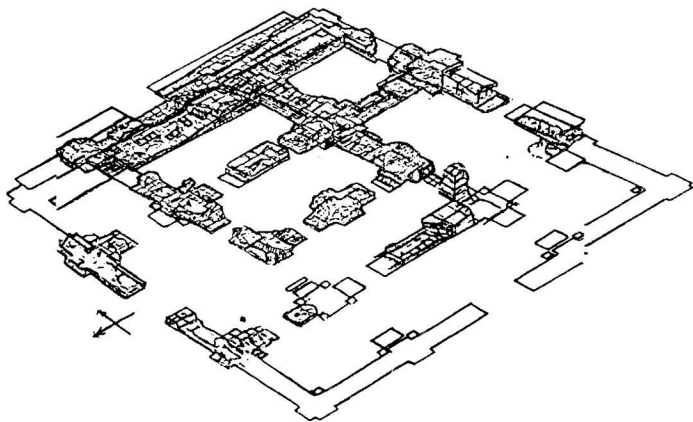
Фрагменти керамічного посуду виявлені у великій кількості по всій площі трапезної, на рівні підлоги XII ст. першого поверху. Всі гончарні вироби датовані XII - першою половиною XIII ст. і репрезентовані, головним чином, кухонним, столовим і тарним посудом (рис.2). Кухонний посуд представлений уламками горщиків різної ємкості та покришок. Використання їх для приготування страв не викликає сумніву, так як стінки посуду мають залишки кіптяви. Цікавою знахідкою, яка відноситься до цієї категорії посуду, є виявлені фрагменти бронзового казана, в якому готували їжу. Підтвердження тому — свідчення Києво-Печерського патерика про те, як один з ченців, отримавши благословіння ігумена перед приготуванням їжі, наливав воду до казана²⁰. Приготування страв у каза-

нах, імовірно, було зумовлене зростанням чисельності ченців у монастирі в першій половині XII ст., які харчувалися за загальним столом у трапезному приміщенні. Це підтверджується не тільки локалізацією в цій частині трапезної кухонного та столового посуду, а й знахідкою поряд з південною закопченою стіною залишків печі у вигляді обпаленої плями глини з фрагментами піщини на рівні підлоги приміщення. Крім цього, всю площу стародавнього рівня підлоги цих двох приміщень покривав прошарок горілого дерева (товщиною 25,3 см), насичений кістками тварин і риби.

Там же, на першому поверсі, у південній частині трапезної, вірогідно, проходив процес помолу зерна. Поряд із західним входом у південно-східне приміщення був знайдений кам'яний диск жорна для розмелювання злаків, діаметром 42 см, товщиною 7,0 см, з отвором у центрі діаметром 3,5 см. Не виключено, що з отриманого таким чином борошна тут же випікали хліб, який подавали на «трапезе братів».

Центральні приміщення трапезної використовувалися виключно для зберігання провізії. На користь цього припущення свідчать знахідки уламків, так званого, тарного посуду: червоноглиняних візантійських амфор і великих горщиків — «кор-

*Рис. 1. Загальний вигляд руїн трапезної XII ст.
Печерського монастиря.*

чаг», місцевого виробництва, які мали поширення в Русі-Україні у XII-XIII ст. Такі амфори і корчаги призначалися здебільшого для зберігання вина, зерна, масла, меду і т. ін²¹. До цієї категорії посуду можна віднести два повністю збережених керамічних горщика XII ст. (висотою близько 38 см), виявлених у західній частині центрального приміщення трапезної. Місткість кожної посудини — майже 20 літрів. Горщики були повністю вкопані у підлогу. За кількістю виявлених круглих ямок, таких корчаг було чотири.

Таким чином, перший поверх трапезної уявляється нам великим, квадратним у плані господарським приміщенням, яке внутрішніми пілонами умовно розділене на функціональні зони. Основний вхід у трапезну знаходився, вірогідно, в центральній частині західної надвірної стіни. Але потрапити до будівлі можна було і через аналогічні входи, влаштовані у східній, північній та південній надвірних стінах.

Зв'язок з другим поверхом здійснювався за допомогою двох дерев'яних сходинок, які знаходилися у північній та південній частинах споруди. Вхід на східці з конструктивних і функціональних міркувань був влаштований, скоріше всього, із західної сторони.

Центральна та центрально-східна частина першого поверху трапезної, ймовірно, мала кам'яні перекриття. Всі інші перекриття могли бути виконані з конструкцій у вигляді міцних дерев'яних брусів, котрі обмазувалися вапняно-піщаним розчином. Залишки такого розчину, з відбитками дерев'яних брусів (колод), у великій кількості були виявлені в процесі археологічних досліджень пам'ятки. Дослідники відзначали, що ці знахідки концентрувалися переважно у північній та південній частинах споруди.

Другий поверх призначався безпосередньо для вживання їжі і виконання усіх культових обрядів, які супроводжували трапезу. Тому другий поверх повинен був складатися з великого приміщення (трапезної зали) і трапезної церкви.

Місцезнаходження на другому поверсі самостійного храму підтверджують матеріали археологічних досліджень. У шарку будівельних залишків, між збереженими стінами першого поверху споруди, були виявлені у великій кількості фрагменти штукатурки із залишками фрескового живопису синього, жовтого, червоного, коричневого та зеленого кольорів. Причому на деяких фрагментах на синьому тлі білою фарбою нане-

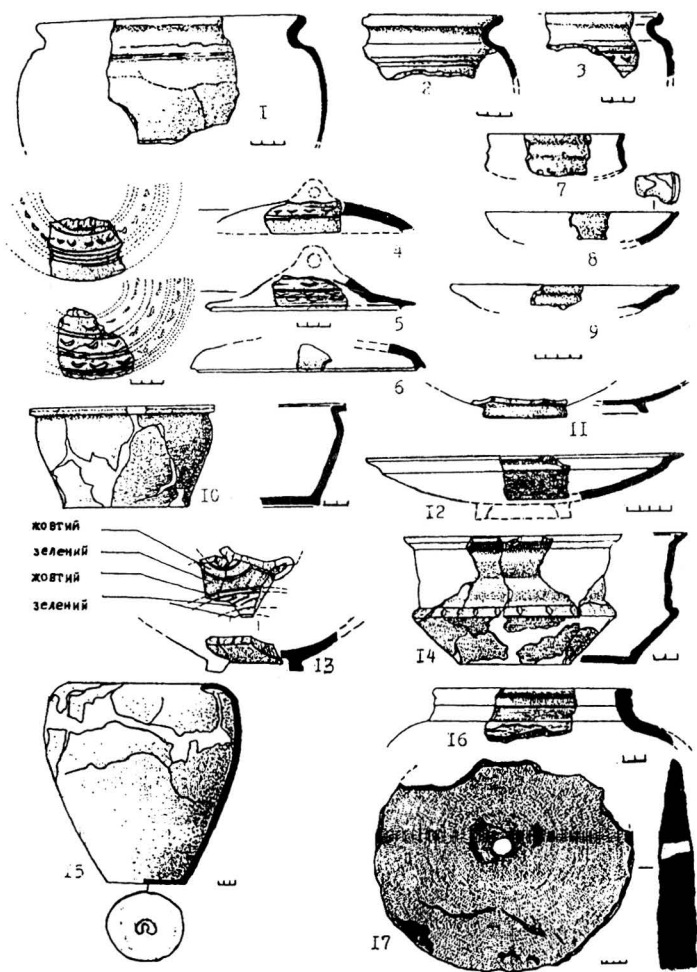

Рис.2. Зразки кераміки, жорно з розкопок трапезної XII ст. Печерського монастиря.

сені старослов'янські літери. Оскільки, на площинах стін першого поверху фрескового розпису виявлено не було, можна зробити висновок, що фресковим живописом декорувалися стіни другого поверху трапезної. Про існування в структурі кам'яної споруди трапезної церкви свідчать і знайдені уламки голосникової кераміки, а також згадка в одному з літописних повідомлень про хрест, який здіймався над давньою трапезною.

Трапезна церква могла знаходитися над східною центральною частиною споруди. Архітектуру церкви можна реконструювати за аналогією з лаврською Троїцькою надбрамною церквою, будівництво якої датується 1106 р., тобто часом, який практично співпадає з початком будівництва трапезної. Троїцька церква влаштована у верхньому ярусі, над проїздом, і є традиційним типом хрестово-банного храму з чотирма вільно стоячими хрещатими стовпами, котрі підтримували барабан з куполом, і апсидними напівциркульними нішами у східній стіні²². Розміри Троїцької церкви 10,5×11,0 м. Трапезна церква повинна була бути також квадратною в плані, але трохи менших розмірів — близько 9,50×8,20 м.

Західна частина другого поверху мала вигляд доволі великої трапезної зали, розміром майже 15,80×7,50 м. Тут розміщувалися столи, за якими лаврські ченці вживали їжу. Ця частина споруди могла завершуватися похилою дерев'яною покрівлею.

Дослідження показали, що в особливостях будівельної техніки та стилістики трапезної знайшли своє відображення риси перехідного періоду в архітектурі Києва першої половини XII ст. Споруда уявляється нам центричною, квадратною у плані кам'яною будівлею, котра мала два поверхи. Трапезна церква була влаштована на другому поверсі. Вона була самостійним об'єктом і розміщувалась у східній частині будівлі, звільняючи додатковий простір для трапезної зали. Ймовірно, церква являла найпростіший тип хрестово-банного храму без апсидних півкіл, з чотирма вільно стоячими опорними стовпами, які підтримували барабан куполу. Замість півкіл апсид могли бути напівцикульні ніші, влаштовані у торці східної стіни. «П»-подібний у плані внутрішній простір навколо церкви міг перекиватися простою скатною покрівлею.

У трапезній представлені одночасно дві системи кладки — візантійська «opus mixtum» і «opus isodos» — система, близька до романської цегляної кладки, яка вирізняється тільки формою цегли та цем'янковим розчином.

Фасади споруди членувалися плоскими пілястрами, відображаючи специфіку її внутрішнього планування. Стіни, вірогідно, були прорізані вузькими арковими вікнами, а подекуди і напівциркульними нішами. У вікна вставлялися щити-віконниці з круглим склом.

Декоративне вбрання пам'ятки було характерним для архітектури 30-80-х рр. XII ст. Стіни розписані виключно фресками, а підлога — викладена з різнокольорових полив'яних керамічних плиток. Архітектурно-археологічні дослідження трапезної виявили декілька зразків лекальної цегли, що може свідчити на користь декоративного оформлення фасадів у вигляді аркатурних поясів, поребрикових орнаментів і т.п.

Проте, об'ємно-планувальна структура трапезної, як показали дослідження, виявилася не характерною для архітектури Києва XI-XII ст. І в цьому немає нічого дивного, оскільки, поперше, подібний тип кам'яної споруди на території Русі-України був невідомий. По-друге, пам'ятки давньоруської цивільної архітектури, до якої можна віднести і розглянуту нами будівлю, відрізняються найрізноманітнішими і несподіваними типами планувальних структур. У цьому випадку можна пригадати давньоруські ротонди, палацові споруди, двоповерхові кам'яні брами з надбрамними храмами. Варто врахувати і той факт, що період кінця XI - першої половини XII ст. — перехідний час в архітектурі Києва, котра представлена такими неординарними пам'ятками, як храм Кловського монастиря, церква Спаса на Берестові, Троїцька надбрамна церква і т.п.

На нашу думку, найбільш близькі до планувальної структури трапезної Печерського монастиря болгарські монастирські трапезниці IX-X ст. — монастиря у місцевості Тувлалка (Велико Преславо) і монастиря у Плісці²⁴. Обидві болгарські трапезні, квадратні в плані, з розмірами сторін 13,0×13,0 і 15,0×15,0 м, відповідно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новгородская первая летопись Старшего и Младшего изводов. — М., Л., 1950; див. також: ПСРЛ — СПб., 1863. — Т. 15. — С. 195.
2. Повесть временных лет. — М., Л., 1950. — Ч. 1. — С. 187.
3. ПСРЛ. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 120; ПСРЛ. — СПб., 1846. — Т. 2. — С. 233.

4. ПЗЛ. — Ч. 1. — С.187-188. Йдеться про вогні св. Ельма — тихі електричні розряди, що мають вигляд пучків світла, які виникають на різних шпильях, гострих вершинах скель тощо; спостерігається це явище під час грози, заметілі, пилових бур.
5. ПСРЛ. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 193.
6. Там само. — С. 194.
7. Киевский синодис. — К., 1823. — С. 87-88.
8. ПСРЛ. — СПб., 1846. — Т. 2. — С. 220, 345, 352.
9. **Харламов В.А., Гончар В.Н.** Хозяйственно-бытовой комплекс XIII-XIV вв. на территории Киево-Печерского монастыря // Древняя история населения Украины. — К., 1991. — С. 67-76; **Балакин С.А., Сыромятников А.К.** Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 году // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. — К., 1992. — С. 154-171; **Гончар В.М.** Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989 рр. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 167-186.
10. **Холостенко М.В.** Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 147-149.
11. **Харламов В.А.** Отчет об археологических исследованиях памятника древнерусской архитектуры начала XII в. — трапезной Киево-Печерского монастыря, проведенных в 1985 г. // ИА ИАНУ. — Ф.е. — 1985/296. — Арк. 10.
12. **Харламов В.А.** Работы археологического отряда // АО 1985 г. — М.: Наука, 1987. — С. 426.
13. **Козубовский Г.А.** Находки монет 14-15 ст. на территории Киева. — К., 1991. — С. 22.
14. **Харламов В.А.** Отчет ... 1985 г. — Арк. 14-15.
15. Гусгинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 353.
16. ПСРЛ. — СПб., 1901. — Т. 12. — С. 215.
17. **Килессо С.К.** Киево-Печерская лавра. — М., 1975. — С. 91.
18. **Харламов В.А.** Раскопки древнерусской трапезной Киево-Печерского монастыря // Археологические открытия 1984 г. — М., 1986. — С. 320.
19. **Харламов В.А.** Работы археологического отряда... — С. 473-476; Наукові звіти В.О.Хорламова за 1985-1991 рр. У роботі експедиції приймав участь автор.
20. Киево-Печерский патерик. — К., 1930. — С. 55.
21. Там же. — С. 58; **Якобсон А.Л.** Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: Наука, 1979. — С. 113;

- Толочко П.П. Ремесленные производства // Новое в археологии Киева. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 286.
22. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К.: Мистецтво, 1980. — 160 с.
23. Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Из истории культуры Древней Руси. — М.: Наука, 1984. — С. 87-104; Харламов В. Дослідження найдавніших палаців стародавнього Києва // Архітектурна спадщина України — К., 1995. — Вип. 2: Національні особливості архітектури народу України. — С. 185-190.
24. Тулешков Н. Архитектура на българските манастири. — София, 1989.

© Кулатова Ірина

ДАВНЬОРУСЬКІ НЕКРОПОЛІ ПОБЛИЗУ с.КЛЕПАЧІ НА ЛУБЕНЩИНІ

Околиці с.Клепачі Лубенського району Полтавської області ще з кінця третьої чверті XIX ст. почали вивчатися археологічно. Багаті старожитностями різних епох, вони привертали увагу перших дослідників цього мікрорегіону — археолога-аматора Г.С.Кир'якова, викладача Лубенської гімназії Ф.І.Камінського та учнів і послідовників останнього — В.Г.Ляскоронського і К.П.Бочкарьова, які склали Лубенський археологічний осередок вивчення найдавнішого минулого Лівобережної України¹. Кожен з цих дослідників проводив невеликі польові роботи, зосереджуючи матеріали своїх досліджень у збірці Лубенського музею К.М.Скаржинської². З часом документація цих робіт поступово втрачалася, а з передачею останньої Природничо-історичному музеєві Полтавського губернського земства — зберігалася у Науковому архіві музею, який досить сильно постраждав під час Великої Вітчизняної війни. Тому-то більшість дослідників не мали змоги ознайомитися із результатами цих розкопок, аж поки не почалося вивчення архео-

логічних колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської у складі збірки Полтавського краєзнавчого музею³. Результати цього вивчення дозволили окреслити широке коло пам'яток археології, досліджених чи обстежених лубенськими ратаями вивчення старожитностей⁴. З-поміж відкритих у ХІХ ст. пам'яток вирізняється кілька майже невідомих на сьогодні давньоруських некрополів. Інформація про них, напевне, буде цікава широкому загалу фахівців з проблем давньоруської археології.

Таких могильників в околицях с.Клепачі свого часу було виявлено два. Певна інформація, що містилася у описах колекцій та вцілілих архівних справах передачі колекцій, і наводиться нижче⁵.

Некрополь в ур. Богатирівщина (або Боярщина, поряд з ур. Пурпурівщина) (правий берег р. Вільшанка — басейн рр. Сула — Дніпро).

Курганний могильник давньоруського часу за 0,4 -0,5 км на північний-схід від ур. Пурпурівщина — останцеподібного мису на околиці села, біля краю схилу одноіменного яру, — «кутоподібний у плані». Тут в 1870-х рр. були помітні 6 насипів курганів, розташованих на відстані 4-10 м одна від одної. Їх висота складала 0,4-0,9 м при діаметрі 5-8 м⁶.

Обстеження і розкопи одного з курганів проведені Г.С.Кир'яковим 1873 р., опис могильника здійснив Ф.І.Камінський 1876 р.⁷ Рештки розораного некрополя оглянуті автором і О.Б.Супруненьком 1988 р., коли посеред посівів помітними залишалися рештки насипу лише одного кургану⁸.

Г.С.Кир'яковим досліджене безінвентарне (?) випростане поховання із західною орієнтацією, відкрите під насипом у ямі, глибиною до 0,5 м⁹.

Курганний могильник давньоруського часу Х-ХІІІ ст. на північ від городища скіфської доби в ур.Сад, на схилі обводненої залісної балки (ур. Довгі луки поблизу Кашкольчинного яру), у складі 15 насипів, вкритих дубовим лісом, виявлений Ф.І.Камінським 1876 р.¹⁰ Основна маса курганів некрополю розташовувалася вздовж схилу лівого високого берега р.Вільшанка (басейн рр.Сула — Дніпро). Лубенський археолог провів дослідження двох курганів. Ще один насип цього ж року розкопаний Г.С.Кир'яковим і К.М.Скаржинською. Певно, 1877 р. останніми дослідниками були розкопані ще три кургани¹¹. Могильник оглядався О.Б.Супруненьком 1988 р.

Ф.І.Камінський уклав опис некрополю, що складався з насипів висотою 1,2-1,8 м та діаметром 7,5-8 м, розташованих одна від іншої на відстані 4-5 м¹².

Курган № 1/1876 р. (розкопки Ф.І.Камінського). Висота 1,2 м, діаметр 6 м. Насип чорноземний, на рівні стародавнього горизонту — вугілля від багаття. Поховання здійснене в підпрямокутній поховальній ямі розміром 0,6×1,6 м, глибиною до 1,8 м від вершини кургану. На глибині 1,65 м трапився уламок стінки ліпного чи ранньокружального горщика (можливо, випадковий у складі комплексу). Поховання жіноче, випростане на спині, із західною орієнтацією; руки складені в області живота. Біля черепа виявлені дротяна срібна сережка, під шийними хребцями та біля бедреної кістки — два срібних дротяних перні(?).

Курган №2/1876 р. (розкопки Ф.І.Камінського). Висота 0,8 м, діаметр 8,2 м. У чорноземному насипу виявлені вуглини, попіл, багато черепків від кружального горщика. Поховання в ямі, на глибині 1,2 м від вершини насипу (останні проміри відсутні). Чоловіче (?), із західною орієнтацією, випростане на спині; руки складені в області живота кистями донизу. На черепі відзначені «три рубці» від ударів рублячою зброєю. В області шиї — сліди мідних прикрас (розсипалися).

Курган № 3/1876 р. (дослідження Г.С.Кир'якова та К.М.Скаржинської). Висота 0,9 м та діаметр 7 м. Жіноче (за інвентарем) поховання, в підпрямокутній ямі, глибиною понад 1,6 м від вершини насипу. Виявлені сліди дерева від гроба. Положення небіжчика випростане на спині із західною орієнтацією, руки складені в області грудей. На шийних хребцях виявлений шиферний тільний хрестик, біля скроневої кістки — срібна дротяна сережка з намистиною, під шийними хребцями — два простих срібних пернеподібних скроневих кільця.

Кургани №№ 4-6/1877 р. (ті ж дослідники). Містили безінвентарні поховання із західною орієнтацією, в ямах. Дані описів та обмірів відсутні¹³.

Могильник датувався першими дослідниками «великокнязівським часом» — X-XII ст. Звісно ж, необхідно внести хронологічні корективи до цих даних. Скоріше всього, досліджені поховання датуються серединою XI-XII ст. Могильники поблизу с.Клепачі окреслюють місцерозташування й досі не виявленого літописного міста Кляпеч¹⁴, кілька разів згадуваного у письмових джерелах. До цього схильється й Ю.Ю.Моргунов, який об-

стоєє місцезнаходження Кляпеча у Клепачах, неподалік від ур.Пурпурівщина¹⁵.

Напевне, наведені матеріали, до певної міри сприятимуть справі локалізації цього давньоруського центру Середнього Посулля.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 1997. — С. 8-16.
2. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Дис. канд. іст. наук. — К., 1997. // НА ІА НАНУ. — Ф.д. — Спр. 774. — С. 132-136.
3. **Супруненко О.Б.** Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: М-ли польового іст.-археол. семінару (серп. 1993 р.: с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). — Суми, 1993. — С. 59-60.
4. **Ванцак Б.С., Супруненко О.Б.** Подвижники українського мурейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький. — Полтава: Археологія, 1995. — С. 22-26.
5. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / Укл. Зарецький І.А., Щербаківський В.М. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1906-1912. // Фонди ПКМ. — Т.1. — Арк. 55; Каталог собрания археологических и исторических древностей Е.Н.Скаржинской / Сост. Зосимович А.П. — Рукопись. — К-Лубны, 1891-1892. // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2. — Арк. 24-27; **Каминский Ф.И.** Дневник. — Рукопись. — Лубны, 1876-1882. // НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А. 8-8зв.
6. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження і зібрання Г.С.Кир'якова // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С. 14.
7. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С. 82-83.
8. **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопис. — Полтава, 1988. // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф.е. — № 23173. — Арк. 29.
9. **Супруненко А.Б.** Из новых материалов о Ф.И.Каминском // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины:

- Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 104-105.
10. Каминский Ф.И. Дневник. — А.5-7.
  11. Супруненко А.Б. Из новых материалов о Ф.И.Каминском. — С. 104.
  12. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — С. 82-83.
  13. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства. — Т.1. — Арк. 55-56. — №№ 378, 623-629; Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва... — С. 10, 24.
  14. Моргунов Ю.Ю. Лубенский участок Посульской границы в XI-XIII вв. // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. / ТДС. — Лубны, 1988. — С. 10-11.
  15. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С. 94.

© *Иевлев Михаил, Минаева Наталия*

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА У с.БУКИ НА р.РОСТАВИЦА

Городище у с.Буки Сквирского района Киевской области известно в литературе с первой половины XIX в. Его описание встречается у И.И.Фундукля, который сообщает, что на части останца, называемого Бокожин, находится городище с четырьмя валами¹. Приблизительно такие же краткие сведения о городище приводит Л.Похилевич. В своем описании он упоминает о городище округлой конфигурации, имеющем три въезда — со стороны реки, горы, защищенного тройным валом, высотой до 8 сажень². В первой половине XX в. городище обследовалось В.Козловской, которая описывает два вала и два рва со стороны реки, и четыре вала с тремя рвами с напольной. Осматривавший городище М.П.Кучера³, упоминает о трех валах. В 1986 г. изучение памятника продолжил Р.С.Орлов⁴, а в 1988-1989 гг. иссле-

дование городища проводились под руководством П.М.Покаса⁵. В результате этих работ, была уточнена сохранившаяся площадь укрепления, которая составляет в настоящее время около 1,3 га. Также установлено, что городище с северной стороны окружено тремя рядами валов (зафиксированных М.П.Кучерой), а с южной — их количество сокращается до двух. Наиболее высоким вал является с севера, где перепад между наиболее высокой его отметкой и дном рва составляет 7 метров.

Таким образом, сравнивая описания системы оборонительных сооружений городища у с.Буки у различных исследователей, можно заметить существенные расхождения, как в количестве валов и рвов, так и в их размерах. Эти расхождения, в значительной степени, могут быть объяснены хозяйственной деятельностью населения данного района. В результате археологических раскопок, проводившихся в 1986, 1988, 1989 гг., было установлено, что практически вся площадь городища повреждена плантажной распашкой, вероятно, для посадки леса, которым в настоящее время занята вся площадь городища. Кроме того, со стороны реки территория городища значительно повреждена карьером. Подводя итоги имеющимся сведениям, можно констатировать следующее: городище с напольной стороны имело в XIX в. четыре вала высотой от дна рва до вершины вала приблизительно 16 м (8 сажень) и три въезда. Наибольшее количество валов было зафиксировано с северо-западной стороны (очевидно, нуждавшейся в наибольшей защите), где их число доходило до шести. Такое расхождение в определении максимальной высоты валов может быть объяснено или ошибкой исследователей (что маловероятно), или, как уже говорилось выше, результатом хозяйственной деятельности населения в XIX-XX вв.

Площадь городища, вероятно, была не менее 1,5-2,0 га. Учитывая то, что возле городища располагалось поселение, площадью около 20 га, можно, с достаточной степенью вероятности предположить, что городище у с.Буки могло играть значительную роль в древнерусскую эпоху. По определению М.П.Кучеры⁶, подтвержденному потом археологическими исследованиями Р.С.Орлова⁷ и П.М.Покаса⁸, время существования комплекса датируется XI - первой половиной XIII вв. Созданное в XI в. городище могло быть феодальным замком или крепостью, входившим в единую сеть обороны, созданную по нижнему и среднему течению Роси в XI в.⁹ (рис.1).

Рассматривая современное состояние городища у северо-восточной окраины с.Буки, можно отметить, что оно расположено на гранитном останце левого берега реки Роставица. Площадка возвышается под поймой на 18-23 м, современная площадь городища, как уже указывалось, — 1,3 га. Непосредственно за западным въездом начиналось поселение. Селище занимало значительно большую площадь (около 20 га), но было уничтожено современными постройками и огородами. Мощность культурного слоя на городище — до 1,5 м, на поселении — до 1,2 м. Это свидетельствует о том, что на протяжении XI - первой половины XIII вв. на этом месте существовал крупный древнерусский центр городского типа, что подтверждается многочисленными археологическими находками, полученными как в ре-

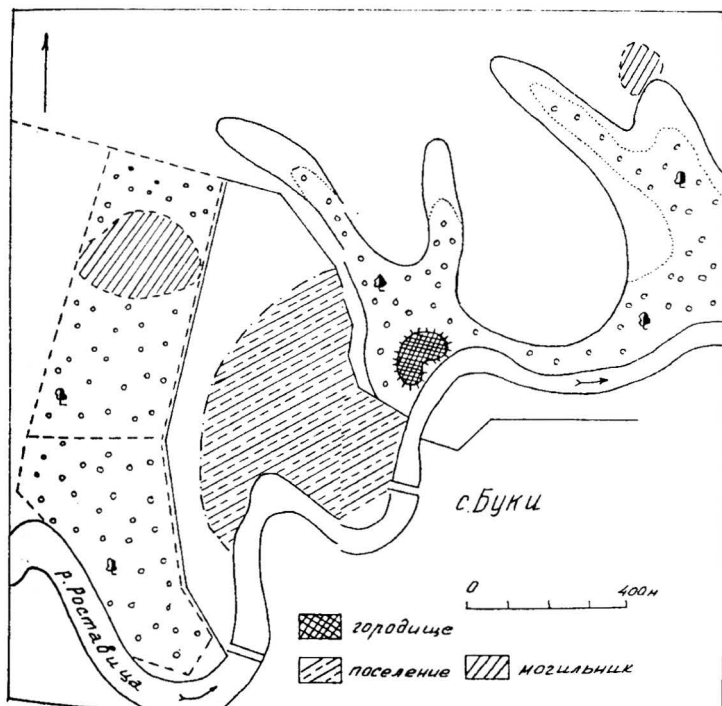

Рис. 1. Городище у с. Буки. Ситуационный план.

зультате проведення археологічних робіт на його території, так і випадковими, виявленими містнім населенням, багато з яких, к сожалению, не потрапили в археологічні колекції музеїв.

Незважаючи на достаточні невеликі площі, відкриті розкопками на городищі і на поселенні, можна, з достаточною ступенем впевненості, утвердити про значительних по своїм розмірам архітектурних спорудах на їх території¹⁰. Крім дерев'яного будівництва, на городищі знаходилося як мінімум одне, можливо, і декілька каменних споруд, рештки якого були знайдені при дослідженнях. Найбільш ймовірно, що це був храм¹¹. Підтвердженням тому можуть бути осколки колокола, випадково знайдені в районі розкопу. Існування каменного храму (або церкви) і настільки значительні по розмірам оборонительні споруди, достаточна велика по своїм розмірам площа городища і поселення, могутність їх культурного шару служать вагомим аргументом на користь вже висказаного припущення про те, що городище Буки грало важливу роль в політичній, військовій і духовній житті Поросья, а, можливо, і всієї території Південної Русі. На користь його важливого політичного значення свідчать знахідки вислхих печатей. В районі городища, на західній околиці поселення, знаходиться курганний могильник, налічує 384 насипей¹², а на східній околиці — ще 39 курганних насипей, датуваних XI-XII вв.

Судячи з результатів археологічних досліджень, городище і поселення піддавалися постійній загрози нападення, одне з яких, ймовірно, привело до загибелі поселення в XI - на початку XII вв. Підтвердженням цього може служити те, що на території поселення ряд житлових споруд XI - початку XII вв. со слідами пожерищ перекриває ґрунтовий некрополь XII - першої половини XIII вв.¹³ Дані археологічних досліджень дають можливість передположити, що з першої половини XII і до середини XIII вв. городище і поселення продовжують існувати, хоча поселення, ймовірно, значительно зменшує свою територію. К сожалению, в даний час не представляється можливим локалізувати це пам'ятник ні з одним з населених пунктів, згадуваних в давньоруських літописях. Можливо, далі дослідження комплексу дозволять вирішити цю задачу і в потрібній ступені оцінити справжнє значення пам'ятника для історії Південної Русі.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Фундуклей И.И.** Обзорные могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — С.124.
2. **Похилевич Л.** Сказание о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С.763.
3. **Кучера М.П.** Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С.109.
4. **Орлов Р.С.** Отчет о разведке в Поросье в 1986 г. // НА ИА АН УССР. — Ф.е. — 1982/382.
5. **Покас П.М.** Отчет Днепровской древнерусской экспедиции в 1988 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.э. — 1988/14 б; **Покас П.М.** Отчет об археологических исследованиях в Сквирском районе Киевской области в 1989 г. // НА ИА АН УССР. — Ф.э. — 1989/19 в.
6. **Кучера М.П.** Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. — С.187.
7. **Орлов Р.С.** Отчет о разведке в Поросье в 1986 г.
8. **Покас П.М.** Отчет об археологических исследованиях в Сквирском районе Киевской области в 1989 г. // НА ИА АН УССР. — Ф.э. — 1989/19 в.
9. **Кучера И.П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — С.206.
10. **Покас И.М.** Отчет об археологических исследованиях в Сквирском районе Киевской области в 1989 г. — Л.14, 18, 20.
11. Там же. — Л.14.
12. Там же. — Рис.21.
13. Там же. — Л.29.

ЕЛЕМЕНТИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ СИМВОЛІКИ НА ДАВНЬОРУСЬКОМУ ПОСУДІ (за матеріалами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр.)

Під час охоронних археологічних розкопок на посаді літописного міста Лтава (м. Полтава) в 1997-1998 рр.¹ серед численних знахідок керамічного посуду були виявлені ряд денець з таврами на них. Знайдений давньоруський посуд з таврами відноситься до XI-XIII ст. У Полтаві денця з таврами виявлені в невеликій кількості — близько півтора десятки екземплярів. Можливо, що однією з причин, які призводили до знищення тавра, був спосіб знімання виліпленого посуду з гончарного кола за допомогою зрізання дротиною чи мотузкою². До того ж не варто сильно перебільшувати поширення тавр у давньоруський час, адже судячи з матеріалів розкопок у межах посаду Лтави, кількість посуду з таврами не досягала й одного відсотка серед всієї маси гончарної продукції.

Тавро вирізувалося в центрі гончарного кола, на якому виліплювалося денце посудини. М'яка глина заповнювала заглиблення форми і залишалася у вигляді випуклого малюнка на денці. Щоб мати можливість зняти сформований посуд з кола, не пошкодивши тавра, його поверхню посипали попелом.

Малюнки тавр повинні були бути нескладними, що потрібно поставити у зв'язок не стільки з рівнем різьбярської техніки, скільки з вимогами гончарного виробництва. Тавро повинне було бути лаконічним, легко відтворюватися і легко запам'ятовуватися. Ця спорідненість взагалі характерна для давньоруських гончарних тавр³.

Літописна Лтава мала власне гончарне виробництво. Для цього були всі передумови: літописний центр зайняв місце важливого форпосту на Південному Сході Русі та на межі Переяславської землі, став більш-менш значним торгівельним пунктом, мав поклади гончарної глини. Більшість знайдених знаків-

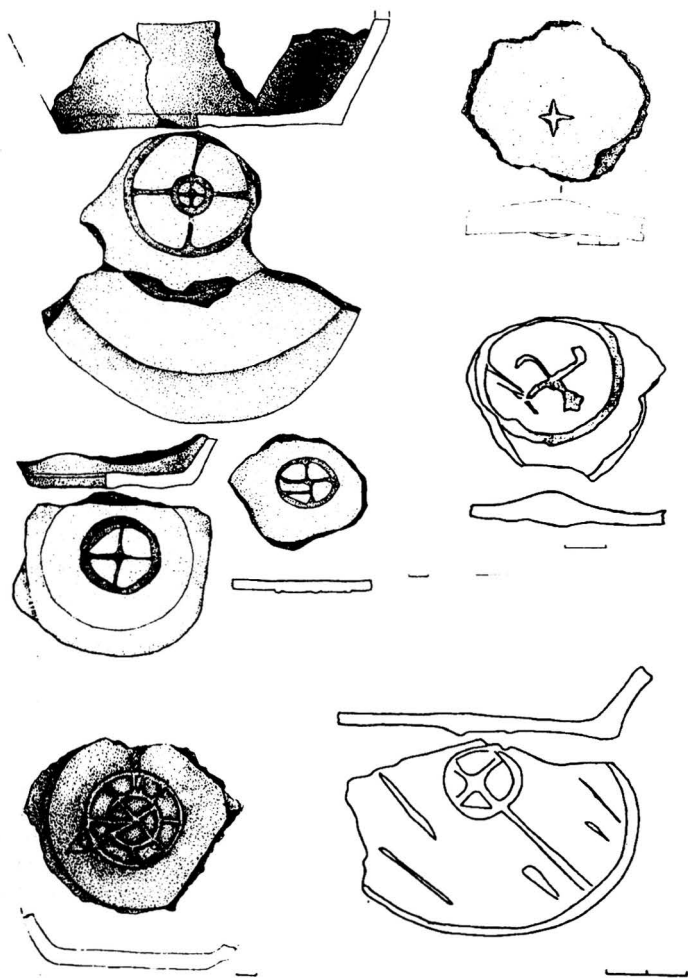

Рис.1. Полтава, посад. Уламки гончарного посуду XI-XIII ст. з таврами.

тавр можна розглядати, як знаки місцевих майстрів. Звернімося до характеристики елементів зображень тавр.

Передусім вони носять умовний характер. Найчисельніша група тавр має «солярний» характер: коло зі вписаним у нього хрестом, два концентричні кола і вписаний у них хрест, або просто хрест (рис.1). Поодинокими є тавра у вигляді свастики, «колеса» з восьми спицями. Всі ці тавра належать до досить поширених типів на багатьох пам'ятках давньоруського часу Подніпров'я¹.

Ускладнення малюнка тавра було зумовлене, по-перше, традиційністю форми, яка йшла з глибини віків, по-друге, подальшою розробкою її як шляхом стилізації, так і шляхом внесення до малюнка нових елементів.

З приводу призначення тавра існують найрізноманітніші припущення, але, на думку більшості дослідників, тавра на денці є оберегами майстра-гончара, який позначав ними перші посудини партії⁵.

Малюнки тавр, як обереги, несли в собі уявлення гончара про світ, відображаючи те двовір'я, яке склалося у XI-XIII ст. зі впровадженням християнства. Нові мотиви, пов'язані з християнізацією, препліталися з давніми язичницькими уявленнями. Найчисленнішим елементом тавра на денцях є хрест. Його кількісну перевагу можна пояснити як легкістю виконання малюнка, так і проникненням у середовище місцевого населення нових ідеологічних установок, що з'явилися у зв'язку з поширенням християнства в цьому «глухому кутку» Київської Русі. Майстер, очевидно, використовував цей символ у спрощеному розумінні хреста, як охоронця від зглазу і темних сил⁶ для самого себе та своєї родини. В язичницькій символіці косий хрест, можливо, був знаком вогню та сонця⁷, а ці стихії виконували також очищувальні і захисні функції у віруваннях давніх слов'ян. Іншим елементом тавр були два кола — більше і, вписане в нього, менше. Вони могли бути символом «білого світу», тобто солярним знаком⁸. І в цьому випадку такий знак також виконував очищувально-захисні функції.

Цікавим є й знак на одному з денців горщика у вигляді «колеса» з восьми спицями, що, гіпотетично, може бути пов'язаний зі знаком громовежця Перуна⁹, який у християнську добу перетворився у святого Іллю. Ймовірність такого припущення підсилює стрілоподібний виступ за межею кола на таврі.

Та все ж, на полтавських взірцях тавр найбільш поширеним є хрест, який став новим християнським символом, ввібравши напгаровування прадавніх язичницьких вірувань слов'ян. Такі знаки мали очищувально-захисне значення, що є ще одним підтвердженням припущення про те, що тавро виконувало роль двоєрідного оберега майстра-гончара давньоруської доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки в Полтаві // АБУ в 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.147.
2. Мансуров А.А. Старо-рязанские и Пронские гончарные клейма // СА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — Т. VIII. — С. 293.
3. Там само. — С. 294.
4. Блажевич Н.В. Керамика Ржищевского комплекса XI-XIII вв. // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 24. — Рис.10; Петрашенко В.А. Керамика IX-XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 11. — Рис. 6; Поселення X-XIII ст. біля с.Автуничі // Південноруське село IX-XIII ст.: (Нові пам'ятники матеріальної культури). — К., 1997. — С. 54.
5. Поселення X-XIII ст. біля с. Автуничі. — С. 54.
6. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 110.
7. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1989. — С. 168.
8. Там само. — С. 206.
9. Там само. — С. 181.

ДО ПИТАННЯ ПРО АТРИБУЦІЮ КНЯЖИХ ПОХОВАНЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО СОБОРУ В ПЕРЕЯСЛАВЛІ

Архітектурною домінантою єпископської частини дитинця Переяслава Руського був собор св. Архістратиґа Михаїла — головний храм Переяславської землі та князівства. Освячення цього величного храму не пройшло поза увагою літописця, як і вся будівельна діяльність енергійного єпископа Єфрема¹.

Пізніше собор св. Архістратиґа Михаїла згадується у літописах як місце поховання окремих представників княжого роду Мономаховичів. Збудований на рубежі 80-90-х рр. XI ст., за 150 років свого існування він тричі руйнувався, востаннє — у 1239 р.; за останні ж 150 років його залишки тричі відкривалися дослідниками (О.С.Анєнковим, М.К.Каргером та В.О.Харламовим). У даний час частина фундаментів собору підлягає експонуванню та відкрита до безпосереднього доступу, що дозволяє їй надалі проводити дослідження окремих ділянок.

З трьох боків собору — із заходу, півночі та півдня — входи до нього було оформлено у вигляді притворів. До північної стіни храму прилягав невеликий притвор, до якого ще в процесі зведення було прибудовано зі сходу (тобто, до північно-східного кута собору) безстовпну двокамерну церкву-усипальню². Очевидно, саме її мав на увазі літописець під «великою пристроєю»³. Південний притвор собору з трьох боків оточували різні прибудови, на жаль, не всі достатньо добре досліджені. До його східної стінки ще в давнину, у кінці XI — першій половині XII ст., було прибудовано вузьку усипальню з напівциркулярною апсидою. Її було влаштовано таким чином, що північна видовжена стіна щільно прилягала до південно-східного кута собору. В свою чергу до південної стіни вузької усипальні виритул прилягала північна стіна ще однієї будівлі. За П.О.Раппопортом, це була двокамерна усипальня⁴. У східній стінці східної камери зсередини виявлено невелику пліску нішу, виступ якої на зовнішній поверхні стіни майже не-

помітний. Вона призначалась для влаштування невеликого вітара⁵.

На північний схід від апсиди південно-східної («вузької») усипальні розташовувалась мініатюрна безстовпна одноапсидна капличка розміром 5,8×4,4 м, яка також за технікою спорудження стін (змішана кладка із застосуванням прихованих рядів цегли) відноситься до найдавнішого періоду, тобто, до часу, близького часу спорудження самого собору. Орієнтація названої каплиці, порівняно із собором, має значне відхилення на північ⁶. Це свідчить про закладення цих споруд у різні пори року, і що каплиця є окремою архітектурною спорудою, а не прибудовою до собору. Адже всі усипальні, прибудовані до собору чи зведені в процесі його будівництва, мають однакову з ним орієнтацію, тобто, орієнтовані на ту точку горизонту, де в день закладіння Михайлівського собору сходило сонце⁷. Мініатюрну каплицю було приєднано до південно-східних усипальень вже пізніше. Між нею та двокамерною усипальнею було збудовано дві паралельні стінки різної довжини. Таким способом було створено ще одну поховальну камеру, або притвор до каплиці. Безстовпна каплиця біля південно-східного кута собору св. Архістратиґа Михаїла чомусь не вважається дослідниками архітектури Переяславля Руського окремою пам'яткою і традиційно фігурує в літературі як одна з прибудов до собору, хоча, зрозуміло, що вона такою не є⁸.

З півдня до південного притвору було прибудовано ще одну поховальну камеру, яку жодному з дослідників не вдалося розкопати. На захід від південного притвору розташовувалась двокамерна прибудова, яка за технікою кладки та в'язучим розчином (вапно без домішок цем'янки) відноситься до дещо пізнішого часу (очевидно, до першої половини XIII ст.). В одній з камер прибудови під час розкопок 1954 р. було знайдено 3 актові свинцеві печатки, що дозволило дослідникам висловити припущення про розташування тут у XIII ст. єпископського архіву⁹. Як відомо, при соборі св. Архістратиґа Михаїла довгий час велося літописання, тому в архіві (чи бібліотеці), крім власне актових документів, мушили зберігатися ще й переяславські літописи.

Ще одна недостатньо досліджена прибудова розташовувалась на південь від західного (центрального) притвору, прилягаючи до південної частини західної стіни храму. Вона також

була зведена досить недбало на розчині вапна без цем'янки, очевидно, теж у XIII ст.¹⁰

На жаль, у свій час — під час досліджень 1949-1954 рр., — не було зроблено спроб персоніфікувати виявлені в прибудованих до собору усипальнях поховання, хоча така можливість існувала. Як впливає з матеріалів досліджень М.К.Каргера, у західній частині вузької південно-східної усипальні знаходилось чоловіче поховання в шиферному саркофазі з дном, що було частиною шиферної плити з мозаїчним візерунком¹¹. Біля північної стінки східної камери сусідньої двокамерної усипальні було виявлене парне безінвентарне поховання в глибокій могильній ямі. Західну камеру дослідити не вдалося. В середині маленької безстовпної церкви-каплиці, біля її північної стіни, досліджено чоловіче безінвентарне поховання.

Таким чином, до північно-східного кута собору св. Архістрати́га Михаїла прилягав збудований у значній своїй частині ще в кінці XI — першій половині XII ст. комплекс поховальних пам'яток. У них поховано трьох чоловіків та одну жінку, можливе існування ще двох поховань у прибудовах, які не вдалося дослідити. З літописів відомо, що Михайлівський собор був родинною усипальнею переяславської гілки роду Мономаховичів. 5 князів цього роду, що померли в Переяславлі, були там поховані. Крім того, в літописах є згадки про смерть переяславських єпископів, які також були поховані при своїй кафедрі. Зрозуміло також, що родинною усипальнею Мономаховичів є саме комплекс споруд біля південно-східного кута собору. На це вказує поховання жінки поруч з чоловіком в одній з камер. Це явна ознака княжого, а не єпископського поховання.

Незважаючи на практичну втрату антропологічного матеріалу, все ж існує цілком реальна можливість встановити приналежність цих поховань конкретним особам. Адже в літописах є ціла низка записів, що повідомляють про поховання при Михайлівському соборі різних відомих в історії Русі осіб. Так, 16 травня 1114 р. помер і був похований у соборі св. Михаїла переяславльський князь Святослав Володимирович, син Володимира Мономаха¹². 23 січня 1142 р. там же було поховано його брата Андрія Володимировича Доброго¹³. 6 квітня 1151 р. помер і був покладений «**внизъ стрья своего Андрея и Святослава**» Ростислав Юрійович — син Юрія Долгорукого¹⁴. 18 березня 1187 р. у Переяславлі помер князь Володимир Глібович, за яким «**Оукраина много постана**»¹⁵. Це був правнук Володимира

уламків та залишків від різних архітектурних деталей собору, що утворилися внаслідок його руйнування під час землетрусу 1124 р., коли, за словами літописця, «падеся церкви великия святаго Михаїла оу Переяславлі»²¹. Ремонт пошкодженої церкви добре фіксується на фундаментах його північної та західної стін, які після землетрусу були укріплені в нижній частині додатковою кладкою на давньому розчині, а у верхній — забіті насухо різними будівельними залишками²². Зрозуміло, що ремонт собору та прибудову до нього усипальні проводив князь, який невдовзі після землетрусу обійняв переяславський стіл — тобто, ще один син Володимира Мономаха — Ярополк Володимирович. Семи років його повторного князювання в Переяславлі (1125-1132) для цього було більш ніж досить. Однак, як і в першому випадку, в цій усипальні було поховано не її будівника, що став у 1132 р. великим київським князем і в 1139 р. був похований у Янчиному монастирі у Києві. В ній у шиферному саркофазі поховали Андрія Володимировича Доброго, що князував у Переяславлі з 1135 по 1142 рр.

Наступну двокамерну усипальню було прибудовано до південної стіни попередньої та до південно-східного кута південного притвору. Як свідчать матеріали досліджень, при її будівництві було використано високоякісну плінфу товщиною 3,0-3,5 см, яскраво-червоного кольору, дуже чіткого формування²³. Подібна плінфа значно відрізняється від плінфи з інших відомих переяславських пам'яток як XI, так і XII ст. Зустрічається лише в одній споруді — Воскресенській церкві XII ст. Але тут плінфу товщиною 3-4 см зі слідами цем'янкового розчину виявлено в якості повторного використання для закладки північного та південного порталів церкви. Тобто, назва на плінфа належала якійсь розібраній у середині XII ст. споруді (церкві), очевидно, другої половини XI ст.²⁴ Це підтверджує датування названої усипальні серединою XII ст. й дозволяє визначити виявлене в ній парне поховання як останки Ростислава Юрійовича та його невідомої з літописів дружини. Літописець засвідчив, що на момент поховання Ростислава поряд уже лежали два його «стрия» — Святослав та Андрій²⁵.

Наступний похований при соборі св. Архистратига Михаїла князь — Володимир Глібович — помер молодим — у віці 21 року, тяжко захворівши в одному з численних походів²⁶. На нашу думку, його було поховано у спільно зведеній прибудові, що з'єднала двома нерівними за довжиною стінками попередню

усипальню (Ростислава Юрійовича з дружиною) та каплицю з останками Святослава Володимировича. Таким чином, Володимира Глібовича було поховано у 1187 р. між стриєм (батьковим братом) та дідовим братом. Остання усипальня прибудована до західної стіни усипальні Ростислава Юрійовича та до південної стіни південного притвору — практично не була досліджена. Виявлено було лише частину її південної стіни. Очевидно, в ній було поховано у 1199 р. останнього з померлих у Переяславлі князів — Ярослава Мстиславича.

ЛІТЕРАТУРА

1. Повесть временных лет. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — Ч.1. — С. 137; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М.: Наука, 1962. — Т.2. — Стб. 200; **Рыбаков Б.А.** Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 116.
2. **Каргер М.К.** Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1954 г. // НА ІА НАНУ. — 1954 / 7в. — Арк.8.
3. Повесть временных лет. — С. 137.
4. **Раппопорт П.А.** Русская архитектура X-XIII вв.: Каталог памятников. — Л.: Наука, 1982. — С. 32.
5. **Каргер М.К.** Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1954 г. — Арк.18.
6. Там само.
7. **Раппопорт П.А.** Строительное производство Древней Руси X-XIII вв. — С. 110.
8. **Раппопорт П.А.** Русская архитектура X-XIII вв. — С. 32.
9. **Малевская М.В., Раппопорт П.А.** Церковь Михаила в Переяславле // Зограф. — Белград, 1979. — № 10. — С. 32. — Прим.1.
10. **Каргер М.К.** Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1954 г. — Арк. 16.
11. **Малевская М.В., Раппопорт П.А.** Указ. работа. — С. 35.
12. Ипатьевская летопись. — Стб. 277.
13. Там само. — Стб. 309.
14. Там само. — Стб. 418.
15. Там само. — Стб. 652-653.
16. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М.: Наука, 1962. — Т.1. — Стб. 415.
17. **Каргер М.К.** Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1954 г. — Арк. 16.
18. Там само. — Арк. 18.
19. Ипатьевская летопись. — Стб. 248.

20. Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв. — С. 32.
21. Ипатьевская летопись. — Стб. 288.
22. Каргер М.К. Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1954 г. — Арк. 7-8.
23. Раппопорт П.А. Указ. работа. — С. 32-33.
24. Там само. — С. 37.
25. Ипатьевская летопись. — Стб. 418.
26. Там само. — Стб. 652-653.

© Колода Владимир

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ МОХНАЧАНСКОГО ГОРОДИЩА

Днепровское Левобережье и соседствующая с ним Слобожанщина всегда привлекали к себе внимание обилием археологических памятников, которые отражают сложную этнокультурную историю Украинского лесостепного Левобережья. Не является исключением и конец I тыс. н.э., когда завершается процесс создания Древнерусского государства. Развитие и консолидация племен региона происходит в условиях постоянного соприкосновения с Хазарским каганатом. Вопросы взаимоотношений славян и Киевской Руси с Хазарией всегда находились в поле зрения исследователей, начиная с летописца Нестора. Они освещались в трудах М.И.Артамонова¹, Б.А.Рыбакова², Е.Прицака³, Л.Н.Гумилева⁴, А.П.Новосельцева⁵, О.В.Сухобокова⁶, П.П.Голочко⁷ и др. Поэтому исследование любого памятника бассейна Северского Донца, который находился в зоне контактов двух культур — славянской (северяне) и салтовской, дает дополнительный материал для изучения межэтнических контактов населения Днепровского лесостепного Левобережья.

Одним из наиболее интересных и перспективных в этом отношении является археологический комплекс, расположенный в с. Мохнач на Харьковщине. Его основным памятником признано городище со сложной системой укреплений. Оно известно с середины XVII в.⁸, а в XIX в. было впервые обследовано В.В.Пассеком⁹. Незначительные по площади раскопки проводились в начале 1950-х гг. Б.А.Рыбаковым, Б.А.Шрамко и С.А.Плетневой¹⁰. Полученные материалы позволили сделать вывод, что на городище присутствуют отложения раннего железного века, раннего средневековья и нового времени (XVII-XIX вв.).

К настоящему времени сложилось положение, когда культурная принадлежность городища определяется по разному: скифское, хазарское, роменское¹¹. Определение культурно-хронологической принадлежности памятника является одной из важных задач экспедиции.

Исследование комплекса лишь начато, но некоторые его результаты весьма интересны. Две южных поперечных оборонительных линии, которые защищали южную оконечность восточного края мыса, были воздвигнуты по системе «ров-вал». Их «роменская» принадлежность подтверждается конструкцией вала, находками соответствующей лепной керамики с гусеничным орнаментом, а также тем, что для создания одного из них был использован рваный камень из ранее сооруженного вала салтовской культуры.

На изученной южной территории городища отсутствует скифский культурный слой. Артефакты раннего железного века и нового времени здесь единичны. Обильно представлен материал салтовской и роменской археологических культур без разделения на стратиграфические горизонты, характер находок и исследованные комплексы свидетельствуют, что на определенном этапе, в конце I тыс. н.э., местное население было носителем как салтовских, так и роменских культурных традиций. Это нашло свое отражение в керамике, бытовых предметах и домостроительстве. Последнее положение подтверждается двумя исследованными жилищами.

Жилище «А» (рис.1), размерами 3×3 м и глубиной 1,8 м, имело вдоль южной стены небольшую ступеньку. Уровень ее залегания — 1,6 м, ширина — 0,2-0,3 м. В центре помещения обнаружены две столбовые ямки от опоры перекрытия: глубина 1,90 и 1,85 м, диаметр — 0,30 и 0,25 м, соответственно. Всю СВ

часть жилища занимали остатки печи, располагавшейся на прямоугольном материковом глиняном останце. Его размеры — $1,40 \times 1,50$ м при высоте 0,20 м от уровня пола. Глиняный прокаленный под печи имел диаметр 0,80 м и толщину — 0,05 м. Вокруг него и, в меньшей степени, на нем, в смеси чернозема с печной крошкой выявлено большое количество песчаниковых плит. Изредка здесь попадались куски кварцитового жернова, большой обломок которого найден рядом на полу жилища. Кроме того, на одном уровне с подом печи на останце выявлен пятисантиметровый слежавшийся слой древесных углей и золы. Всё это позволяет определить данное обогревательное устройство как печь-каменку, сложенную на глиняном растворе, и сооруженную на материковом останце. Отметим, что в СВ углу обнаружено скопление костей животных. Еще одно отопительное устройство найдено в СЗ углу. Это был небольшой открытый очаг — $0,60 \times 0,35$ м. Он имел 2–5-сантиметровую глиняную подмазку пода и небольшой прокаленный подбой в стене.

Жилище «Б» (рис.2), размерами $4,3 \times 3,8$ м имело углубленность 1,10–1,35 м. По центру материкового глиняного пола прослежена ямка опорного столба перекрытия. Ее глубина — 1,70 м, диаметр — 0,20 м. Чуть севернее — неглубокая ямка — 1,2 м, с горизонтальными размерами — $0,55 \times 0,30$ м. У южной стенки жилища выявлена большая хозяйственная яма овальной в плане формы с прослеженными размерами — $2,3 \times 1,4$ м при глубине 1,8 м. В СВ углу, рядом с небольшой пристенной нишей, обнаружены остатки сводчатой глинобитной печи. Она располагалась на глиняном останце в 0,3 м высотой от уровня пола. Сводчатые стены и под имели толщину 0,05–0,07 м. В СЗ углу выявлены следы очага, огороженного камнями. Он представлял собой пятно прокаленного пола с некоторым количеством древесных углей и золы. Аналогичные материалы в сочетании с кусками пачины обнаружены и вокруг очага.

Сочетание двух отопительных устройств в жилищах весьма примечательно. Если сводчатую глиняную печь и печь каменку на глиняных останцах следует однозначно связывать со славянской домостроительной традицией, то открытые очаги, тем более, обложенные камнем, — это традиции, свойственные северокавказскому и степному этническим компонентам салтовской культуры. А если учесть, что в жилищах и вокруг них найдено значительное количество салтовской керамики (не только тарной или парадной), абсолютное преобладание пряслиц из

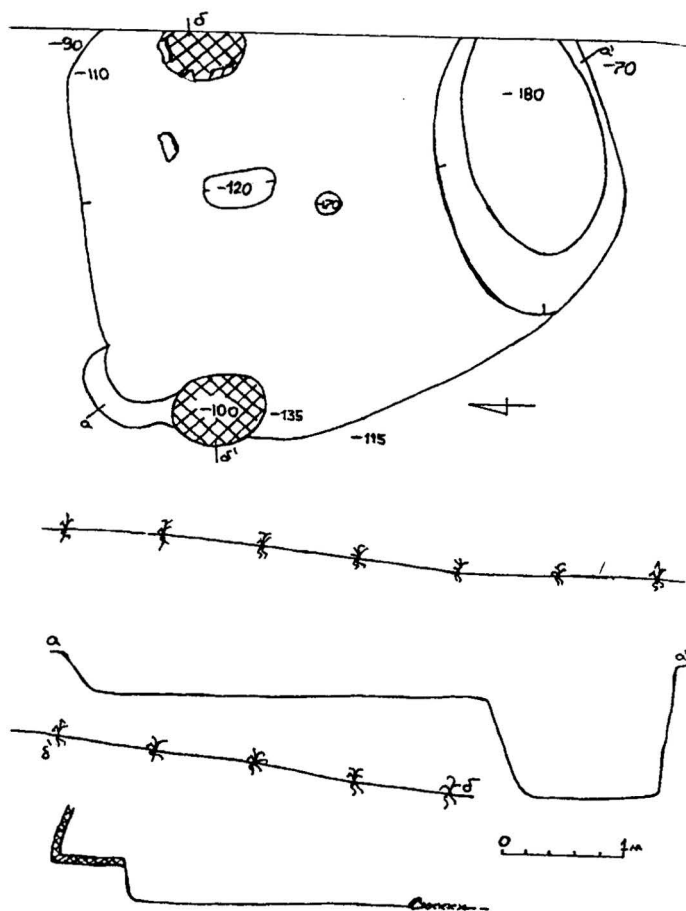

Рис.2. Жилище «Б» Мохначанського городища.

стенки гончарных сосудов, салтовские украшения и дирхем, то вывод о синкретичной культуре населения Мохначанского городища в конце I тыс. н.э. вполне правомерен.

ЛИТЕРАТУРА

1. Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С. 365-383.
2. Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // СА. — М., 1953. — Т. XVIII. — С. 128-150.
3. Golb Н., Pritsak О. The Khasarean Hebrew Document of the Tenth Century. — London and Itaaka, 1982. — P. 44-49.
4. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1989. — С. 172-217.
5. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 211-219.
6. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — С. 60-66.
7. Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 35-39; Его же. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — С. 34-52.
8. Книга Большому Чертежу. — М., Л., 1950.
9. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977. — С. 77.
10. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. — Харьков, 1954 // НА ИА НАНУ. — № 1953/19. — Л. 11-16; Плетнева С.А. Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. // НА ИИМК РАН. — Р.1. — № 1025. — Л.36.
11. Шрамко Б.А. Указ. работа. — Л.11-15; Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. — М., 1967. — №142. — С. 27; Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // Археологические открытия на новостройках. — М., 1987. — Вып. 2; Сухобоков О.В. Вказ. работа. — С. 117, 138-139.

СВЯТІ БОРИС І ГЛІБ НА ДАВНЬОРУСЬКОМУ ЕНКОЛПІОНІ З ГРАДИЗЬКА

Останнім часом в літературі з археології Полтавщини з'явилися цікаві публікації стародавніх енколпіїв¹. Доцільно доповнити їх введенням до наукового обігу ступки давньоруського мощевика XII ст. з колекції Кременчуцького краєзнавчого музею. Він походить із знаменитого своїми археологічними знахідками селища Градизьк Глобинського району на Полтавщині. Градизьк, по суті справи, сьогодні є своєрідним центром величезної зони водної ерозії лівого берега Кременчуцького водосховища. Звідси численні давньоруські та більш давні знахідки потрапляють до антикварних крамниць і навіть вивозяться за кордон. За відсутністю коштів на придбання експонатів лише незначна кількість цих речей відкладається у музейних колекціях і включається до наукового обігу. Одним з цих щасливих виключень з усталеного правила є вищезгадана частина енколпіону.

Давньоруський бронзовий хрест-енколпійон (74×48 мм) з збірки Кременчуцького краєзнавчого музею, присвячений святому братам-великомученикам Борису і Глібу. На лицьовій поверхні ступки в центрі вміщене рельєфне зображення святого Бориса у повний зріст, у княжій шапці, плащі і довгому каптані з широкою каймою внизу. Права рука притиснута до серця (за іконографією в цій руці звичайно зображався хрест), в лівій – мученицький вінець-корона². Щодо атрибуції так званої «короли» існує також точка зору, що це модель храму³. Зображення відлите в бронзі, не досить чітке і має вигляд вертикально видовженого підпрямокутного предмета з трьома округлими кінцями. На жаль, не існує жодного живописного аналога цьому сюжету⁴, тобто, в даному випадку, вади техніки (бронзоволитво) не дають можливості остаточно інтерпретувати цей сюжет. На користь першого припущення можна навести рядки «Повісті времянних літ», де як стосовно св.Бориса, так і стосовно св.Гліба використовується однакова формула: «І так помо-

блаженній Борис, приїнявши вінець від Христа Бога з праведниками»⁵.

Борис і Гліб — перші давньоруські канонізовані святі, сини великого князя Володимира Святославича. В 1015 р. вони були підступно вбиті, як вважають, братом Святополком Окаянним і за мученицьку смерть причислені до лику святих. Звичайно, Борис і Гліб зображувались у вигляді воїнів, однак у даному випадку вони представлені як мученики. Ідею мучеництва особливо підкреслює хрест у руці (в нашому випадку його присутність витікає з іконописних аналогів та розміщення руки святого). Цю ж ідею повинен був доповнити і мученицький вінець-корона в правій руці: «... Торчин ввігнав ніж і зарізав Гліба, як непорочне ягня в жертву богів. Замість духовного фіміану — жертва людська. І прийняв вінець (царства небесного), і ввійшов у небесні обителі...»⁶.

Кінці хреста закруглені і мають по два бічних виступи. На верхніх кінцях хреста — невиразні погрудні зображення святих у медальйонах, при чому святий над центральним зображенням теж має на голові княжу шапку. Зліва на хресті — нечітка монограма, з внутрішнього боку — велике хрестоподібне заглиблення. На верхньому і нижньому кінцях хреста — по дві поперечні петельки для кріплення.

Вважаємо, що в медальйоні на верхньому кінці хреста зображений батько великомучеників — князь Володимир Святий. Умотивовується це припущення наявністю характерного головного убору, — княжої шапки, відсутньої на інших зображеннях енкалпїона. На бічних же кінцях маємо два невідомі святих. Уявляється доцільним визнати їх святими покровителями братів Бориса (у хрещенні Романа) і Гліба (в хрещенні Давида).

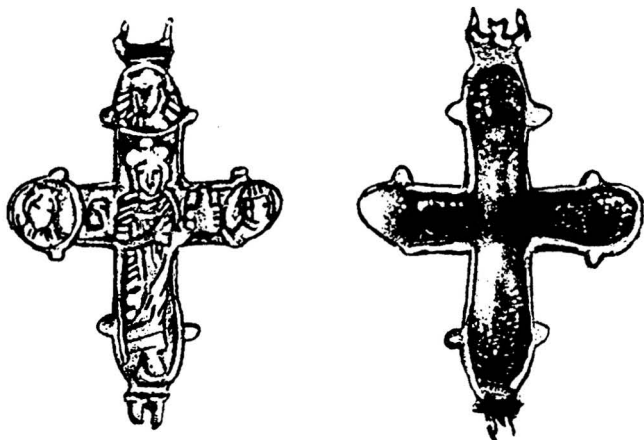
В.Л.Янін зазначав факт існування стійкої тотожності імен Борис і Роман, з одного боку, та Гліб і Давид, — з другого, яка чітко простежується на численних матеріалах домонгольської доби⁷. Вказана традиційна відповідність імен була пов'язана з тим, що канонізовані брати Борис і Гліб у хрещенні іменовувалися відповідно Романом і Давидом. Ця відповідність з часом була закріплена церковною службою князям-мученикам⁸.

Іконописні зображення святих Романа і Давида зустрічаються часто (згадаймо розповсюджені сюжети «Покрова», «Зшестя у пекло» тощо). Роман Солодкоспівець звичайно зображувався з непокритою головою, безбородим, з досить коротким волоссям. Іконографічний тип святого на правому кінці

енколпіона цілком відповідає цьому образу. Святий Давид — пророк на більшості ікон і фресок має невеличку бороду, підстрижене трохи нижче вух волосся і, найголовніше, корону на голові. Зображення цього святого не змінювалось на протяжні століть. Згадаймо фрески XII ст. у новгородських Софійському соборі і церкві Спаса Нередиці⁹, або візантійський складень з емалями XI-XII ст.¹⁰ І лише на кам'яних рельєфах XII ст. Володимирського Дмитрівського собору¹¹ і церкви Покрова на Нерлі¹² зображений Давид Псалмоспівець — молодий безбородий юнак з гуслями і в короні, оточений дикими тваринами. Саме корону нагадує головний убір святого на лівому кінці енколпіона. При цьому слід пам'ятати про недостатню якість зображення, значну потертість виробу, що залишає наш висновок на рівні припущення.

Для підтвердження цього спробуємо звернутися до образів цих святих на близькому для нашого виробу матеріалі, тобто в металі. Для цього найбільш зручні сучасні музейному енколпіону актови печатки X-XIII ст., опубліковані В.Л.Яніним¹³. Тут дійсно маємо серію схожих на наші зображень XI-XII ст. Дуже цінне в них те, що більшість з них має написи. Збереглося, як мінімум, одне подібне зображення Романа Солод

Рис. 1. Давньоруський енколпіон з Градиська.

коспівця¹⁴. Обличчя святого не деталізоване, підкреслено лише коротку зачіску, німб, біля правого плеча — кодекс.

Зображення царя Давида численніші і мають декілька варіантів. Святий зображений у повний зріст, погрудно, або по пояс. У руках він може тримати хрест (1 випадок), свиток (3 випадки), або просто благословляти (3 випадки). Руки взагалі можуть не зображуватися (1 випадок). Найсуттєвішою, стабільною ознакою св.Давида виступає корона.

З шести наявних зображень у п'яти випадках він мав чітко виражену корону. Вона є і на голові святого на лівому кінці досліджуваного хреста і за формою найбільше нагадує корону на печатках. Тобто є підстави ідентифікувати другого святого зі св.Давидом. Незалежно від того, чи вірна така інтерпретація святих на бічних медальйонах, автор не може погодитися з думкою Л.В.Пекарської та В.Г.Пуцко, які вбачають в усіх чотирьох зображеннях подібних хрестів виключно святих Бориса і Гліба.

Давньоруська сфрагістика не знає випадків одночасного зображення Бориса і Романа, або Гліба і Давида, та це правило не обов'язково мало розповсюджуватися на численні наперсні і хрести-енколпіони, призначення яких було зовсім іншим. Адже, якщо враховувати усталеність цього квартету святих, то слід визнати, що хрест з такими зображеннями набував силу оберіга не тільки для всіх Борисів-Романів та Глібів-Давидів. Св.Борис і св.Гліб, зображені разом, були патронами і Борисів, і Глібів, і Романів, і Давидів. Подібне явище характерне і для деяких інших імен.

Культ великомучеників Бориса і Гліба досяг широкого розповсюдження в домонгольській Русі. Численні Борисоглібські церкви відзначали своє храмове свято 24 липня (ст.ст.) — 6 серпня (н.ст.). На даний час відомо більше 50 хрестів-складнів з образами цих святих. Це лише незначна частка пам'яток, що ілюструють процес становлення давньоруського православ'я як своєрідного історико-культурного явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Сидоренко О.В.** Нова знахідка давньоруського енкалпіона в Нижньому Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.102-103; **Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.** Переяславські старожитності у Полтавському єпархіальному давньосховищі

- // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.113; **Сапухіна Л.Л., Приймак В.В.** Хрести-енколпіони з Середнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2.— С.124-125; **Супруненко О.Б.** Стулка близькосхідного енколпіона з околиць Гладизька // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.100-101.
2. Саме такої точки зору щодо цього типу зображень дотримуються автори статті: **Пекарська Л.В., Пуцко В.Г.** Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м.Києва // Археологія. — К., 1989. — № 3. — С. 85.
  3. **Лесючевский В.И.** Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // СА. — М., 1946. — Т.VIII. — С. 231.
  4. **Николаева П.В.** Рязанская икона с изображением Бориса и Глеба // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 452.
  5. Повість временних літ. — К.: Рад. письменник, 1990. — С. 210-211.
  6. Там само. — С. 214-215.
  7. **Янин В.Л.** Актовые печати Древней Руси. — М.: Наука, 1970. — Т.1. — С. 31.
  8. Там само. — С. 92.
  9. Новгород: Памятники архитектуры XI-XVII веков. — Л.: Аврора, 1975. — С. 48, 62.
  10. **Иванов В.Н.** Государственная оружейная палата. — М.: Сов. художник, 1967. — № 10.
  11. **Голицын С.** Сказания о белых камнях. — М.: Мол. гвардия, 1989. — С.160-161.
  12. **Кудрявцев Ф.** Золотое кольцо. — Л.: Аврора, 1974. — № 87.
  13. **Янин В.Л.** Актовые печати Древней Руси. — Т.1. — С. 252. — №14, 36.
  14. Там само. — С. 252. — №36.

© Сухобоков Олег, Юренко Світлана

ПРЕДМЕТИ ХРИСТІЯНСЬКОГО КУЛЬТУ З РОЗКОПОК РОМЕНСЬКО- ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПОБЛИЗУ с.КАМ'ЯНЕ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Археологічний комплекс з матеріалами роменської та давньоруської культур, що складається з городища (0,22 га), досить великого селища (до 10 га) та курганного могильника (близько 2,5 га), знаходиться на південно-східній околиці с.Кам'яне (Лебединський район Сумської області), на останці корінного берега р.Псьол.

Як місце стародавнього поселення — «городище» — відоме з державних документів Московії XVII ст. Короткі повідомлення про нього містить зведення старожитностей Харківської єпархії, опубліковане Філаретом (Гумілевським) у 50-60 рр. XIX ст. Комплекс неодноразово обстежувався краєзнавцями та фахівцями-археологами¹. Масштабні стаціонарні дослідження цієї роменсько-давньоруської пам'ятки проводилися у 1976-1978 рр. Лівобережною слов'яно-руською експедицією Інституту археології НАН України, із залученням наукових співробітників Полтавського та Сумського обласних краєзнавчих музеїв, викладачів і студентів історичного факультету Полтавського державного педінституту ім. В.Г.Короленка².

Розкопки проводилися як на городищі, так і на неукріпленій частині поселення, а також на курганному могильнику. Останній налічував 144 насипи (з них близько 80 мали сліди «аматорських» розкопок). Експедицією було досліджено 40 курганів на різних ділянках на протязі 1976-1978 рр. Невеликі параметри насипів (діаметр від 5-7 до 16-18 м, при висоті 0,6-1,5 м), західна орієнтація похованих — переважно жінок (лише в 14 курганах виявлені скелети чоловіків юного, або дуже похилого віку) у положенні витягнуто на спині, зі схрещеними в області грудей руками, дають підстави визначати належність небіжчиків до християнської конфесії. Поховання у більшості випадків здійснювалися на рівні давньої поверхні, іноді — у настипу. Серед них є й впущені у неглибокі (0,5-1,0 м) ями, вико-

пані у центрі, або ж у полі насипу. В деяких курганах у ямах виявлені цілі гробовища чи їх рештки.

У полах ряду курганів простежені залишки тризни у вигляді навмисно потрошених горщиків і кісток тварин, скупчень попелу та вугілля. Можна резюмувати, що не дивлячись на в цілому загальнохристиянський вигляд некрополя, речей християнського культу не знайдено в жодному з поховань, навіть інвентарно найбагатших, де були присутні залізні, або бронзові дротяні гривні (кургани №№ 10, 16, 37), що засвідчують досить високий соціальний статус померлих за життя. Навпаки, наявність зумисно пошкоджених скелетів, підсипки вугілля і попелу під похованим (чи у заповненні могили), амулетів з просвердлених ікол хижих тварин (ведмеда, вовка, лисиці тощо) та астрагалів дрібної худоби, вказують на певну стійкість пержитків язичництва.

Інвентар переважної більшості поховань (а саме: особисті прикраси — сережки, намисто, каблучки, скроневі кільця тощо) дає змогу визначати загальну хронологію могильника у межах X — поч. XIII ст. Так, зокрема, цьому датуванню не протирічать знахідки бочкоподібних з фольговою прокладкою (золотою чи срібною) намистин, аналогії яких присутні в матеріалах більш чітко датованих пам'яток XI-XII ст.; так само датуються й бронзові дротяні кручені браслети, спіральні дротяні бронзові чи срібні, або пластинчасті персні³. На нижню хронологічну межу некрополю вказує досліджений курган № 10, в якому було розчищене поховання за обрядом тілоспалення, з наступним вміщенням решток кремації у роменську ліпну макітру; в урні з прахом померлого знайдені сердолікові намистини біпірамідальної форми, які М.В.Фехнер вважає своєрідним індикатором поховань більш раннього часу, що не виходять за межі X — середини XI ст.⁴ Та враховуючи форму урни, ми визначаємо хронологію цього роменського поховання рамками IX-X ст.

Викладені міркування щодо хронології могильника знаходять підтвердження і в масовому, перш за все, керамічному матеріалі з розкопок городища, прилягаючої ділянки селища, а також з виявлених на них об'єктів. Не вдаючись тут, за браком місця, до викладення підсумків наших досліджень, які, до того ж, вже частково опубліковані, вважаємо за доцільне дещо докладніше розповісти про обставини та ситуацію знаходження культових предметів — символів християнського віросповідан-

ня. Це уявляється важливим, адже, як йшлося вище, їх не було виявлено в інвентарі поховань, де, за логікою, вони мусли б бути.

При дослідженнях на городищі основну увагу було приділено розкопкам оборонних споруд, для чого розрізано вал траншеєю (4,0×36,0 м); її продовжено через рів (2,0×16,0 м). Це дало можливість не лише з'ясувати стратиграфію насипу, але й простежити етапи створення лінії укріплень, разом з виявленням конструктивних особливостей кожного з них, що, в свою чергу, дає змогу реконструювання фортифікації городища у перредержавні часи та за доби існування Давньоруської держави.

Виявилось, що верхні горизонти насипу склалися з лесоподібного суглинку, помірно гумусованого, із значними імплозіями світлої глини, прошарків вугілля та попелу, чорнозему і, подекуди, викидів різної потужності материкової глини. До глибини 1,5-1,8 м (від поверхні, у найвищій точці) у насипу в перемішаному стані зустрічалися нечисленні фрагменти гончарної давньоруської кераміки разом з уламками посудин роменської культури. Проте, слід відзначити, що перші траплялися до глибини 0,5 м, в той час як роменська ліпна кераміка переважала на відмітках глибини від 0,5 до 1,8 м, а до рівня 2,2 м — вони траплялися в поодиноких випадках.

Іноді у насипу зустрічалися поодинокі камені, які з внутрішнього боку валу утворювали вимостку з великих уламків пісковика. Не виключено, що їм призначенням було запобігання сповзанню рихлого насипу завдяки природній похилості майданчика городища у напрямку ріки (Пд.-Сх.).

Хрест-енколпійон був знайдений у найвищій точці насипу валу, під час зняття дернового шару, на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, серед попелясто-вуглистою скупчення. Хрест відлитий у двостульчатій ливарній формі; його розміри 8,3×5,2 см. Кінці оформлені у вигляді круглих (скоріше, овальних) рельєфних виступів-клейм із погрудними зображеннями святих.

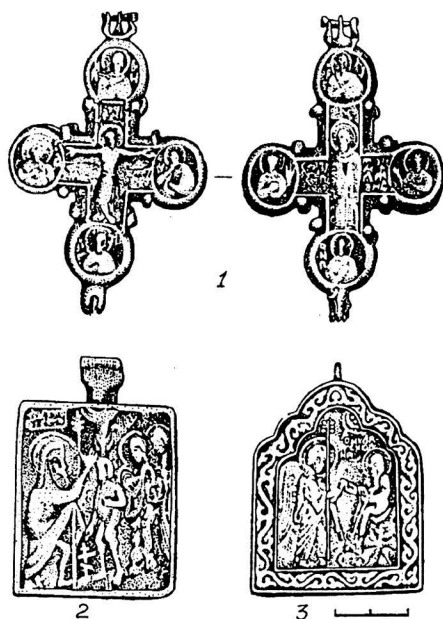
На лицьовому боці у центрі розміщене розп'яття, яке з чотирьох кінців оточене виступами з погруддями євангелістів; на зворотньому боці зображена фігура у довгих шатах, на обличчі якої проглядається довга борода; постаць супроводжується на кінцях хреста, у клеймах, зображеннями мучеників, або святих. На обох сторонах є рельєфні написи, виконані у зворотньому вигляді, які за аналогіями, можна трактувати як звернення: «Гос-

поді, помози!» Якісь літери помітні й у клеймах, але прочитати їх не уявляється можливим.

Такі хрести — вмистища мощей — звичайно носили поверх одягу; вони набули поширення в XI-XIII ст. На жаль, немає досі розробленої типології та хронології цих виробів. Проте, аналогії нашій знахідці є в зібраннях музеїв Києва; найближчою за виконанням вважаємо знахідку 1886 р. поблизу с.Кудинетове під Нальчиком, але на ній є зображення Богоматері з написом: «Святая Богородица, помогай!» Цей енкалпійон, на думку Б.О.Рибаківа, має датуватися рамками 1237-1238 рр.⁵ Гадаємо, що наша знахідка може бути датованою другою половиною XII ст. (рис.1, 1).

З внутрішньої сторони насипу, над скупченням каміння, на глибині 0,6-0,8 м від сучасної поверхні, у масиві валу були знай-

Рис.1. Знахідки з розкопок городища поблизу с.Кам'яне Лебединського р-ну Сумської обл.

дені дві бронзових литих іконки (рис.1, 2,3). Одна з них мала просту прямокутну форму і масивне прямокутне вушко; була відлита у однібічній ливарній формі, розмірами 4,5×5,4 см. На ній зображено сцену Хрещення, всі постаті якої виконані грубо, дуже узагальнено. Напис, виконаний рельєфом, надто згладжений, щоб його можна було прочитати. Він вміщений у прямокутну рамку у верхньому лівому куті іконки. Аналогічні іконки досить поширені у різних областях Київської Русі; найближчі паралелі — походять із зібрання Ханенків, а також графа Бобринського⁶. Подібний зразок, тотожний не лише за сюжетом, а й за розмірами, був виявлений під час розкопок Путивля, в ур. Горюк (рис.1, 2).

Друга іконка-тільник також відлита з бронзового сплаву, але вона більш складна за формою (рис.1, 3). Відноситься вона до так званих кітоподібних; за довгою віссю її висота становить — 5,8 см, а за короткою — ширина — 4,6 см. Здається, що форму таких виробів краще б назвати арковою (у нашому випадку — триарковою).

На лицьовому боці іконки є зображення Сісінія-цілителя з передстоячим йому архангелом Сіхаїлом, про що свідчить з певними труднощами прочитаний напис рельєфними літерами. Архангел у лівій руці тримає довгий посох з хрестоподібним навершям; правою рукою простягає свиток Сісінію, який зображений сидячим. Виконання сцени носить більш вправний, можна сказати, мистецький характер. Сцену вміщено до рамки з рельєфним рослинним орнаментом — «в'юнком», яка повторює форму самої іконки. Як відомо, апокрифічний святий Сісіній був цілителем і, так би мовити, «відповідав» за 12 трясовиць. Уявлення про нього сягають глибокої давнини і пов'язані з Близьким Сходом, звідки пізніше набули поширення у візантійському іконописі.

Якщо перша іконка хронологічно визначається як пам'ятка бронзолivarного мистецтва не раніше рубежу XI-XII ст., побутуючи на протязі всієї давньоруської доби, то аналогій другому екземпляру іконки-тільника ми не знайшли в матеріалах розкопок давньоруських пам'яток. За спостереженнями Т.В.Ніколаєвої, кам'яні (не металеві) іконки з таким арковим оформленням трапляються у Північно-Східній Русі лише на пам'ятках XV ст. Для цього часу є один майже тотожний нашому екземпляр, виконаний у камені, що має чітку дату 1415 рік⁷.

Проте, ні в матеріалах могильника, ні в матеріалах розкопок городища та селища не виявлено якихось знахідок часів, піз-

ніших за давньоруську добу. Таким чином, наші знахідки носять загадковий характер і, сподіваємося, викличуть зацікавленість з боку фахівців з історії культової металевої пластики, а також мистецтвознавців.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Бібліографію див.: Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.162.
2. Хотілося б сподіватися, що саме з розкопок цієї пам'ятки отримали поштовх до занять археологією О.Б.Супруненко, В.В.Приймак, В.А.Парня, О.Є.Пуздровський, які обрали собі шлях до різних галузей археологічного знання.
3. Див.: Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — Вып.43. — М., 1967. — Розділи В.П.Левашової, Н.Г.Недошивиної, М.В.Фехнер; **Седова М.В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — М.: Наука, 1981; **Львова З.А.** Стекланные бусы Старой Ладogi // АС ГЭ. — Л.: Наука, 1968.
4. **Фехнер М.В.** Указ. работа. — С.160; **Арциховский А.В.** Курганы вятичей // Тр. РАНИОН. — М., 1931. — С.36, 39.
5. **Рыбаков Б.А.** Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С.527-531; Русские датирующие надписи XI-XIV вв. // САИ. — Вып. Е 1-44. — М., 1964. — С.39; **Кузнецов В.А.** Энкалпионы Северного Кавказа // Славяне и Русь. — М.: Наука, 1968. — С.87-91.
6. **Ханенко В. и Б.** Древности русские: Кресты и образки. — Вып.1. — К., 1899; Вып.2. — К., 1900; **Седова М.В.** Указ. работа. — С.62-67; **Николаева Т.В.** Древнерусская мелкая пластинка из камня // САИ. — Вып. Е 1-60. — М.: Наука, 1983. — С.32,62,99,102-103,112.
7. **Николаева Т.В.** Древнерусская мелкая пластика XI-XVI вв. — М., 1968. — Рис.39.

© Тітков Олександр, Тіткова Світлана

МЕЧ, «СИМВОЛ ВІРИ» ТА ЗБРОЯРСЬКА КУЛЬТУРА

-- Вітчизна... не почервоніє за нас?
— Ти честь її і слава! — вигукнув затремтілим голосом ротмістр, знову припадаючи до руки помираючого.

Але Потоцький, здавалося, вже не почув його слів, ослаблений цим останнім зусиллям, він відкинув голову і знову закрив очі. Так пройшло кілька секунд. Ротмістр квапливо притиснув його голову до своїх грудей, серце билось слабко, ледь відчутно.

Та ось її юнака затремтіли і здійнялися.

— Помираю... — вимовив він тихим, але твердим голосом і, здійнявши очі на ротмістра, із зусиллям додав: — Хрест... молитву.

Ротмістр витяг з піхов уламок меча і підняв його як хрест перед помираючим.

Але молитви вже не вимовили побілілі вуста юнака. У горлі його щось слабко заклекотіло і стихло. Голова опустилася на землю, руки випросталися...

Всі затамували подих... Чекали. Вздоху не було.

— Кінець! — вимовив тихо ротмістр, стаючи перед Потоцьким на коліна і вкладаючи йому у руки уламок меча. Останній край сонця зник за обрієм і тихо схилилося блакитне гетьманське знамено над мертвим чолом молодого героя.

Старицький М. «Буря».

Мечі, як складова частина озброєння, є істотною частиною середньовічного археологічного матеріалу. Їх знаходять під час розкопок великих міських центрів, городищ, курганів, на місцях відомих бойовищ. Досить численну частку від них складають випадкові знахідки (хоча в цьому випадку мечі виступають у якості речей, відірваних від основного археологічного комплексу, однак від цього їх цінність не зменшується, бо, незважаючи на це, такі зразки озброєння несуть в собі велику кількість інформації). Інформативними носіями виступають як меч вцілому (форма леза, перехрестя, навершя, руків'я тощо), так і окремі його елементи (орнаментация, плакування, гравіювання і — врешті-решт — таврування).

Перетворення меча на символ рицаря, його основне знаряддя, визначили в цілому і специфіку відповідного таврування. І якщо тавра на каролінгських клинках можна розглядати під кутом містифікації значень символів, нанесених на метал, як відлуння язичницького надбання та традиції, то активне поширення християнської екзальтації та агресивні настрої рицарства і частини духовенства, що наклали свій відбиток на всю епоху хрестових походів, від самого їх початку, також значно вплинули на формування характеру таврування середньовічних клинків. Яскравий приклад світобачення зазначених вище окремих представників медієвістського суспільства ми можемо знайти у відомій настанові монаха із Санкт-Галлена: «Меч повинен бути, по-перше, у піхвах з дерева, по-друге, загорнутий у шкіру, по-третє, — у найбільше, світлим воском навощене полотно, таким чином, щоб він, з сяючим посередині хрестиком, надовго був збережений для знищення язичників»¹.

Щоб надати мечу ще більшого синкретичного значення щодо ідей християнства, в голівку руків'я вправлялися святі реліквії, і цей набожний звичай зберігався до XIV ст.²

Зважаючи на те, що містицизм (і передусім християнський) був невід'ємною складовою частиною життя і світогляду середньовічного суспільства, спробуємо розібратися із місцем меча, яке він посідав, як символу у схемі тогочасної традиційної зброярської ієрархії, та його місці в житті людини.*

Фактично меч складається із лека та руків'я, що перетворює його на символ «єднання». Це у середні віки було підставою для усталеної асоціації меча з хрестом (хрест у християнській традиції затверджує первинні взаємовідносини між двома світами — небесним та земним, — а поперечна перекладина, яка перетинає вертикальну вісь руків'я в основі лека (вони, відповідно, символізують обрій та вісь світу) означає єднання протилежностей, союзу духовного — вертикального — принципу з принципом світу явищ)³. Саме така функціонально-конструктивна особливість меча і його символічна асоціативність із «єднанням» (навіть, якщо не брати до уваги пізні його отождолення із «символом віри») перетворила цей різновид озброєння в об'єкт виняткового поклоніння у різних народів.

Досить значні пожертви мечу присвячували скіфи⁴, у маврів меч також перетворився на предмет культури. Араби також не бу-

---

* В цій статті автори подають стислий аналіз символічного та містичного ряду.

ли винятком і вшановували меч з особливою помпезністю. Це пояснюється тим, що найбільшим скарбом пророка Магомета, за арабськими джерелами, було 10 мечів, серед яких і знаменитий Зул-Фікар («Пронзаючий»)¹, який став одним із символів ісламу.

Меч, завдяки своїй символічній винятковості, оточувався романтикою чарів і магії, йому, як живій істоті, давали ім'я. Меч Роланда, викований ковалем Мадельгером з Регенсбургу, прозивався «Дюрандалем» (Durandel), меч Карла Великого – «Жуайоз» (Joyuse), меч Турпена – «Альманс» (Almanse), меч Ганелона – «Мюлажир» (Mulagir), меч мавританського короля Палігана – «Преціоз» (Preciose), меч Вільгельма Оранського – «Шойс» (Schoyuse, Joyeuse), а меч Зігфріда – «Бальмунг» (Balmung). Головним серед іменитих мечей, безсумнівно, був Екскалібур (Caliburn) – клинок легендарного короля Артура, виготовлений на острові Аваллон, де володарювала фея Морганна, і який, буцімто, згідно легенди, дістався потім Річарду Лев'яче Серце.

У містичній культурі меч виступає в якості символу фізичного знищення. Ще з часів панування мегалітичної культури меч починає протиставлятися прядці (жіночому символу безперервності життя). Їх відповідне протиставлення, що символізує смерть і плодючість, утворює базову символіку гір із відповідним містико-міфологічним рядом⁶. Якщо ж враховувати космічний зміст жертвоприношення (тобто інвертування земних реалій та небесних порядків), то меч виступає вже не просто символом смерті, фізичного знищення, а й асоціюється із фізичною рішучістю, а пізніше, особливо у середні віки, із духом і словом Божим⁷.

Соціальний фактор також, безсумнівно, був притаманний символіці меча. Вже з епохи Каролінгів меч мав величезне значення для вільної людини. Фактично, це був показник соціального статусу свого власника (через коштовність цього різновиду озброєння її міг дозволити собі мати лише заможний чоловік). Це також було однією із причин поклоніння мечу (традиція поклоніння мечу, як вже зазначалося вище, має свою досить довгу історію). Перетворення меча в атрибут рицаря, – знаряддя захисника і поборника Світла від сил Темряви, додавало символу меча додаткової значущості. Фактом залишається й те, що меч відігравав відповідну духовну роль у ритуалах, які існували з давніх-давен і частково збереглися навіть у сучасно-

му фольклорі: він мав магичну силу захищати свого господаря від сил Темряви, інколи персоніфікованих у подоби «вороже налаштованих мертвих», а тому завжди фігурував у апотрофеїчних («відвертаючих») танках⁸. Великої уваги мечу, як захиснику, надавалося й у магичних ритуалах, де він символізував «принципи фізичної рішучості і фізичного знищення», і, одночасно виступав у якості вузькокерованого енергетичного концентратора (рис.1). Магічний меч — зброя мага у боротьбі з демонічними субстанціями — був відомий ще у Стародавньому Єгипті. Духовна сила, сконцентрована в ньому при освяченні, створює різку полярність між інформаційною ємкістю меча та ємкістю демонічної субстанції, впливаючи на неї з руйнівним ефектом⁹.

Все це накладало певний відбиток і на виробничий процес (він виступав у якості складової середньовічного життєустрою). Нанесення імені майстра на виготовлену ним річ було явищем традиційним у середньовічному ремеслі. Разом з майстрами, які підписували свої вироби, існували й такі, які таврували леза лише нескладними геометричними малюнками. Найчастіше це були хрести, кола, спіралі, півмісяці. Ці знаки, безумовно, виступали в якості

*Рис.1. Магічне коло.
Фрагмент ритуалу.*

маркерів, хоча й мали магичне значення, символізуючи вогонь, сонце, імовірно, призначалися для захисту від злих духів¹⁰. Однак, в умовах розвитку релігійних ідей та загальної християнської екзальтації, зростання жаги перемоги у хрестоносців, ці традиції перетворилися на непотреб. Тому, починаючи з XII ст. марка мечевої «фірми» витісняється написами, які повинні були забезпечити своєму господарю перемогу над ворогом¹¹. Ці написи утворювали молитовні, релігійні вислови, т. зв. «бла-

гословіння зброї», або магичні закляття (останнє найчастіше зустрічалося на мечях із Пассау). Вже на XIV ст. майстри з єпископських майстерень Пассау (до традиційного таврового зображення вовка додався ще й єпископський посох) зуміли оточити свої вироби містичним ореолом, супроводжували виготовлення клинка тасмними церемоніями, щоб він не лише володів смертною силою, а й робив свого господаря невразливим. Цьому слугували вирізані на ньому висловлювання, закляття релігійного та кабалістичного змісту¹².

Клинкові написи, які нерідко супроводжувалися різноманітним орнаментом, інколи, майже в один хронологічний період, могли істотно змінюватися. Окрім того, особливості графіки літер чи елементів орнаменту слугували певними показниками у світі спеціалізованих ремісничих центрів. Так, багдадський філософ IX ст. ал-Кінді, автор своєрідного трактату про мечі, писав, що хрести, кола, напівмісяці, які знаходяться у верхній частині клинка, характерні для франкських мечів¹³, а тавро із стилізованим зображенням людини, за свідченнями ал-Біруні, ставилося на найкращих індійських клинках¹⁴. Прикрашання зброї (до речі, як одягу чи предметів повсякденного вжитку) ставило собі за мету не художні цілі: значення його визначалося релігійно-міфологічним змістом та магією. Мистецтво, з цієї точки зору, виконувало важливу ідеологічну функцію¹⁵. Клинкові ідеограми (сигли та інше) виконувалися у вигляді різноманітних скорочень слів, які були добре зрозумілими для освічених сучасників виробників мечів. У свій час подібні мечі набули значного поширення в Європі (ще раз наголошуємо на тому, що мається на увазі зброя заможного стану). Окремі їх зразки були знайдені і на території України (на 1984 р. було відомо 6 одиниць¹⁶). Наведемо описи деяких з них.

1. Україна, с.Городище (на місці Ізяславля)¹⁷. Типологічно напис відноситься до найпростіших формул: +SNEXPNEXPNEXPNS+ (S(alvator). N(omine) Xp(isti)... N(omine). S(alvator)), що означає: Спаситель. В ім'я Христа... В ім'я Спасителя¹⁸. Меч датується другою чвертю XIII ст. (рис.2, 1).

2. Україна, м.Херсон¹⁹. Типологічно напис відноситься до найпростіших формул: +SNERENERENERENERES+ (S(alvator). N(omine) re(demptoris)... S(alvator)... В розшифрованому вигляді він має такий вигляд: Спаситель. В ім'я Спокутника... Спаситель²⁰. Меч датується першою половиною XIII ст.

3. Україна (без точної прив'язки)²¹. Написи на цьому клинку відносяться до т. зв. групи «in»:

- a) NNOMIDO[MINI+] (I(n) nomi(ne) M(arie)
 b) +NNM[U]CITI ((I)n n(omine) M(arie) [v(irginis)] C(hr)i(s)ti
 m(atris)cn(omine) I(n).

Ці написи перекладаються таким чином:

- a) В ім'я Господа
 b) В ім'я Марії (дів), Христа матері ім'я. Во²¹. Меч датується першою половиною XII ст. (рис. 2, 2).

4. Україна. Чернигівщина, Макарецька дача²¹. Написи відносяться до т. зв групи «ned»:

a) +SNEDnOENEDXIVUMEDnOERUCOES+ (S(alvator). N(omine) d(omini) n(ostri) o(mnipot)e (ntis). N(omine) d(omini) Xp(isti) I(essu) v(irginis) M(ari)e, d(omini) n(ostri) o(mnipot) e(ntis), r(egis) u(niversi) coe(li). S(alvator).

b) +SNEMACPUNEDERUEOHEDACPUNES+ (S(alvator). N(omine) m(atris) a(ltissimi) C(hristi), p(atris) u(niversorum). N(omine) d(ei) e(terni) r(egis) u(niv)e(rs) o(rum), Ihe(su) d(omini), a(ltissimi) C(hristi), p(atris) u(niversorum) n(omine). S(alvator).

У розшифрованому вигляді вони мають вигляд:

a) Спаситель. В ім'я Господа нашого всемогутнього. В ім'я Господа Христа і дів Марії, Господа нашого всемогутнього царя усіх небес. Спаситель.

b) Спаситель. В ім'я матері всевишнього Христа, батька всесвіту. В ім'я вічного бога, царя всесвіту Ісуса Господа, всевишнього Христа, батька всесвіту в ім'я. Спаситель²¹ (рис.2, 3).

Таким чином ми пересвідчилися, що на протязі віків меч виконував неабияку сакральну функцію і займав важливе місце у

† S N E X Ǿ N E X Ǿ N E X Ǿ N S †

1

† N N M I C I T I M N I †

2

a) † S N E D N O E N E D X I V U M E D N O E R U C O E S †

3

b) † S N E M A C P U N E D E R U E O H E D A C P U N E S †

Рис.2. Фрагменти клинків з написами, знайдених на території України. 1 - с.Городище; 2 - м.Херсон; 3 - Макарецька дача (Чернигівщина).

житті середньовічної людини. Ще за язичницької доби на нього покладалися досить широкі функції, завдяки чому він перетворився на об'єкт поклоніння. Виконання у деяких випадках специфічних обов'язків, породжувало й особливе ставлення до меча. Він почав ототожнюватися з істотою (магічною і т. п.), отримав власне ім'я. Поширення християнства не тільки не знищило ці явища, а, навпаки, навіть їх підсилило. Меч перетворився на Атрибут. До його старих «обов'язків» додалися й нові. Меч стає «символом віри» та засобом її підкріплення (особливо, у стосунках з поганцями та представниками інших релігійних конфесій). На клинку з'являються специфічні написи, які повинні були зміцнювати дух володаря меча та забезпечувати його фізичний захист. У цьому чітко простежується вплив пережитків язичництва: досить відоме, так зване, рунічне озброєння. Захисні символи на щитах часто використовувалися в європейській військовій традиції. Яскравим прикладом того можуть бути стародавні греки (магічний щит, зроблений Гефестом). Існував цілий ряд таких символів; їх поширення не обмежувалося якимось певним регіоном чи епохою. Таким символом є голова Горгони у греків, блискавки Юпітера — на щитах римських легіонерів. Північноєвропейській традиції відомий щит короля Артура, який немовби ніс на собі зображення Діви Марії; що ж стосується саксонських воїнів та вікінгів, то вони покладали свої надії на тотемних тварин та рунічні літери. Врешті-решт існувала складна геральдична система рицарського періоду, яка у своїх центрально- та східноєвропейських проявах включала руни, родові знаки і латинські літери. Найявністю літер на надміщному щиті Ахіла співзвучне огамічній традиції, де фігурував вкритий літерами магічний щит Фіона Мак-Камхейла. Він також виявився спорідненим з магічними щитами «luaithrindi» (рис.3), які наводили жах на ворога у північній традиції бойових мистецтв²⁵. На Україну мечі з християнськими ідеограмами,

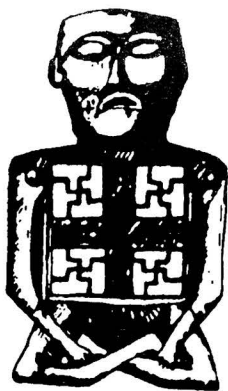

Рис.3. Скандинавський візерунок «luaithrindi».

Фігурка з цеберка на поховальному кораблі, знайденому в Осеберзі (Норвегія).

скоріше всього, потрапили разом із своїми власниками. Про причину їхнього перебування на нашій території можна лише гадати. Однак, у будь-якому разі, це свідчить про те, що вже у середні віки територія України використовувалася як транзитний шлях сполучення із країнами Центральної, Західної Європи та Сходу, і не стояла осторонь бурхливого європейського життя.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Бехайм В.** Энциклопедия оружия. — СПб.: Санкт-Петербург Оркестр, 1995. — С. 182-183.
2. Там само. — С. 184.
3. **Керлот Х.** Словарь символов. — М.: Refl-book, 1994. — С. 270.
4. **Бессонова С.С.** Религиозные представления скифов. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 49-50.
5. **Бехайм В.** Указ. работа. — С. 184.
6. Див.: **Schneider M.** El origen musical de los animales – simbolos en la mitologia y la escultura antiguas. — Barcelona, 1946.
7. Див.: **Bayley H.** The Lost Language of Symbolism. — London, 1951.
8. **Керлот Х.** Указ. работа. — С. 321.
9. **Зор Алеф.** Путь сияния. — М.: Звонница-МГ, 1995. — С. 231.
10. **Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С.** Русь и Варяги: русско-скандинавские отношения домонгольского времени // Славяне и скандинавы. — М.: Прогресс, 1986. — С. 253.
11. **Дрбоглав Д.А.** Загадки латинских клейм на мечах IX-XIV веков. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — С. 8.
12. **Бехайм В.** Указ. работа. — С. 184, 191.
13. **Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С.** Указ. работа. — С. 253.
14. **Бируни.** Минералогия. — М., 1963. — С. 238.
15. **Херман Й.** Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы. — М.: Прогресс, 1986. — С. 17.
16. **Дрбоглав Д.А.** Указ. работа. — С. 17.
17. **Кирпичников А.Н.** Мечи из раскопок древнего Изяславля // КСИА АН СССР. — М., 1975. — Вып. 144. — С. 31-32.
18. **Дрбоглав Д.А.** Указ. работа. — С. 117. — Табл. III.
19. **Тахтай А.К.** «Франкский» меч Херсонского музея // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1935. — № 5-6. — С. 130-133.

20. Дрбоглав Д.А. Указ. работа. — С. 117. — Табл. III.
21. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. — М.-Л., 1966. — Вып. 1. — Табл. 28,31.
22. Дрбоглав Д.А. Указ. работа. — С. 120. — Табл. IV.
23. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — С. 55. — Табл. 29. — №2.
24. Дрбоглав Д.А. Указ. работа. — С. 126. — Табл. VII.
25. Найджел Пенник. Магические алфавиты. — К.: София, 1996. — С. 270.

© Криганов Андрій

РЕЛІГІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ОКОЛИЦІ ХОЗАРІЇ

Хозарський каганат виник у середині VII й існував до кінця X ст. У другій половині VII - на початку VIII ст. він займав велику територію кількох регіонів степової смуги межиріччя Дніпра та Волги. В наступні роки каганат поступово зменшувався. Північно-західна околиця Хозарії колись розташовувалася у Придніпров'ї, а з кінця VIII ст. — у верхньому басейні річки Сіверський Донець (Харківщина, Дніпропетровщина).

Християнство, що прийшло до Європи з Іудеї, хоча і заповонило всі сфери життя наших предків після масового хрещення Русі, проте не було сприйняте у «чистому вигляді». Воно мусило увібрати в себе ту релігійну спадщину Київської Русі, яка сформувалася на протязі розвитку політеїзму, іудейської релігії, котру сповідували хозари, а також мітраїзму, від якого християнство «одержало у спадщину» причащення, символ хреста, свято Різдва й інше¹.

Дослідженню залишків релігійних культів при розкопках некрополів та городищ археологи всіх часів і народів приділяють дуже мало уваги, а тому хоч скільки-небудь послідовної картини релігійних вірувань, звичаїв, обрядів, скласти важко.

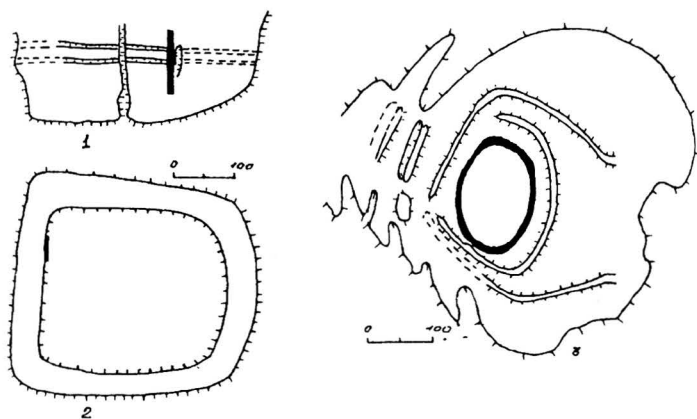

У деякій мірі можна говорити про релігійні вірування хазар. У науці існує версія, що нащадки хазар разом із залишками саддукеїв прийняли іудейську релігію і почали називати себе караїмами — послідовниками святого писання². Сталося це приблизно в VIII ст., але археологи не можуть підтвердити цю версію, бо ніяких письмових першоджерел не знайдено.

При розкопках на північно-західній околиці Хозарії виявлено значну кількість археологічних пам'яток передсалтівської культури, що передують старожитностям власне салтово-маяцьким другої половини VIII - X ст. На сьогодні існує наукове різночитання при інтерпретації результатів розкопок, особливо це стосується цілого ряду фортифікаційних пунктів.

Ось, наприклад, Глодоський комплекс (скарби-?), що розташований біля с.Глодоси Маловиськовського району Кіровоградської області. Він був знайдений при розкопках високого крутого берега річки Сухий Ташлик, прорізаного глибокими ярами. З напільного боку — це зовсім невелике, за площею (100×46 м), місце, обведене двома рівчачками, що пролягали паралельно. Ці ж невеликі рівчачки кінцями примикали до двох ярків (рис.1, 1).

Як вважає А.Т.Сміленко, це було місце розташування військового табору, який виник тут після загибелі вождя військового загону³.

Рис.1. Укріплення у Середньому Подніпров'ї та межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця: 1 - Глодоси; 2 - Вознесенка; 3 - Волчанськ.

Вознесенська пам'ятка початку VIII ст. знаходилася вже на території Запорізької області, на лівому березі Дніпра. Це найвищий в окрузі, майже горизонтальний майданчик високого плато. Саме на найвищій позначці на ньому і знаходилася близька до трапецієподібної, одночасно її овальна, археологічна пам'ятка площею близько 0,5 га (рис. 1, 2). Тут були виявлені залишки невеликих оборонних споруд. З підвищення можна було спостерігати околиці на віддалі не менше 15 км. За твердженнями В.О.Грінченка та А.Т.Сміленко, це був військовий табір, де розміщувався штаб військового загону. Пізніше на цю пам'ятку звернув увагу А.К.Амброз. У результаті своїх досліджень він дійшов висновку, що у другій половині VII - першій половині VIII ст. згадані пам'ятки (Глодоська та Вознесенська) утворюють загальний типологічний ряд храмів, можливо, разом із найранішими (друга половина VII ст.) — комплексом біля с.Мала Перещепина на Полтавщині¹.

Проте, ця точка зору спірна. На думку більшості авторів, Глодоська та Вознесенська пам'ятки — це залишки військових таборів, а не храмів. Бо храми завжди знаходилися не на околиці, а в центральній частині будь-якого кочівницького союзу, переддержавного об'єднання або держави. Це можна підтвердити тим, що всі відомі фортифікаційні пункти, які розташовані на північно-західній околиці салтівської культури, розподіляються на городища, цитаделі, військові табори.

І саме фортеці та військові табори за формою та розмірами подібні до Глодоської й Вознесенської пам'яток. Не виключено, що різноманітні фортифікаційні пункти використовувалися як релігійні каплиці. Але як часто? Якими конфесіями? З якою метою? — лишається загадкою.

Із усіх фортифікаційних пунктів північно-західної околиці салтівської культури вирізняється один — Волчанський. Для чого він використовувався, встановити важко. Бо так зване Волчанське городище, розташоване на високому мисі правого берега маленької річки Вовча, неподалік південної околиці м.Волчанське Харківської області. Майже з усіх боків мис оточений глибокими ярами. Захисні споруди представлені загнутими лініями валів у вигляді двох концентричних кіл, а також центральною частиною, де кам'яні стіни мають овальну у плані форму, захищаючи площу в 0,9 га (рис.1, 3). Застосувати цю оборонну споруду, як укриття, було неможливо, оскільки туди важко було зайти. Всі відомі фортеці салтівської культури не

схожі на цю пам'ятку. За різноманітними припущеннями, тут було місце для відправлення релігійних обрядів. Це був культовий центр, святилище, відокремлене від замка феодала⁵. У місцевого населення збереглися легенди про скарби, які були сховані в підземеллях городища⁶.

Отже, на думку автора, значна частина археологічних пам'яток другої половини VIII-X ст. північно-західної околиці Хозарського каганату представлена різноманітними фортифікаційними пунктами, які були воєнними таборами, фортецями. І тільки нещодавно з'ясувалося, що вони використовувалися для відправлення релігійних культів. Визначити, яку релігію сповідало населення, що залишило ці споруди, дуже важко, бо Хазарія була багатоетнічною державою. Сюди входили і тюркомовні хозари, і протоболгари, й іраномовні алани, й окремі племена слов'ян, угрів, кабар та інших.

З кінця VIII - початку IX ст. державною релігією в Хозарії стає іудаїзм, хоча одночасно продовжує існувати й язичництво, а пізніше — з'являються іслам та християнство⁷.

Найбільш вірогідним було б визначити характер вірувань населення салтівської культури, спираючись на дані археологічних розкопок некрополів. Так, наприклад, в Нетайлівському могильнику (Харківщина, Волчанський район) домінує положення померлих головою на схід, тоді як у некрополях більшості населення Хозарського каганату воно протилежне.

Потрібне спеціальне дослідження проблем релігійних вірувань на території Хозарського каганату. Воно настільки складне, наскільки і важливе та потрібне для сучасної історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. *Энциклопедический словарь* — М.: РЭ, 1995. — С.811.
2. **Фаркович А.** // *Караїмське життя*. — 1912. — № 5. — С. 14.
3. **Сміленко А.Т.** Глодоські скарби — К.: Наук. думка, 1961; **Грінченко В.О.** Пам'ятка VIII ст. коло Вознесенка на Запоріжжі // *Археологія* — К., 1950. — Т. III; **Сміленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Придніпров'ї (II-XIII ст.) — К.: Наук. думка, 1965. — С. 10-13.
4. **Амброз А.К.** О Вознесенском комплексе VIII века на Днепре // *Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII вв.* — М.: Наука, 1982.

5. Плетнева С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура // МИА. — М., 1967. — № 142. — С. 3-35.
6. Бабенко В.А. Волчанское городище // СКОВО. — 1905. — Т.16. — С.354; Багалеј Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т.1.
7. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — С.151-160.

© Ясновська Людмила

СВІДЧЕННЯ ПРО ДАВНЬОРУСЬКІ ЦЕРКОВНІ СТАРОЖИТНОСТІ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У СТУДІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — XVIII ст.

У західноєвропейській культурі протягом XVII-XVIII ст. сформувалося стійке ставлення до речових пам'яток як до історичних джерел. Відтак, фахівці визначають цю добу в історії археології як епоху «антикваріаризму». Саме протягом XVII - на початку XVIII ст. було започатковано описи стародавніх міст, їх обміри та креслення, а також розкопки з метою здобуття старовинних речей, формування колекцій та первинну їх класифікацію¹. Подібні новації мали місце в другій половині XVII ст. і в Україні, де спостерігається пробудження національної самосвідомості українського народу, що було зумовлено переможним завершенням визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Б.Хмельницького. Одним з провідних напрямків розвитку української культури пізньофеодального періоду стала свідомо орієнтація на давньоруські традиції².

Історико-культурна спадщина Північного Лівобережжя у другій половині XVII ст. опинилася у полі зору членів культурно-освітнього гуртка на чолі з чернігівським архієпископом,

видатним церковним, культурним діячем і письменником Л.Барановичем. Серед його найбільшчих сподвижників був архімандрит Єлецького монастиря богослов і письменник І.Галятівський. Його перу належить збірник оповідань і легенд з історії Чернігівського Єлецького монастиря й чудодійної ікони Єлецької Богоматері, який видано 1676 р. у Новгороді-Сіверському під назвою «Скарбница потребная». Подібну за задумом книгу — «Руно орошенное», присвячену історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря й чудодійній іконі Іллінської Богоматері, за порадою Л.Барановича, написав і в 1683 р. видав у Чернігові інший відомий церковний і культурний діяч Д.Туптало (Ростовський). Літературна традиція, якої дотримувалися І.Галятівський і Д.Туптало, відводила роль фундатора Єлецького та Троїцько-Іллінського (до кінця XVII ст. Іллінського) монастирів чернігівському князю Святославу Ярославичу. Вони навели, зокрема, літописне оповідання про те, як Святослав Ярославич надав 1069 р. притулок Антонію Печерському, котрий зазнав гоніння з боку київського князя Ізяслава Ярославича. У обох книгах містяться відомості про печеру, яку Антоній «близ града в Горе Болдинской ... ископав, живяше в ней». Якщо Д.Туптало стверджував, що Антоній тим самим поклав початок існуванню Іллінського монастиря, на колишній території якого й донині існує печерний комплекс, то І.Галятівський вважав, що у даному випадку мова йде про першопочатки Єлецького монастиря. Неодноразово Д.Туптало та І.Галятівський згадують про згубні наслідки монголо-татарської навали для історичної долі Чернігова та місцевих монастирів³.

Архімандрит Єлецького монастиря, богослов і письменник І.Галятівський у 70-х роках XVII ст. безпосередньо керував відбудовою обителі. У «Скарбнице потребной» він згадує про свої спостереження за земляними роботами. Так, під час риття котловану під фундаменти трапезної церкви Петра і Павла «выкинули з глыбокого рову наверх работники с землею выляный з олова невеликий образ круглый ... од заковников елецких», на одному боці якого було зображено Ісуса Христа, а на іншому — Василя Великого, з нашим грецькою мовою. Крім того, І.Галятівський зафіксував інші знахідки землекопів навколо Успенського собору: «перед ступу вчиняную синюю, зеленую и червоную, оловом позинану, дворогранястою по садзкою переплетаную» (тобто плитки, з яких була викладена підлога храму — *авт.*), а перед «церковними дверми давни»

гроб целый, з каменных дошек червоных учиненый. Знашлись же теж внутр церкви под хором з правого и з левого боку в фрамугах давнии гробы, з камня учиненны, але зопсованы, бо их каменны дошки побрано». З певністю І.Галятовський записав, що «пред Батыем церков Елецкая оловяными таблицами была накрытая», бо «познаходили в песку великии таблицы оловяныи»⁴. Наведені свідчення дають уявлення про перші спроби проведення археологічних досліджень на території стародавнього Чернігова.

На початку XVIII ст. головним осередком розвитку науки і культури на Північному Лівобережжі став Чернігівський колегіум, 1776 р. реорганізований у духовну семінарію. Але рівень знань місцевих фахівців з історії Давньої Русі залишав бажати кращого. Про це свідчить зміст довідки з історії Чернігівської єпархії, складеної 1774 р. духовною семінарією — у ній практично відсутні відомості про давньоруську добу в історії церков та монастирів Північного Лівобережжя⁵.

Водночас духовну владу занепокоїв стан стародавніх храмів цього регіону і, насамперед, Чернігівського Спасо-Преображенського собору. Питання про його відбудову постало 1782 р. і набуло значного розголосу в найближчому оточенні Катерини II. Зокрема, князь Г.О.Потьомкін-Таврійський під час відвідин Чернігова у травні 1783 р. зажадав «план и описание, времени начала построения докончения и разорении возобновлении» Спасо-Преображенського собору. В довідці стверджувалося, що собор «первый и достопамятней из всероссийских церквей монумент благочистивыя древности, остающийся доселе невредим», — було засновано у 1003 р. Підставою для такого твердження слугувала «греческим числом» вирізьблена на одній з біломармурових колон цифра 1003⁶. За наказом Катерини II у 1787 р., після її відвідин Чернігова, було підготовлено плани і описи цієї православної святині. Саме другий план з експлікацією, створений губернським архітектором І. фон Дітріхштейном, засвідчив факт перших архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору XI ст.: «Нашовшейся фундамент при той церкве на праву сторону имевшейся тирме а во древности назвался красной терем, таковой — как ныне состоит на левой стороне, которая в прежних годах во время бывшей с царем татарским Батыем войны вся аж до фундамента им збита, оной же фундамент и вокруги той церкви також и вся церков делана не с одною вапною, но и с циментом крепко, си-

скавшею ж в том фундаменте кирпич длиною 7, а шириною 6 вершков, толщиною 1 вершок колером желтоватой, подобной как галанские мопки (?) от своей несколько сот лет древности ни в чем неповрежден, а находится и поныне какбы новой»⁷. Цей опис засвідчує, що І.Дітріхштейн з південно-західного боку Спаського собору зафіксував фундамент зруйнованої хрещальної, на місці якої наприкінці XVIII ст. була збудована південна башта.

Поживалення у вивченні історії та археологічних старожитностей регіону припадає на останню чверть XVIII ст. — час «наукових подорожей енциклопедистів». Це, в першу чергу, було пов'язано з підготовкою та запровадженням у Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. Спеціально створена комісія А.С.Милорадовича на протязі 1779-1781 рр. опрацювала статистично-топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв. До цих описів потрапили відомості з історії міст і сіл, але, на жаль, дуже стислі й фрагментарні. Так, в упорядкованому 1781 р. «Описании Черниговского наместничества» містилася й інформація про археологічні об'єкти Чернігова, зокрема, згадувалися залишки стародавнього «земляного обветшалого вала» й «пространные подземные ходы» (Антонієві печери) поблизу Іллінської церкви. В «Описании Новгород-Северского наместничества» (1779—1781 рр.) наведені відомості про залишки фортифікаційних споруд Новгород-Сіверського: «А на самом гор возвышении ... крепость, кою окружающей земляной вал от древности иных едва приметен»⁸. Незадовільний стан земляної фортеці підтверджується записом священника А.Пригари у складеному ним 1786 р. «Особом или топографическом описании города губернского Новгород-Северского»: «По разорениях ... оная крепость умалена и вал поосыпался уже». Автор не тільки проаналізував літописні свідчення про місто, а й звернувся до визначення часу будівництва архітектурних споруд. Скоріше за все, саме свідчення А.Пригари про перебудову Миколаївської церкви, дозволили на довгий час використовувати в науковій літературі інформацію про знахідку закладного каменю з «крестным знамением и достопамятным подписом первоначальной или уже не первой на том месте АПСго года (1086) при основании церкви за обычно заложенный на коем камени и в том 1760 году и сия вновь церкви заложена ж...».

Найбільш ґрунтовним серед цих описів є «Черниговского заместничества топографическое описание», підготовлене уродженцем Чернігівщини, істориком і етнографом О.Ф.Шафонським. Він обстежив археологічні старожитності, пам'ятки архітектури й урочища, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям». Передусім О.Ф.Шафонський подає інформацію про старожитності Чернігова: «две малые могилы; одна за старым земляным валом, близ торговых лавок и острога; другая против самого Успенского Елецкого монастыря, ... но которая из них Черная называется, никто теперь не знает». О.Ф.Шафонський наводить відомості про знахідку срібного язичницького ідола, що трапилась під час спорудження будинку Чернігівського колегіума у 1701 р. Він також докладно описує залишки стародавніх фортифікаційних споруд Чернігівської фортеці — земляних валів, але, як відзначив дослідник, «когда и кем сие укрепление делано, совершенно неизвестностью покрыто». Описує О.Ф.Шафонський стародавні Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі, Спаський та Успенський собори, Іллінську церкву. Так, Борисоглібський собор, на думку дослідника, був споруджений «католиками, но когда не известно». Не вдалося йому атрибуувати П'ятницьку церкву: «когда и кем построена, нет никаких видов»⁹. Це й не дивно, адже через брак писемних джерел і неодноразові перебудови, яких зазнали ці храми, впізнати в них пам'ятки давньоруської доби було досить важко. Помилково О.Ф.Шафонський визначив час заснування Миколаївського Крупицько-Батуринаського монастиря другою половиною XI ст. Крім того, дослідник торкнувся питання про заснування Чернігівської єпархії та навів відомості про перших чернігівських єпископів.

Таким чином, на протязі другої половини XVII-XVIII ст. було започатковано вивчення церковних старожитностей давньоруської доби на території Північного Лівобережжя. Дослідники ввели до наукового обігу певний комплекс писемних, усних і речових джерел, хоча на зламі XVIII-XIX ст. було практично вичерпано інформаційні можливості літописних пам'яток. Вихід із цієї кризи окреслився лише у середині XIX ст., коли розпочалися систематичні археологічні дослідження давньоруських старожитностей Північного Лівобережжя, що пов'язані з ім'ям Д.Я.Самоквасова.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. — СПб., 1992. — С.46-48, 76.
2. Ісаєвич Я.Д. Роль культурної спадщини Київської Русі в розвитку міжслов'янських зв'язків доби феодалізму // З історії міжслов'янських зв'язків. — К.,1983. — С. 11-12, 15; Павленко Г.Г. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. — К.,1984. — С. 149-158.
3. Галятовський І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С. 357.
4. Там само. — С. 353, 355, 358, 361.
5. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 679. — Оп.1. — Спр. 1600. — Арк. 3-20.
6. Милорадович Г.А. Письмо Черниговского наместничества губернатора генерал-поручика Андрея Степановича Милорадовича к князю Г.А.Потемкину-Таврическому, с приложением описания Спасо-Преображенского собора // Черниговские епархиальные известия. — Чернигов, 1883. — № 1. — Часть неофиц. — С. 11-14.
7. Федоренко П. З історії старого Чернігова // Україна. — К., 1930. — Кн. 3. — С. 45-46.
8. Пащенко Д.Р. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). — Чернигов, 1868. — С. 1-3; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.). — К., 1931. — С.1.
9. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое писание (1786 г.). — К., 1851. — С. 247, 276, 317.

© Рудницький Юрій

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ-ВИШНЕВЕЧИНІ ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ІЄРЕМІЇ

Ці нотатки є фрагментом авторського дослідження, що має на меті спробу реабілітації особистості, яка й досі вважається викресленою з нашої історії — князя Ієремії Корибута-Вишне-

велького. У так званій «національній зраді», інкримінованій князеві як ученими (М.Аркас, В.Липинський, М.Костомаров та ін.), так і белетристами (І.Печуй-Левицький, Л.Костенко та ін.), не останнє місце посідає релігійний момент — Ієремія постає активним провідником католицької експансії в Україні, і, всупереч материнському заповіту, зрікається православної віри й активно її переслідус.

Між тим чимало фактів, наведених у роботі відомого українського історика О.Лазаревського «Лубенщина и князя Вишневецкие» (Киевская старина, 1896, №1-3), в тому числі й тих, що стосуються релігійних питань, протирічать «народницькій» історіографічній та літературній традиції, а то й взагалі спростовують її — навіть незважаючи на те, що О.Лазаревський, мабуть, віддаючи належне, так би мовити, «середовищу існування», вміщує наприкінці своєї праці докір князю у «зрадництві».

Ледь не єдиним дослідженням, де чітко проходить лінія на реабілітацію Вишневецчини, можна вважати монографію лубенського вченого К.Бочкарьова «Очерки Лубенской старины» (М., 1900). К.Бочкарьов у своїх нарисах, присвячених практично на третину Ієремії, не лише прагнув звести нанівець образ князя як свідомого ворога православ'я, й навпаки, подати його як гаранта вільного розвитку і недоторканості «грецької віри» у своїх володіннях, а значить — міжконфесійної злагоди.

В силу обмеженості в обсязі, автор вважає за потрібне зупинитися лише на деяких обставинах і моментах з життя Ієремії Вишневецького, що стосуються безпосередньо теми і досі залишаються поза увагою сучасних дослідників — переважно періоду до 1648 р. Почати годилося б з подій, начебто далеких від теми — зі шлюбу його батька, князя Михайла Михайловича Вишневецького, чю генеалогію М.Грушевський прослідковує до турово-пінських Рюриковичів¹, із донькою молдавського господаря Ієремії Могили — Раїною. Шлюб цей був ланкою в ланцюгу його зовнішньополітичної, так би мовити, «вишневецько-молдавської»² авантюри, котру енергійний князь з успіхом сумішав із досить інтенсивним освоєнням задніпровських маєтностей, супроводжуваних нерідко з'ясуванням стосунків із сусідами. Поштовх до молдавських аспірацій князя Михайла давала політична комбінація коронного гетьмана Яна Замойського, проведена ще в 1590-х рр. В результаті її на троні Молдавії, васальної держави стосовно Туреччини, опинився підтримуваний Річчю Посполитою Ієремія Могила³. Очевид-

но, М.Вишневецький відіграв не останню роль в інтронізації І.Могили, раз той у 1605 р. віддав за нього свою старшу дочку. Проте для збереження на молдавському напрямку сприятливого для Речі Посполитої стану речей потрібний був мир з Туреччиною. Князь Михайло натомість самовільно проводить разом з іншими спорідненими з Могилами магнатами бойові дії проти антимогилівської опозиції. Саме в цьому польський дослідник Ян Відацький вбачає причини подальшого загострення польсько-турецьких відносин, що врешті-решт призвело до щорічної катастрофи восени 1620 р.⁴

Відомо, що близько 1616 р. князя Михайла під час чергової інтервенції до Молдавії отруїв підсланий православний монах⁵. Але ким підсланий? Кому могла бути вигідна смерть одного із зятів господаря Ієремії? Перше, що спадає на думку, читаючи Я.Відацького, — протурецькій партії в Молдові та туркам; занадто ревностно, мабуть, відробляв князь Михайло руку господарівни Раїни. Автор ризикує зробити однак інше припущення: не менш зацікавленою в його смерті була й Варшава, особливо в умовах дедалі зростаючого наступу католицизму в Речі Посполитій, надиханого вихованцем ієзуїтів, королем Сігізмундом III. Посилення впливу в Молдавії такої рішучої особистості як М.Вишневецький — засновника перших на Задніпров'ї православних монастирів, Густинського і Підгірського (Ладинського), характеризованого, до речі, Мелетієм Смотрицьким у творі «Тренос» (1610) як «вірного сина і стовпа православної церкви»⁶, — могло дати новий поштовх консолідації православної опозиції в Речі Посполитій. Всі ці разом узяті обставини могли підвести короля Сігізмунда III до думки про усунення князя Михайла. Так, на думку автора, цілком можливо, що під рясою згаданого православного монаха міг ховатися агент «товариства Ісусового». Видимий же факт отруєння Михайла Вишневецького частково пояснює, на наш погляд, жорстокість, з якою Ієремія немилосердно катував православних священиків після відомих подій 1648 р.

Через два роки після смерті князя Михайла королівська канцелярія пригадала його вдові судові справи і борги покійного чоловіка, віджививши 9 червня 1618 року позов старшого королівського коморника Станіслава Мишки до Михайла Вишневецького «о незаплачене юркгелту певного золотих поліських 600 (по 300 за 1612 і 1613 роки відповідно — Ю.Р.) ... во-длузг конституции року 1607 о процесе скарбовом уфаленое».

так же и о незаплачене шкод таковоє ж сумы»⁷. Деталей «скарбового процесу» князя М.Вишневецького і С.Мишки ближче не повідомляється. Гадається, сума у 1200 злотих не була надто великою для княгині Раїни, аби та не змогла покрити борги покійного «злісного неплатника» — князя Михайла. Справа однак вирішилася дуже скоро, можливо, навіть і за відсутності княгині, — вже 11 червня 1618 р. королівським указом Раїна Вишневецька була засуджена на баніцію. За законами того часу, баніція поширювалася й на її дітей, Ієремію та Анну. Про те, що це була королівська ініціатива, виразно свідчить фраза із тексту указу: «з розказанья і приданья нашого и с повинности уряду своего тую баницию на помененных позваных (відповідачів — Ю.Р.) голосом вынеслым тут в Варшаве». Згідно з указом, феодалів Речі Посполитої було зобов'язано, аби ті з удовою князя Михайла і з його рідними «яко з банитами... жадного сполку и обцованя не мели, оных в домах и маестностях своих не переховывали, рады и помочи им ни в чомь не давали». Таким чином, майбутній «задніпровський державця», ще за малих літ вперше опинився поза законом.

Із смертю княгині Раїни (1619 р.) пов'язується переказ про так звану «материнську клятву», начебто порушену Ієремією. Переказ, часто обігруваний і в українській «народницькій» науковій традиції, і в художній літературі⁸. В основі його, певно, лежить цілком реальний документ від 18 січня 1619 р., даний Раїною у Вишневці на фундацію Мгарського монастиря — на виконання, як йдеться в тексті документу, волі її покійного чоловіка. В тому документі княгиня Раїна записала зокрема таке: «А кто бы мьл ту фундацію нашу нарушати и касовати в потомные часы и одыймовати то, що есми надали разь тымь святымь мьстамь, або на старожитную благочестивую восточную православную вьру нашу наступовати и отмянати хотьль, tedy нехай на немь будеть клятва св.отець, 318, иже в Никеи и расудится тоть со мною предь маестатомь Божіимь»⁹. У найпоширенішій версії переказу Ієремія порушив клятву триматися православного сповідання, дану ним у дитинстві помираючій матері. Тим часом немає жодного документального свідчення, що Ієремія справді давав таку клятву при згадуваних обставинах. Невідомо також, де знаходився малолітній Ієремія в цей момент — у Вишневці, Лубнах чи деінде. Відомий лист митрополита Ісайї Копинського до молодого князя містить лише докір у відступництві від віри матері й предків, не більше. Та

навіть якщо й справді Ієремія давав таку клятву, то навряд чи пам'ятав, стверджує К.Бочкарьов¹⁰. Бо було тоді йому не більше шести-семи років - врешті-решт, що з дитини взяти? Що ж до згаданого фрагменту з фундаційного документу, то на підставі документальних свідчень і результатів досліджень К.Бочкарьова і О.Лазаревського автор схильний вважати: князь ніяким чином не порушив заповіту матері, незалежно від того, знав він про нього, чи ні; навпаки, його дії говорять про прагнення забезпечити мирне співіснування православних і католиків, а буцімто нав'язування Ієремією католицтва чи унії, переслідування православної віри й української мови слід внести до того, що К.Бочкарьов називав «патриотическими клеветами»¹¹.

Критикуючи працю П.Куліша «Отпадение Малороссии от Польши», О.Лазаревський характеризує наведені автором дані про будівництво Яремою Вишневецьким католицьких костьолів як «більш ніж сумнівні»¹², посилаючись на відсутність у відомих йому друкованих чи письмових джерелах будь-яких даних про побудову костьолів у Ромнах, Лохвиці чи Хоролі, як то стверджував П.Куліш. По-перше, вважав історик, це завадило б Ієремії приваблювати нових поселян у свої маєтності, особливо після придушення хлопських і козацьких виступів у 1637-1638 рр. По-друге, зазначає О.Лазаревський, «по-видимому, не для кого было их строить, так как католиков в Лубенщина много быть тогда не могло, кроме «дворни» Вишневецкого. разных его старост и прочих слуг... Может быть сомнение лишь относительно доминиканского конвента в Прилуках», але посилається на діаріуш шляхтича Опольського, в якому згадується правобережне місто з такою ж назвою, котре певний час належало Костянтину Вишневецькому. Отже, робить висновок дослідник, окрім бернардинського кляштора в Лубнах, інших католицьких культових споруд на Вишневецьчині просто не існувало¹³. Варто додати до цього Михайлівський костьол, побудований в Лубнах на честь народження сина Ієремії, майбутнього короля Михайла. Зрозуміло, що зовсім не будувати костьолів князь не міг — католицька половина його війська, запрошені іноземні майстри, купці мусили десь задовольняти свої духовні потреби. Натомість відомо, що Ієремія неодноразово обдаровував православні монастирі, зокрема Мгарський. О.Лазаревський згадує відповідний акт¹⁴, виданий у травні 1636 р., К.Бочкарьов — акт від 17 лютого 1646 р., за яким князь

відписував монастиреві село Мгар; тим же актом Ієремія звільняв монастир назавжди від поборів з дарованого ним села¹⁵.

Треба зазначити, Ієремія мав досить підстав, аби обійтися з тією ж Мгарською обителлю в зовсім інший спосіб. За іронією долі, ченці монастиря, заснованого на кошти Раїни Вишневецької, взяли активну участь у підготовці в 1637 р. «кизимівського» погрому Лубен, столичного міста її сина. Погром, ймовірно, був інспірований «другом сім'ї» Вишневецьких, промосковськи орієнтованим Ісайєю Кошинським, на той час скинутим з посади митрополита дядьком І.Вишневецького, Петром Могилою, в досить безцеремонний спосіб. Однак коли десятеро монахів Мгарського монастиря, викриті у співучасті в бунті Кизима (виготовляли порох для ребеліантів), були засуджені до страти, Ієремія скасував смертний вирок¹⁶. Відбудувавши зруйнований повсталими бернардинський монастир, князь піклувався про повернення ченців православних обителей, які, налякані придушенням бунтів, втекли в Московщину — «из страха кары за своевольство», як вважає К.Бочкарьов¹⁷. Чи й справді, як той казав, знала кицька, чиє м'ясо з'їла, чи то був звичайний переляк? Однак відому відповідь князя ігумену Густинського монастиря («Що мені до вас — живіть собі до моєї ласки») автор схильний тлумачити як прояв християнського милосердя, беручи до уваги обставини загибелі його батька, принаймні зовнішні, про які Ієремія міг знати. Цікавим у цьому плані виглядає факт появи в 1640 р. у досить значному містечку Срібному (1830 дворів, за т.зв. «списком Пшездецького») православного братства зі школою, шпиталем і будинком для проведення зборів¹⁸. Напевне, цього не могло статися без співдії чи принаймні дозволу Ієремії, — адже братство виникло на території його приватного землеволодіння.

Показним у плані релігійної ситуації на Вишневецьчині є факт заохочення Ієремією Вишневецьким цехового устрою. Як зазначає К.Бочкарьов, цехи в Лубнах та інших крупних містах задніпровських володінь князя були православними (для порівняння: у коронних землях Речі Посполитої, зокрема на Галичині, православним ремісникам було надзвичайно важко пробитися у цехи, де переважали майстри-католики). Як видно з акту І.Вишневецького «на цехи кравецкий, швецкий, кушнерский и ковальский в Прилуках», датованого 20 січня 1633 р.¹⁹, князь не лише їх «при давніх обичаях зоставляв», але й надавав ремісникам нові права і вольності. Тим самим гарантувалася

недоторканість їхньої віри, — адже цехи в ті часи були не лише виробничими об'єднаннями і згуртовували цеховиків «не тільки в гражданском единстве, но и в отношении к своей приходской церкви, при которой они состояли... При существовании церковных братств союзы ремесленных цеховых имели еще большую связь с церковью и располагали средствами парализовать иезуитский прозелитизм»²⁰.

Отже, коли князь Ієремія бажав, аби люди нормально працювали, а значить маєтності давали стабільний прибуток, то він не міг не розуміти, що тягнути простолюдинів, а чи й шляхту, тим більше козаків, які були у нього на службі, притьмом і силоміць до католицької віри було просто економічно невигідно. Більше того, Ієремія у 1647 р. подає скаргу в сеймовий суд на ректора Переяславського іезуїтського колегіуму Міхала Добровольського за присвоєння отцями-іезуїтами його села Прохорівки²¹.

Таким чином, виходячи з викладеного вище, немає підстав стверджувати, що князь Ієремія Вишневецький якимось чином провокував релігійну ворожнечу в своїх задніпрянських володіннях. Навпаки, його дії свідчать про наявність доброї волі, хай навіть з прагматичних господарських міркувань.

На жаль, нічого не відомо про культурну діяльність князя, а щодо його освіти, то насамперед згадується військова, отримана в Голландії. Однак, здається, питання культури не були чужі князю, якщо навіть йому було й не до меценатства. «Каталог стародруків, виданих на Україні» згадує шість книг з присвятами Ієремії²². Цілком можливо, що вони могли бути в його особистій бібліотеці. Серед їх авторів — Петро Могила, Кирило Ставровецький, Микола Лавринович. Книги ці були не лише панегіриками, а й містили проповіді, прозові статті та вірші поетично-релігійного характеру. Десь за місяць до падіння Вишневецьчини, 1 травня 1648 р., у Київській Лаврській друкарні вийшов текст вистави-декламації, виконавцями якої були слухачі класу риторики Києво-Могилянського колегіуму. Книга адресувалася князю Ієремії. І тут, на наш погляд, було б доречно докладніше дослідити стосунки Ієремії з інтелектуальною елітою того часу, особливо, як згадувалося вище, з його дядьком П.Могилою.

Отже, в краху Вишневецьчини релігійний фактор, на відміну від інших, скажімо, західноукраїнських земель Речі Посполитої, відіграв не безпосередню, а, скоріше, опосередковану

роль, коли гасло «за віру» слугувало люмпенізованій голоті виправданням для різанини без розбору статі, віку й віросповідання (! — Ю.Р.). Не останню роль могла зіграти агітація скинутого П.Могилою митрополита Ісайї Копинського, який, аби досадити П.Могилі, через ченців заснованих батьками Ієремії монастирів підігрував ворожість і підозрілість до його племінника серед населення краю (недаремно ж ченці ховалися у Московщині після придушення повстання Острияниці).

Можливо, зіграли роль суто економічні причини, зокрема наближення терміну закінчення «слобід» для новоосілих поселенців, які втекли з Правобережжя і боялися повернення старих порядків.

Але могли бути зацікавлені у падінні князя і король, на якого князь дедалі менше зважав; і сенат, де молодій князь дедалі частіше «показував зуби»; і окремі магнати Речі Посполитої, котрі не лише недолюбували князя Ієремію за гордовиту вдачу, а й заздрили його багатству; і отці-ісзуїти, чий вихованець не відзначався ентузіазмом у боротьбі зі «схизмою». Нарешті — просто люмпенізовані маси, яких завжди і всюди вистачало.

Князь Ієремія Вишневецький опинився таким чином у ситуації «один проти всіх». Про катастрофу своєї задніпрянської столиці він дізнався вже в Житомирі — 15-тисячний загін «вовгурівців» зруйнував Лубни, вирізавши майже все населення міста. В липні 1648 р. і в лютому 1649 р. озброєні люмпени піддали грабунку Густинський і Мгарський монастирі²³. Через 10 років після Лубенської різанини, в 1658 р., коли війська московського князя Ромодановського грабували Мгарський монастир, перший полковник Лубенського полку Павло Швець і його адміністрація «забрали що могли зі свого добра і пішли геть з Лубен, розсипавшись світ за очі і полишивши в Лубнах самих убогих»²⁴, після чого безборонне місто спустошували московити.

І, мабуть, трагедією, а не виною князя Ієремія Вишневецького було те, що він нерідко перетворювався на патологічного садиста в запалі помсти за свій зруйнований світ, який йому так і не вдалося повернути.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1993. — Т.5. — С. 29-30.
2. Widacki J. Kniaz Jarema. — Warszawa, 1997. — S.19.

3. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1994. — Т.7. — С. 206.
4. **Widacki J.** Kniaz Jarema. — S. 20.
5. Там само. — С. 21.
6. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1994. — Т.6. — С. 592-593.
7. Акты «Книг записей коронных Литовской метрики» // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн.14. — № 15. — С.115-116.
8. **Нечуй-Левицький І.С.** Князь Єремія Вишневецький // Зібр. тв. у 10 т. — К.: Наук. думка, 1967. — Т.8. — С.149.
9. Цитовано за: **Бочкарев К.** Очерки Лубенской старины. — М., 1900. — С. 27-28.
10. Там само. — С. 28.
11. Там само. — С. 37.
12. **Лазаревский А.** Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. — К., 1896. — № 3. — С.334-338.
13. Там само. — С. 338.
14. **Лазаревский А.** Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. — К., 1896. — № 2. — С. 212-217.
15. **Бочкарев К.** Очерки Лубенской старины. — С. 13.
16. Там само. — С. 31.
17. Там само. — С. 32.
18. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К.: УРЕ, 1972. — С. 644.
19. ЧИОНЛ. — К., 1902. — С. 203.
20. **Бочкарев К.** Очерки Лубенской старины. — С. 12.
21. Акты «Книг записей коронных Литовской метрики» // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн.14. — № 37. — С. 190-192.
22. Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів: Вид-во при ЛДУ, вид. об'єдн. «Вища школа», 1981. — С. 54, 60, 61, 68, 70. — №№ 230, 232, 275, 288, 353, 373.
23. Документи Богдана Хмельницького. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 56-57, 107-108. — №№ 16, 51.
24. **Величко Самійло.** Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т.1. — С.235.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ЄЗУЇТСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

З наближенням початку третього тисячоліття, до урочистого святкування якого готуються всі ідеологічні течії християнства, помітно зростає інтерес до вивчення його історичного розвитку в різних частинах світу, в тому числі й на Лівобережній Україні. Грунтовне дослідження історії християнства в цьому регіоні у другій половині XVI - першій половині XVII ст., з огляду на перебування значної його частини у складі Речі Посполитої, закономірно вимагає врахування ролі католицизму в тодішньому релігійному та культурному житті Лівобережжя. В цій ситуації значної актуальності набуває вивчення історії місцевих єзуїтських шкіл, які були впливовим чинником поширення серед населення Лівобережної України католицького світогляду та елементів західноєвропейської культури.

На Лівобережній Україні єзуїтська освіта була репрезентована Новгород-Сіверським та Переяславським колегіумами, що розпочали свою діяльність відповідно 1636 та 1638 рр. як однокласові школи¹. Заснуванню обох навчальних закладів передувало створення матеріального підґрунтя їх існування. Зокрема, згідно з привілеєм Володислава IV про заснування єзуїтського костюлу та колегіуму у Новгород-Сіверському (18 лютого 1635 р.), до власності місцевого орденського осередку передавався православний Спаський монастир з усіма маєтками та угіддями². В той же час, початок діяльності Переяславського єзуїтського колегіуму став можливим завдяки пожертвуванню брацлавським воеводою Л. Жолкевським на користь ордену свого маєтку Будова з околицями, підтвердженому згодом Володиславом IV³. Однак вищезгаданих фундацій, з огляду на статус створених на Лівобережжі шкіл, виявилось замало для заснування тут навчальних закладів належного рівня. Хоча в 1641 р. й відбулося перетворення Новгород-Сіверської школи на трикласовий навчальний заклад⁴, істотний прогрес щодо структурного розвитку орденських колегіумів на Лівобережній Україні починається лише з 1645 р. Адже відтоді в Перея-

славському колегіумі починає діяти поетичний клас, до якого у 1646 р. додається риторичний, в той час як у Новгород-Сіверській школі в 1647 р. вводиться викладання поезики⁵.

Швидке збільшення в 1645-1648 рр. чисельності класів єзуїтських колегіумів на Лівобережній Україні свідчить про зростання інтересу до них з боку місцевого населення. Одним з чинників цього була діяльність королівської влади щодо забезпечення пріоритетного становища єзуїтських шкіл. Зокрема, згідно з вищеназваним привілеєм Володислава IV від 18 лютого 1635 р., православному духовництву заборонялося мати у Новгород-Сіверському навчальні заклади з викладанням латини⁶. Зв'язок між монополізацією єзуїтами її навчання у цьому місті та зростанням інтересу з боку населення Сіверщини до місцевої орденської школи стає зрозумілим з огляду на те, що знання латинської мови було складовою частиною ідеалу освіченості української соціальної еліти в першій половині XVII ст. Адже, з набуттям латиною статусу однієї з головних мов місцевого діловодства на українських землях Речі Посполитої⁷, її опанування, поряд зі знайомством з творами античних авторів та здобуттям риторичних вмій, стає умовою перетворення української соціальної верхівки на повноцінну частку панівного класу цієї держави. За таких умов зосередження викладання латини у Новгород-Сіверському виключно в руках єзуїтів ставало фактором масового залучення до їх шкіл місцевої соціальної еліти.

Цьому також сприяло співпадання її ідеалу освіченості зі структурою та змістом єзуїтської освіти. Зокрема, граматичному вивченню латини згідно з «*De institutione grammatica*» Е.Альвара⁸ присвячувалась переважна частина навчального часу в перших трьох класах орденських шкіл. На відміну від середньовічної освіти, вивчення граматики цієї мови, так само як і давньогрецької, здійснювалося в єзуїтських навчальних закладах в тісному зв'язку із ознайомленням їх вихованців з творами античних авторів — Цицерона, Овідія, Вергілія, Езопа тощо. Переходячи до поетичного класу, учні вступали до щільнішого контакту з античною спадщиною, знайомлячись з творчістю низки інших її представників — Цезаря, Лівія, Горация тощо⁹. На цьому етапі освіти вони також набували вміння складати поетичні твори, що було необхідним для світського спілкування, та розпочинали вивчення риторики¹⁰. Продовжуючись в дворічному риторичному класі, викладання цієї науко-

вої дисципліни, здійснюване на основі «De arte rhetorica» К.Сореза¹¹, закономірно привертало до єзуїтських шкіл увагу української соціальної еліти, оскільки це забезпечувало її належну підготовку до участі у політичному житті Речі Посполитої.

Єзуїтські колегіуми здобували симпатії панівного класу Лівобережжя також завдяки створенню цікавої для учнів організації навчального процесу. Насамперед мова йде про емуляцію (від лат. *aemulus* — рівний), зміст якої полягав у створенні пар однакових за успішністю вихованців, які були опонентами один одного в навчальному процесі; а також — про надання найкращим з учнів нагород¹², почесних титулів¹³ та інших форм індивідуальних відзнак. Подібна методика, спрямована на пробудження амбіцій юнаків шляхом формування духу суперництва між ними, безумовно, підштовхувала учнів до покращення успіхів у навчанні, що з найкращого боку характеризувало в очах української соціальної верхівки педагогічні якості єзуїтських викладачів.

Зумовлене вищезгаданими рисами єзуїтської освіти її позитивне значення для культурного розвитку Лівобережної України, перекреслювалось таким негативним явищем, як окатоличення православних учнів орденських шкіл. Насамперед, цьому сприяло перетворення на обов'язковий елемент навчальної програми *Studia inferiora*, знайомство учнів з католицьким катехізисом, читання якого, зокрема, було необхідною часткою їх освітньої діяльності у другому півріччі середнього граматичного класу¹⁴. Теоретичне засвоєння католицького віровчення доповнювалося обов'язковими релігійними практиками. Зокрема, єзуїтські вихованці мали починати та закінчувати кожний урок молитвою, щоденно відвідувати месу, а у неділю та в свята і їх переддень також бути присутніми на проповіді й вечірні¹⁵.

Нав'язання православним учням єзуїтських шкіл католицького світогляду, що створювало умови для зміни їх релігійних уподобань, закономірно викликало негативне ставлення до орденських колегіумів з боку широких кіл населення Лівобережної України. Віддзеркаленням панування в їх середовищі саме такої позиції щодо єзуїтського шкільництва є припинення діяльності його осередків в цьому регіоні з початком національно-визвольної війни українського народу (1648 р.)¹⁶. Фактична ліквідація орденської освіти на Лівобережжі була юридично закріплена Зборівським трактатом (серпень 1649 р.), згідно з

яким ордену заборонялось мати свої школи на території, підконтрольній Війську Запорозькому¹⁷.

Таким чином, діяльність єзуїтських шкіл на Лівобережній Україні мала неоднозначний вплив на культурний розвиток регіону, сприяючи поширенню тут як елементів західноєвропейської культури, так і сфери ідеологічного впливу католицизму. Останнє сприяло формуванню в більшості представників місцевого населення негативного ставлення до орденського шкільництва, проявом якого була ліквідація його осередків на Лівобережжі в 1648 р.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Natonski B.** Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji // Z dziejow szkolnictwa jezuickiego w Polsce. — Krakow, 1994. — S.44.
2. Воссоединение Украины с Россией: Док. и м-лы. — Т.1. — М., 1953. — С.149.
3. ЦДІАУ. — Ф.КМФ15. — Оп.1. — Спр.10. — Арк.107.
4. **Natonski B.** Szkolnictwo jezuickie... — S.44.
5. Там само. — S.44
6. Воссоединение Украины с Россией... — С.149.
7. **Грушевський М.С.** Культурно-національний рух в Україні в XVI-XVII віці. — К.-Львів, 1912. — С.14.
8. **Wroczynski R.** Dzieje oswiaty polskiej do roku 1795. — Warszawa, 1983. — S.108.
9. **Lukaszewicz J.** Historia szkol w Koronie i w Wielkiem Ksiestwie Litewskiem od najdawniejszych czasow az do roku 1794. — Т.1. — Poznan, 1849. — S.241,245.
10. Там само. — S.242,243.
11. **Яковенко Н.** Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI - середини XVII ст. // КС. — К., 1997. — № 1-2. — С.17.
12. **Kurdybacha L.** Historia wychowania. — Т.1. — Warszawa, 1965. — S.366, 367.
13. **Kot St.** Historia wychowania. — Т.1. — Lwow, 1937. — S.236.
14. **Lukaszewicz J.** Historia szkol... — Т.1. — S.247.
15. Там само. — S.253-254.
16. **Natonski B.** Szkolnictwo jezuickie... — S.44.
17. Історія України в документах і матеріалах. — Т.3. — К., 1941.

© Кішик Василь

«ПОМИНАЛЬНА ЗАПИСКА» В.Л.КОЧУБЕЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII ст.

У 1991 р. автору розвідки було надіслано з м.Нью-Йорк копію важливого історичного документа. Далекий нащадок генерального судді А.С.Кочубей, разом із листом, надіслав «Поминальну записку», передану його предком в 1684 р. з м.Батурин у монастир Святої Катерини, що на Сінайському півострові. Український дослідний інститут при Гарвардському університеті помістив цю «Записку» до збірника православних старожитних текстів із XVII-XVIII ст.¹

Варто нагадати, що Василь Кочубей став у 1681 р. реєнтом² Генеральної Військової Канцелярії в уряді гетьмана І.Самоїлювича. І хоч гетьманський уряд офіційно ще не «контентував» його жодним володінням, проте впливовий козацький писар уже встиг зосередити в своїх руках чималі угіддя. Зокрема, в с.Диканька Кочубею належав «куток» села, котрий називався «Ковалівка»³. Безперечно, що, окрім «Поминальної записки», реєнт Генеральної Канцелярії передав у монастир Гірського Сінаю щедрі дари, бо тогочасна українська шляхта традиційно жертвувала православним церквам, духовенству і монастирям значні кошти.

Розглянемо структуру вищезазначеного документа. Справа, зверху «Записки», після назви міста: «Батурин», стоїть дата — 1684 р. Вона позначена літерами кирилиці. Нижче, майже на всю ширину сторінки, написано своєрідний заголовок: «Це рід Василя Кочубея». Рід немовби поділено на дві частини. Спочатку вписані імена живих членів роду. Їх налічується 14 осіб. За ними, у другій частині «Поминальної записки» із підзаголовком: «Покійні (мертві)», нараховується ще 22 душі. До небіжчиків варто додати 3 імені з першої частини, яка має підзаголовок: «Живі». Вони, мабуть, померли тоді, коли вже була укладена «Записка». Тому їхні імена, котрі стоять в одному рядку, обкреслені прямими лініями, а примітка «пре [стави ся]» винесена на поле перед цим рядком. Всього в історичному документі, включно з автором, налічується 38 імен.

У першій частині «Поминальної записки», без сумніву, згадані діти Василя Леонтійовича і його дружина Любов (Жуковівна). З деякими застереженнями можна вважати, що у подружжя Кочубеїв було 13 дітей. Авторитетний історик В.Л.Модзалевський у ґрунтовній праці «Малоросійський родовід» повідомляє тільки про шістьох, — імена яких знаходимо також і в «Записці», — дітей, а саме: Василя, Федора, Ганну, Катерину, Параску, Марію⁴. Не згадав В.Л.Кочубей лише Мотрони, про яку пишуть всі дослідники минулого⁵, в тому числі й Модзалевський. Як припускав у листі мешканець Нью-Йорка Андрій Сергійович, Мотрі — на той час, коли писалася «Записка», — ще не було на світі⁶. Більшість істориків дотримується такої думки. Більшість, але не всі. Шведський дослідник Альфред Єнсен інформував у своїй роботі «Мазепа», що Іван Степанович (Адамович) став хрещеним батьком Мотрі в 1684 р.⁷, а на час сватання батька до хрещениці, дівчині виповнилося 20 літ⁸.

На нашу думку, кохана гетьмана І.Мазепи при народженні отримала одне ім'я, а хрестилася з іншим; під ним вона і відома всім, як «остання наречена гетьмана». Тому виникла колізія поглядів на подальшу долю коханої Івана Степановича. Скажімо, історик Д.М.Бантиш-Каменський, використовуючи одні автентичні джерела, запевняв, що Мотря вийшла заміж за Чуйкевича⁹, — тоді, як О.М.Лазаревський і В.Л.Модзалевський, спираючись на оригінали інших тогочасних документів, стверджували, що за Чуйкевичем була Катря Кочубеївна¹⁰, а доля Мотрі для них залишилася нез'ясованою. Все стане на своє місце, якщо пропустити, що у Василя Леонтійовича, замість двох доньок Катерини і Мотрони, була тільки одна — Катря-Мотря.

Кількість дітей Кочубеївського подружжя не виділялася контрастно на демографічному тлі суспільства кінця XVII ст. Максимально можлива народжуваність і велика дитяча смертність зберігалися на наших теренах упродовж багатьох століть. І коли у Василя та Любові з 13 дітей до повноліття дожило 6 чоловік, то у правнука В.Л.Кочубея, князя Віктора і його дружини Марії в першій половині XIX ст. також народилося 13 дітей, а до повноліття дожило лише п'ятеро з них¹¹.

Певну збентеженість в А.С.Кочубея викликали двоє однакових імен «Іван» у кінці списку живих «родаків» Василя Леонтійовича. Він навіть висловив здогад, що один з Іванів міг бути свояком В.Л.Кочубея — І.Іскрою¹². Проте є більш вірогідні пояснення.

Записана

Се ро. Василія Кочубея.

Вивив . Федоръ.
Баскаий. Любозь. м: Марія, м: Катерина

м: Марія. Инокимъ Еуфимія

Парасквія. м: Марина . м Анна
м. Євдокья, Іванъ. Іванъ.

Мешовъ

Анжия. Марія. Еуфимія.

Федора. м: Анна. м: Герасимъ. м:

Анжия. Микола. Герасимъ. Варвара. Євдокья

Іванъ. Федоръ. Федора. м: Цинна .

Марія. Кортимъ. Герасимъ. Захаримъ.

Марія. Инокимъ Еуфимія, м:

Євгенія. м

Рис. 1. Поминальна записка В.Л.Кочубея. 1684 р.

Як розповідали старожили, які пам'ятали великі родини, де «находилося» по 10-15, а іноді й до 20 дітей, в сім'ях могли одинаково називати кількох дівчаток і хлопчиків. До речі, в «Поминальній записці», окрім Марії, добре відомої по «Малоруському родоводу» Модзалевського¹³, є ще одна Марія; вона вписана серед живих членів роду, але з приміткою «пре: [ставися]».

Вважаємо, що реєнт Генеральної Канцелярії неодмінно б вніс у «Записку» свого внука, якби він був. Можливо, один з Іванів — син Василя або Федора. Тоді серед живих чи покійних членів роду повинна була бути записана мати Івана (Кочубея). Та це лише припущення, котре без надійних даних із джерел, ним і залишиться.

Першим у другій частині документа, куди Василь Леонтійович вписав небіжчиків, стоїть ім'я «Леонтій». Безперечно, мешканець м.Нью-Йорк Андрій Сергійович слушно відзначив, що це батько В.Л.Кочубея. Друге ім'я в списку покійних «Марія». Звичайно, не можна не погодитися з А.С.Кочубеєм, що це, найімовірніше, мати реєнта Василя¹⁴.

В другій частині «Поминальної записки» — семеро дітей. Таким чином, у подружжя Кочубеїв могло бути більше, ніж 13 хлопців і дівчат.

Майже в кінці списку небіжчиків читаємо 3 імені: «Марія, Іконіна, Євфимія». Ці імена в такій же послідовності стоять, обкреслені лініями, в списку живих. Тільки перед Марією тут, замість приписки «померла», написано «л»: [аденець]». Можливо, Василь Кочубей вирішив продублювати запис, вважаючи примітки до 3 душ в першій частині «Записки», куди були внесені живі члени роду, недостаніми.

Отже, «Поминальна записка» В.Л.Кочубея з 1684 р. є найінформативнішим історичним джерелом щодо імен рідних страченого в 1708 р. генерального судді і вона потребує подальшого ретельного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Saint Catherine's Monastery, Mount Sinai. An Orthodox Pomjarnyk of the Seventeenth — Eighteenth Centuries / Edited by Moshé Altbauer With the Collaboration of Ihor Ševčenko and Bohdan Struminsky. — Harvard, [with out Year of edition]. — P.2-4.
2. Величко С. Летопись событий. — К., 1851. — Т.2. — С.509.

3. **Кішик В.** Диканські володіння Кочубеїв наприкінці XVII - на початку XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: Часи козацькі, 1997. — Вип.6. — С.9.
4. **Модзалевський В.Л.** Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т.2. — С.528-532.
5. **Бантыш-Каменский Д.Н.** История Малой России. — Вид. репр. — К.: Час, 1993. — С.372, 570-522; **Соловьев С.М.** История России с древнейших времен. — М.: Соцэкгиз, 1962. — Кн.VIII. — Т.15. — С.219-221; **Лазаревський А.М.** Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. — М., 1876. — № 12. — С. 438.
6. ДАПО. — Ф.8831. — Оп.19. — Спр.25.
7. **Єнсен А.** Мазепа. — К.: Укр. письменник, 1992. — С.101.
8. Там само.
9. **Бантыш-Каменский Д.Н.** Словарь достопамятных людей Русской земли.
10. **Модзалевский В.Л.** Указ. работа. — С.531; **Лазаревский А.** Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца «Гетман Мазепа») // КС. — К., 1898. — № 4. — Апрель. — С.166-167.
11. **Модзалевский В.Л.** Указ. работа. — С.544-547; **Милорадович Г.А.**, граф. Родословная дворян и князей Кочубея // КС. — IX. — Док., изв. и зам. — С.46-50.
12. ДАПО. — Ф.8831. — Оп.19. — Спр. 25.
13. **Модзалевский В.Л.** Указ. работа. — С.532.
14. ДАПО. — Ф.8831. — Оп.19. — Спр. 25.

© *Сиволап Михайло, Сиволап Лариса,
Марченко Олександр*

КУЛЬТОВІ ПІДЗЕМНІ СПОРУДИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ

На сьогодні на терені Черкащини зафіксовано 71 повідомлення про підземні споруди. Безпосередньо ж до споруд культового призначення можна віднести 8 об'єктів. Це підземелля, пов'язані з такими монастирями як: Виноградський

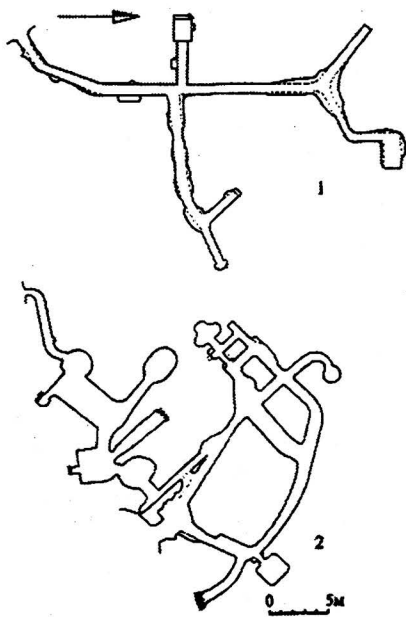

Рис.1. План печер Жаботинського Онуфріївського монастиря (1); загальний план підземель Виноградського Успенського монастиря (2).

(Ірдинський) Успенський, Жаботинський Онуфріївський, «Старе Монастирище» Виноградського монастиря, Мотронинський Троїцький, Зарубський давньоруський та Золотоніський Красногірський монастирі, а також печери, що використовувалися відлюдниками для проживання та духовної праці: печера «Монаський льох» в с.Хильки Корсунського району та печера біля с.Лебедин Шполянського району.

Всі штучні підземелля за станом вивченості та збереженості можна розділити на три групи: 1) нині діючі та досліджені печери; 2) нині недоступні (завалені, законсервовані, можливо, знищені), але відомі за матеріалами досліджень, свідчень оче-

видців та місцезнаходженням; 3) печери, згадані в легендах, переказах, літописах, повідомленнях випадкових свідків, але щодо яких відсутня конкретна, детальна інформація.

З культових підземель до першої групи належать печери Виноградського та Жаботинського монастирів. Виноградський (Ірдинський) Успенський монастир розташований у котловині, серед порослих лісом гір, на лівому березі річки Ірдинь, за 4 км на Пн.-Пн.Сх. від с.Мале Старосілля Смілянського району. Нині на території колишнього монастиря розташована філія обласної психіатричної лікарні. Можна вважати, що ця обитель існувала з кінця XVI ст. Це засвідчено документальними даними з деякими перервами від 1625 [1] до 1927 рр., коли монастир

було закрито і перетворено на лепрозорій. Будівель власне монастиря на сьогодні вже не збереглося. Комплекс підземель знаходиться на північний захід від головного корпусу лікарні, у нижній частині схилу гори є одноярусною системою ходів та приміщень, розгалужених на кшталт лабіринту, загальною довжиною близько 150 м. Підземелля мають 3 виходи на поверхню та 6 яскраво виражених приміщень. Одне з них можна, напевне, визначити як келію. Середня висота ходів 1,9 м, ширина 0,7 м. На стінах трапляються прокреслені зображення православних христів. У даний час печери знаходяться в аварійному стані. Причини обвалів типові -- проникнення вологи через верхній вихід та руйнування коріннями дерев.

Жаботинський Онуфріївський монастир розташований на півдні Черкаського району, на правому березі р.Тясмин, неподалік с.Чубівки, в урочищі «Вітряна Гора». Час заснування монастиря невідомий, але в 1706 р. він уже існував [2]. Вхід до системи ходів розташований на північний схід від Онуфріївської церкви, у верхній частині північно-східного схилу гори. Підземелля є одноярусною, хрестоподібно розгалуженою, системою ходів та двох приміщень: каплиці (орієнтація Сх.-Зх.) та ніші для ікон чи, можливо, келії. Загальна довжина ходів близько 90 м, середня висота 1,8 м, ширина 0,8-0,9 м. Печера має один вихід на поверхню. Старовинних написів та малюнків не вияв-

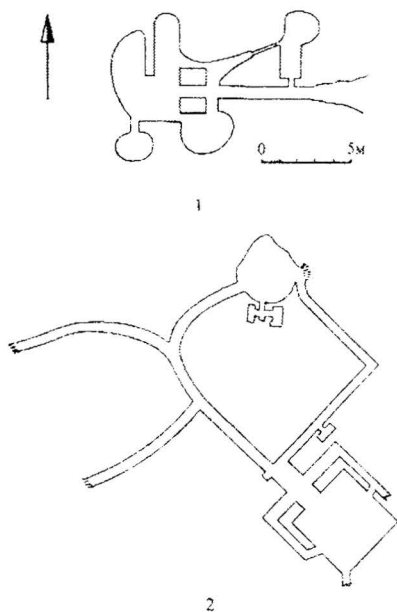

Рис.2. Підземна церква Мотронинського монастиря (1); підземелля Ірдинського Преображенського монастиря (окомірний план) (2).

лено. Сучасний стан підземелля задовільний, пошкодження переважно поверхневі. Ймовірно, що нині відкрито лише певну частину системи ходів, бо на території монастиря трапляються ще провали. На відстані 150 м на захід від церкви знаходиться окрема підземна келія розміром 2,3×1,55×2,3 м. Нині ці підземні споруди перебувають під захистом монахів та послушників нещодавно відновленого монастиря.

До другої групи штучних підземель належать печери «Старого Монастирища» Виноградського та Мотронинського Троїцького монастиря, а також печера біля с.Лебедин Шполянського району. «Старе Монастирище» Виноградського (Ірдинського) монастиря розташоване за 4 версти на північний захід від «нового», вгору по течії р.Ірдинь [3, с.648], тобто за 6 км на північ від центра с.Мале Старосілля, на Грековій горі. Як сказано вище, 1625 р. монастир вже існував, був розорений турками у кінці XVII ст., а 1730 р. перенесений на нове місце [5]. У червні 1882 р. граф О.О.Бобринський провів обстеження печерного монастиря та зафіксував розгалужений лабіринт з підземною церквою [4]. Виявити входи в ці печери поки що не вдалося, хоча на поверхні помітні численні провали.

Мотронинський Троїцький монастир розташований за 2 км на захід від Креселецького лісництва с.Мельники Чигиринського району, у східній частині Мотронинського скіфського городища. Згадки про цей монастир відомі ще з XIV ст. [6]. Під час обстежень у 1979 р. київським спелеоархеологом О.Б.Авагіаном виявлено дві печерки розмірами 22×2,4×2 м та 19×2×2 м, скоріше за все, схрони або приміщення господарчого призначення. Зберігся план та опис однієї з підземних церков, зроблений у 1920-х рр. [7, с.175]. Цей храм мав складну двоярусну конструкцію з бічним приміщенням та двома колонами. Загальний розмір його у плані — близько 10×14 м. На жаль, встановити сучасне місцезнаходження цього об'єкту поки ще не вдалося.

Є також відомості і про підземелля між с.Лебедин та Лебединським Миколаївським монастирем у Шполянському районі. Печера складалася з двох приміщень, обсягом по кубічній сажени кожна, з нішею в стіні однієї з камер. До нас дійшла лише розповідь очевидця про відлюдного мешканця цієї печери у середині XIX ст. [8, с.364]. Нині місцезнаходження входу до печери невідоме.

До третьої групи пам'яток належать Зарубський давньоруський, Золотоніський Красногірський монастир та печера

«Монаський льох» у с.Хильки Корсунського району.

Згадки про Зарубські печери відносяться ще до XII-XIII ст. [9]. За свідочством Л.Похилевича [3, с.594], печери Зарубського монастиря були розгалуженими і мали декілька підземних церков. У 1874 р. учасники III Археологічного з'їзду в Києві намагалися проникнути у підземелля, але безрезультатно. Під час II-ї світової війни у цих печерах перехувалися люди. Під час розвідок 1993 р. [10] проникнути до печери знову не вдалося.

На північ від м.Золотоноша, поблизу хут.Бакаївка, знаходиться нині діючий Золотоніський Красногірський монастир. Чорниці заперечують наявність підземель під монастирем. Але з розповідей місцевих жителів та очевидців відомо, що люди неодноразово бували у підземеллях монастиря, в горі неподалік від головної церкви. Є надія, що всі ці печери залишилися неушкодженими і надійно оберігаються. Крім того, у яру за 1,5 км на захід від монастиря, є залишки підземелля та келії самітника.

Майже в центрі с.Хильки Корсунь-Шевченківського району, біля медпункту, знаходиться печера «Монаський льох». За свідченнями мешканців села, до II-ї світової війни в ній жив якийсь чоловік, «монах». У печеру вели сходинки на глибину до 4 м, підземелля було закільцьоване, з деякими відгалуженнями та лежанкою. На стінах у глині вирізані ікони, стіни розмальовані. Приблизно з 1962 р. хід почали засипати сміттям. Місцезнаходження входу вказане досить точно різними людьми, а вхід має вигляд напівзакиданої ями.

Аналіз вищезгаданих пам'яток свідчить, що підземні споруди були тісно пов'язані з давніми монастирями і, скоріше за все,

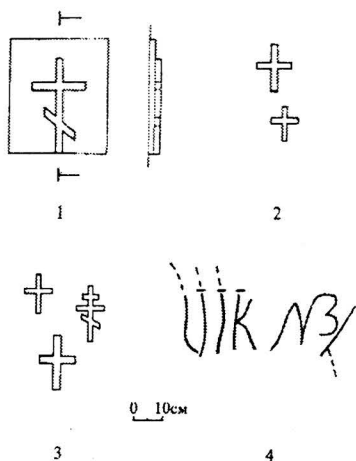

Рис.3. Заглиблені зображення христів (1-3) та графіті (4) з Виноградського Успенського монастиря.

служували початковим етапом розвитку монастирів. Тому ретельне їх дослідження може відкрити невідомі сторінки історії християнства в Україні. Прискорена руйнація підземних споруд, викликана атеїстичною вакханалією та технічною революцією ХХ ст. (вибухи снарядів, сучасна техніка тощо) вимагає їхнього негайного детального обстеження, реконструкції, укріплення, консервації та охорони.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Мариновський Ю.Ю.** Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені Черкаської області до 1917 року. — Черкаси, 1997. — 154 с.
2. Черкаський обласний державний архів. — Ф. 149. — Оп. 1. — Спр. 148.
3. **Похилевич Л.** Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.
4. **Бобринский А.А.** О раскопках курганов близ местечка Смела, Черкасского уезда Киевской губернии и о некоторых других найденных там древностях // Древности: Тр. Имп. Московского Археологического общества. — М., 1885. — Т.Х. — С. 15-29.
5. Исторические известия о начале и судьбе Виноградского Ирдынского монастыря с приложением документов // Киевские епархиальные ведомости. — К., 1861. — №19. — С. 546.
6. **Мариновський Ю.Ю.** Мотронинський Троїцький монастир. — Черкаси, 1990.
7. **Слунин В.М.** Архитектурно-исторические подземные сооружения (типология, функции, генезис). — Свердловск, 1991.
8. **Васильев М.** Из письма в редакцию (Пещера в Лебединском лесу...) // КС. — К., 1885. — № 10.
9. **Срезневский И.** Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. — СПб., 1867.
10. **Петрашенко В.О., Виноградська Л.І.** Звіт Канівської експедиції за 1993 р. (розвідка Трахтемирів-Бучанської ділянки) // НА археологічної інспекції Черкаської облдержадміністрації.

© Коваленко Оксана

ХРЕСТИК-ТІЛЬНИК З ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ НА ФОРШТАДТІ ПОЛКОВОЇ ПОЛТАВИ

Знахідки християнських атрибутів неодноразово зустрічаються під час археологічних досліджень. Не винятком стали й охоронні розкопки полкової Полтави. А саме тієї її частини, яку в літературі традиційно називають Новим містом, або Полтавським форштадтом. Археологічні дослідження 1997-1999 рр., здійснені Полтавською охоронною археологічною експедицією ЦОДПА (керівник — к.і.н. Супруненко О.Б.), на місці спорудження бізнес-центру (просп. Першотравневий та вул. Братів Литвинових) виявили, крім слов'яно-руських, культурні нашарування XVII-XVIII та XIX ст. — доби Гетьманщини та губерньського міста¹. Так, в розкопі № 5/1997 р. (вул. Бр. Литвинових) у прирізці, за 2,5 м на північний схід від південної стінки розкопу (профіль А-Б) та за 0,35 м від західної стінки (профіль Б-В), був виявлений різночасовий господарський комплекс (яма № 27, за загальною нумерацією розкопу). Досліджена яма виявлена з рівня передматерика на глибині - 0,70 м (рис.1: перетин ями поданий за віссю А-А¹ — південний-захід - північний-схід). Яма мала у плані круглу форму, діаметр — 1,80 м. Рівні стінки звужувалися до дна. Південна стінка — похило, північна — стрімкіше, майже вертикально. Дно було практично горизонтальним, трохи скругленим до центру. Глибина ями — 1,60 м від репера, тобто 0,90 м від рівня фіксації. Заповнення решток господарського комплексу складалося з коричнево-чорного чорнозему, з домішками вуглин, конкрецій. У ньому вирізнялося кілька шарів, які більш-менш чітко датуються: II пол. XVI - I пол. XVII ст.; II пол. XVII - XVIII ст.; I пол. XIX ст.

Перший (нумерація прошарків подана від дна ями), потужністю до 0,25 м, — сіро-чорноземний, із домішками вуглин та великої кількості дрібних кісток тварин. Серед них вирізняються: цілий череп корови, що знайдений майже на дні ями, хребці бика, фрагмент плесневої кістки бика (напівдорослої особини), плеснева кістка коня². Також, з цього

шару походять керамічні матеріали — три фрагменти вінець горщиків II пол. XVI ст., дев'ять уламків горщиків I пол. XVII ст; (рис. 2, а)³.

Другий прошарок, потужністю до 0,55 м, чорноземний, із домішками вапна, випаленої обмазки, кераміки II пол. XVII - XVIII ст.: фрагменти покришок, мисок, шість вінець горщиків (рис. 2, б), уламків скляних гутних виробів, дрібних шматків цеглин невизначеної форми.

Третій, потужністю до 0,15 м, чорноземний, із домішками будівельного сміття та керамікою — репрезентує фрагмент вінця горщика I пол. XIX ст. (рис.2, в).

Отже, яма № 27 є однією з найраніших господарських споруд форштадту полкового міста Полтави. Вона функціонувала на протязі тривалого часу — II пол. XVII - I пол. XVIII ст., пізніше, вірогідно, була перебита сміттєзвалищем XIX ст.

Серед матеріалів, що походять з господарського комплексу, особливу цікавість викликає хрестик-тільник, який знайдений

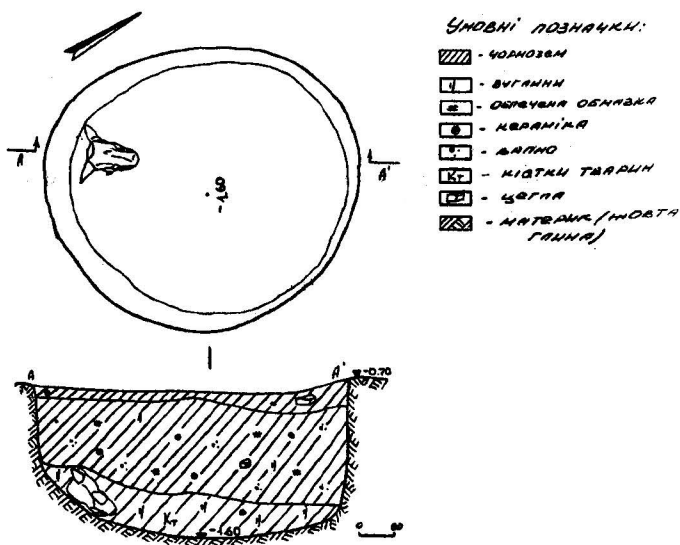

Рис. 1. Полтава, форштадт. Загальний вигляд та перетин ями № 27.

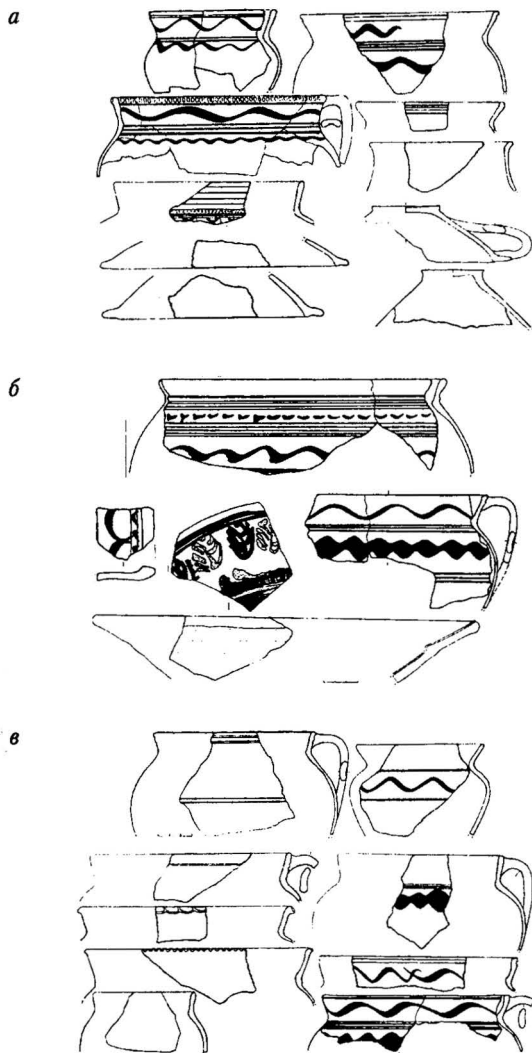
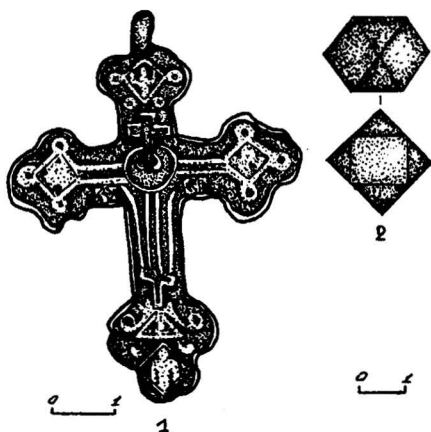

Рис. 2. Полтава, форштадт. Кераміка із заповнення ями № 27.

у другому шарі заповнення ями (рис. 3, 1). Хрестик задовільної збереженості, дещо корозований. Знахідки хрестів-тільникові відомі на території Лівобережної України серед матеріалів поселень XVII-XVIII ст., деякі з них введені до наукового обігу¹. Проте класифікація та тлумачення сакральних символів подібних християнських атрибутів залишається справою майбутнього.

Хрест, що походить з ями № 27, — бронзовий, чотирикінцевий, трилисний, з широкими закругленими раменами. Оформлення хреста носить відчутні бароккові впливи — у складності й композиційному вирішенні орнаменту, наявності пагонів, кіл. Зображення — складне, багатокомпозиційне, рельєфне, штамповане, що дозволяє припускати, що належав він не рядовому мешканцю, а виготовлявся, вірогідно, на замовлення для більш-менш заможної людини. Розміри хрестика: 4,6×4,0 см. ширина лопатей — 0,6-1,5 см, зверху — вушко для підвішування, діаметром 0,25 см. По краю лицевої площини хреста проведена тоненька рельєфна рамочка. Хрест — подвійний, тобто у внутрішній простір композиції вписаний менший православний хрест, що базується (ніби виростає) на трикутній основі, яка символізує гору Голгофу, на якій був розп'ятий Христос. В

Рис. 3. Полтава, форштадт. Знахідки з ями № 27: 1 - хрестик-тільник; 2 - важок. 1-2 - бронза.

основі — стилізоване зображення голови Адама. Основа, обрамлена сямвом, яке є одним з поширених елементів на хрестах козацького часу й зустрічається також на надмогильних хрестах-пам'ятниках. Середньохрестя вирішене у вигляді кола (символ сонця), в яке вписаний невеликий чотирикінцевий хрест з прямими лопатями. У трилисні завершення лопатей хреста вписані прят-

мокутні медальйони, до яких, за традицією, вміщували літери «ІС» (зліва) та «ХР» (справа) – Ісус Христос. Закінчення лопатей найбільше постраждали від корозії, що ускладнює тлумачення композиції. На правому рамені читаються літери «КА», якими ніби завершується стилізований пагін, на лівому рамені цей пагін закінчується ромбоподібним бутонем, в якому вгадуються перші літери слова «Ніка» (Перемога) – «НИ». Ці паго́ни є стилізованими зображеннями списа і тростини з губкою – атрибутів страти Христа. Ця християнська традиція підбору зображень, якої суворо дотримувалися за козацької доби, йшла від першого Христового Розп'яття, зображеного на мініатюрі сірійського Кодексу монаха Рабуля, датованого 586 р.⁵ Зображення хрестів зі списом і губкою, досить рідко, але зустрічаються на надмогильних пам'ятках степової України початку XVIII ст.⁶ За місцезнаходженням у заповненні ями, тільник дається у межах другої половини XVII - початку XVIII ст.

Не менш цікавим свідченням господарської діяльності та повсякденного життя й побуту мешканців форштадту полкової Полтави є добре збережений бронзовий важок, який теж виявлений у другому шарі заповнення ями (рис.3, 2). Важок, має форму куба, зі зрізаними кутами (шість великих квадратних ребер, розміром 1,0×1,0 см та вісім маленьких, рівносторонньо-трикутних, висотою за довгою віссю теж 1,0 см). Вага виробу – 30,0 г (перед реставрацією). Важок належить до аптечної системи мір ваги, де існував особний, відмінний від торгівельних мір, поділ, пов'язаний з необхідністю визначення невеликих мас речовин. На початку XVIII ст. аптечна система мір ваги приводиться у відповідність до загальнодержавної, в якій найменшою одиницею стає скурпула (близько 1/16 г), а найбільшою – унція (480 скурпул, та 28,80 г відповідно)⁷. Отже, даний важок є еталоном унції, яка використовувалася в фармацевтичній практиці лікарів з початку XVIII ст.

Знахідки важків кубооктаєдрових форм різної ваги (8-10; 24,5; 3,5-4,0 г) відомі серед матеріалів більш ранніх періодів. Зокрема, вони мали поширення в слов'янських землях Балтики у X-XI ст.⁸ Не маючи ніяких підстав проводити аналогії, припустимо, що у даному випадку стара форма (вірогідно, одна з найбільш оптимальних) набуває нового змісту на новому історичному етапі.

Доречним зауваженням, у зв'язку із виявленням аптечної міри ваги, буде спроба локалізувати місцезонашування най-

давніших аптек полкової Полтави. Як відомо, в 50-х рр. XVIII ст. у Полтаві функціонувала приватна лікарня Г.Тама, під 1780 р. зустрічаємо відомості про існування лікарні, яка належала П.С.Логінову, в 1789 р. була відкрита лікарня І.Д.Тишевського⁹, який здійснював приватну медичну практику від лікарської управи й до того ж мав невеличку аптеку. 11 серпня 1804 р., за ініціативи генерал-губернатора О.Б.Куракіна, вона була викуплена містом з призначенням нового аптекаря Івана Сесса¹⁰. Точне місцерозташування аптеки та лікарні встановити важко, проте на користь того, що знаходилася одна з вищеназваних медичних установ у межах Нового міста, свідчить знахідка аптекарського важка у пізньосередньовічному господарському комплексі. Під час досліджень на місці будівництва бизнес-центру у найпізніших нашаруваннях, майже по всій ділянці розкопок, траплялися знахідки аптекарського посуду — як фрагментів, так і цілих форм. Особливо значною насиченістю подібними знахідками культурного шару Полтавського форштадту XVIII-XIX ст. була на місці спорудження котловану першої черги (просп. Першотравневий, №№ 5-9) та території, прилеглої до розкопу № 5.

Отже, господарський комплекс доби пізнього українського середньовіччя належить до одного з найраніших на теренах форштадту полкової Полтави й датується другою половиною XVII - XVIII ст. Керамічний комплекс ями та знахідки хрестатільника другої половини XVII - XVIII ст. і аптекарського важка XVIII ст. дають певні підстави локалізувати тут одну з найстаріших міських лікарень та аптек (вірогідно, І.Д.Тишевського), розширюють уявлення про матеріальну і духовну культуру мешканців козацького полкового центру.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) // НА ЦОД-ПА. — Ф.е. — Спр. 150. — 99 арк.
2. Osteologічні визначення здійснені науковим співробітником ІА НАН України, к.і.н. О.П.Журавльовим.
3. Рисунки кераміки виконані студентом ПДТУ ім. Ю.В.Кондратюка О.В.Ханком.

4. Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности русские: Кресты и образки. — К., 1889. — Вып.1; Кравченко Э.Е., Духин А.И. Нагрудные кресты с поселений юга Слободской Украины (XVII - XVIII вв.) // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1999. — С. 80.
5. Саварин Н. Хрест — відзнака християн // Календар світла на Божий 1994 рік. — Торонто, 1994. — С. 51.
6. Сапожников І.В. Кам'яні хрести степової України (XVIII - перша половина XIX ст.). — Одеса: Чорномор'я, 1997. — С. 16, 104. — Рис. 3, 6.
7. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. — Луцьк: Вид-во ВДУ ім. Л.Українки, 1997. — С. 93.
8. Славяне и скандинавы. — М.: Прогресс, 1986. — С. 80. — Рис. 31.
9. Аптеки // Полтавщина: Енцикл. довідник. — К.: УЕ, 1992. — С. 33.
10. Наливайко І. Перша казенна аптека // Зоря Полтавщини. — м.Полтава. — 1989. — 3 вересня. — С.4.

© *Артемьев Андрей*

МАТЕРИАЛЫ ХРИСТИАНСКИХ ЗАХОРОНЕНИЙ ПОЛТАВЫ XVII-XVIII вв.: состояние зубо-челюстной системы

Аномалии зубо-челюстной системы и различные болезни жителей Полтавы XVII-XVIII вв. прослеживаются не только по состоянию твердых тканей зубов и челюстей¹, но и по сохранившимся медицинским документам, которые дают определенное статистическое представление и отображают уровень заболеваемости местного населения². К этому времени медицинское обслуживание и стоматологическая помощь достигли относительно высокого уровня³. Изучая стоматологические заболевания на основании сохранившихся скелетов и дополняя эти

материалы архивными данными, мы можем попытаться реконструировать, с определенной вероятностью, историческую картину жизни наших предков, получить дополнительные данные о заболеваниях зубов и челюстей, общих функциональных отклонениях организма (что, возможно, вызовет интерес среди широкого круга специалистов). Однако, мы не ставили перед собой цель провести сравнительный анализ обнаруженной патологии с существующими историческими сведениями (в связи с временной немногочисленностью антропологического материала позднесредневекового периода). Но раскопки проводятся и это задача будущих публикаций.

Работа продолжает исследования по изучению состояния твердых тканей зубо-челюстной системы и характеристики структуры зубных отложений населения Левобережной Украины⁴.

Материалами для исследований послужили останки людей, проживавших на территории Полтавы в XVII-XVIII вв. Они происходят из разрозненных погребений, обнаруженных случайно при археологическом досмотре земляных работ, проводимом Полтавским Центром археологии управления культуры облгосадминистрации под руководством А.Б.Супруненко в 1999 г., при прокладывании коммуникаций накануне празднования 1100-летнего юбилея города. Полученная коллекция насчитывает четырнадцать костяков, происходящих из коллективных и индивидуальных безинвентарных погребений, осуществленных по христианскому обряду, и выявленных у Спасской церкви, а также в заполнении рва Полтавского форштадта вдоль современного Первомайского проспекта. Часть из погребений, совершенных в деревянных гробах, датируется сопутствующими медными монетами 1730-х гг., часть же — керамическими материалами из заполнения ям, широко датируемыми концом XVII - началом XVIII вв.

Представляется описание и характеристика зубной патологии краниологической серии эпохи позднего украинского средневековья, состоящей из пяти черепов, выделяющихся хорошей сохранностью. В нее вошли материалы погребений, где не отмечено следов насильственной смерти⁵. По данным антропологических исследований, погребенные достигли возраста 25-35 лет. В этой серии три мужских черепа и два женских. Рост погребенных при жизни составлял 165-175 см (*первая группа*).

Характеристика стоматологической патологии подается в сравнении со *второй группой*, схожей по антропометрическому составу с первой. В нее включены пять пациентов, проходящих лечение на кафедре профилактики стоматологических заболеваний Украинской Медицинской Стоматологической Академии, в составе двух женщин и трех мужчин. С ранних лет все они живут в районе Полтавского завода газоразрядных ламп. Сравнения приведены также с *третьей группой* — пятью студентами УМСА, того же возраста, роста и с тем же распределением полов, ведущих здоровый образ жизни (без вредных привычек, получающих дозированные физические нагрузки — спортивные секции по интересам). Выбор обследуемых был проведен не целенаправленно: во внимание принимались первые посетители зубо-врачебного кабинета, соответствующие указанным параметрам.

Установлена наиболее характерная патология зубо-челюстной системы.

Результаты исследования.

Анализ патологии костяков первой группы свидетельствует о существовании в основном тех же ее видов, что распространены в наше время (кариес, зубные отложения, пародонтоз, новообразования и другое):

- а) кариес выявлен у четырех обследуемых (у 3 мужчин, 1 женщины);
- б) кариес осложненный (периодонтиты) у трех особ (2 мужчин и 1 женщины);
- в) частичная адентия прослеживается у всех обследованных;
- г) пародонтоз — в двух случаях (мужчины);
- д) отложение зубных камней выражены у всех обследуемых;
- ж) киста — в одном случае (захоронение мужчины).

Интересно, что распространенность кариеса в первой группе составляет 80%; интенсивность — 4,0⁶.

Ни разу не прослеживались случаи полной адентии зубов. Исследование прикуса показало наличие ортогнатического (норма) прикуса у всех обследованных. Аномалий зубных дуг и отдельно взятых зубов не выявлено.

Сравнительный анализ со второй группой показал, что указанные заболевания представлены значительно шире:

- а) кариес обнаружен у всех обследованных;
- б) кариес осложненный — у всех;
- в) частичная адентия — опять же у всех больных;

г) начальные проявления пародонтоза прослеживались в четырех случаях (3 мужчины и 1 женщина);

д) зубные отложения определены во всех случаях, но по характеру они значительно массивнее, чем таковые у первой группы обследованных;

ж) кистозных образований не выявлено (что, скорее всего, связано с малочисленностью обследуемой группы, нежели с отсутствием такой патологии).

Распространенность кариеса — соответственно 100%, интенсивность 7,0.

Случаев полной адентии также не выявлено. Анализ патологий прикуса свидетельствует о широкой распространенности их среди жителей этого района сегодня. В одном случае — это открытый нейтральный прикус, сочетающийся с аномалиями зубных дуг (женщина). В двух других — прогнатический дистальный, также с подобным сочетанием (оба случая — у мужчин). Кроме того, во всех случаях обнаружена такая патология, как аномалийный нейтральный прикус по классификации Л.П. Григорьевой⁷, то есть явления сужения зубных дуг, скученность зубов, в одном случае — вестибулярное положение клыка на верхней челюсти слева, без места.

Анализ патологии третьей группы:

а) кариес у четырех человек (2 женщины, 2 мужчин);

б) периодонтиты — у трех (мужчины);

в) частичная адентия — у двух особ (женщины);

г) пародонтоз — три случая (все мужчины);

д) зубные отложения — опять — у всех лиц;

ж) новообразований не отмечено.

Распространенность кариеса 80%, интенсивность составила 4,5.

Случаев полной адентии не выявлено. Обследование прикуса: наличие у двух мужчин этой группы сужения нижней челюсти, со скученностью зубов во фронтальном участке.

Произведенные исследования свидетельствуют о том, что степень кариесогенной ситуации у лиц, проживавших в Полтаве в XVII-XVIII вв., была выражена слабее. Данные результаты подтверждаются и выводами отечественных ученых⁸. В то же время у населения, проживающего в наши дни, клиническая картина патологии твердых тканей зубов представлена высокой интенсивностью и распространенностью в районах с неблагоприятной экологической обстановкой на участках, где располагаются вредные производства. Аналогичная ситуация скла-

дывається и с аномалиями прикуса. Учтивая, что лица, веду-
щие здоровый образ жизни, поражены патологией гораздо в
меньшей степени (уровень распространенности и интенсивно-
сти кариеса приближается к таковому для жителей Полтавы
времен Руины и Гетьманщины), можно сделать вывод, что ра-
циональное питание, занятия спортом ведут к уменьшению за-
болеваемости челюстно-лицевой области. Но пока показатели
зубной патологии населения полкового центра эпохи позднего
украинского средневековья для нас остаются довольно предпо-
читательными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Орлова Н.П. Зубощелепна патологія сільського населення Чернігівщини в XI-XII ст. (за матеріалами могильника біля с. Липове) // Друга Чернігівська обл. наук. конф. (грудень 1988 р.) / ТД. — Чернігів-Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 28-29.
2. Дроп Б., Дроп А. Історичні аспекти лікування кариєсу // Новини стоматології. — К, 1999. — № 2 (19). — С. 41-42.
3. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1965.
4. Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч. 1(5). — С. 69-72.
5. Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии, определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — М.: Гос. изд-во мед. лит., 1963; Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. — М.: Изд-во МГУ, 1973; Алексеев В.П., Дебец Г.Ж. Краниометрия. — М., 1964; Сегеда С.П. Антрополого-одонтологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с.Липове // Друга Чернігівська обл. наук. конф. (грудень 1988 р.) / ТД. — Чернігів-Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 28-29.
6. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — М.: Медицина, 1989; Мельниченко Э.М. Профилактика стоматологических заболеваний. — Минск: Высшая школа, 1990. — С.40-52; Федоров Ю.А. Профилактика заболеваний зубов и полости рта. — Л.: Медицина, 1979.
7. Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — С. 78-95.
8. Донина Н.И. Некоторые аномалии зубной системы в краниологических сериях славян и русских // Вопросы антропологии. — М., 1968. — № 29.

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ М.МАРКЕВИЧА ПРО ОБСТАВИНИ РОЗСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ НА СТАРОДУБЩИНІ У XVIII ст.

Видатний український учений М.Маркевич відомий не лише своєю п'ятитомною «Историей Малороссии», а й значною колекцією українських старожитностей XVII-XVIII ст. Вони є надзвичайно цінним джерелом для вивчення історії Гетьманщини. Частина зібраних Маркевичем документів певною мірою розкривають обставини розселення в Україні, зокрема на Стародубщині, російських старообрядців. Відомо, що перші їх поселення з'явилися там відразу після виникнення розколу в російському православ'ї — у другій половині XVII ст. Переселенці займали в основному суміжні з етнічною Росією території. Згодом Стародубщина перетворилася на одну з найбільших в імперії колоній старообрядців попівської течії.

Першим дослідником цих документів був російський історик кінця XIX ст. Є.В.Барсов. У 1885 р. він видав повний опис джерел, що стосувалися цього питання¹. Це надзвичайно цінні документи, які значною мірою розширюють наші уявлення про старообрядців на Гетьманщині у XVIII ст. У них містяться дані про час появи перших поселень розкольників, їхню кількість, територію розселення, монастирі тощо.

Так, зокрема, вказується, що переселення старообрядців на територію Стародубщини розпочалось за гетьмана Самойловича, тобто ще до 1687 р. Селилися вони на землях козацької старшини, на користь якої відбували різноманітні повинності. Зацікавлені у робочих руках, козаки практично не переслідували розкольників. До того ж, виховані у поліконфесійному середовищі, вони були досить терпимими у питаннях віри.

Джерела засвідчують, що у 1765 р. на території Стародубського полку проживало понад 6000 старообрядців попівської течії. У Чернігівському їх нараховувалось понад 1000. Найбільшими розкольницькими слободами на той час були: Клинці, Климівка, Добрянка, Зибка, Митьківка, Злинка, Єлен-

ка, Лужки. Усі мешканці цих поселень сплачували щорічно спеціальний подушний податок. У той період, очевидно, відбувалось збільшення населення стародубських слобід за рахунок переселенців із розгромленої царськими військами на р.Сож розкольницької колонії Ветки.

У цьому ж регіоні знаходилися і чотири старообрядницьких монастирі, заснованих ще на початку століття. Три з них — Митьківський, Злинський та Добрянський — чоловічі, а Климівський — жіночий. Найбільша кількість монахів, 103 чол., жила у Митьківському Покровському монастирі. Досить великим, 77 черниць, був і жіночий. Насельниками цих святих місць були не лише представники місцевих старообрядців, а й вихідці з інших регіонів імперії і навіть з-за кордону. Так, настоятелем одного з чоловічих монастирів був Сергій, що перейшов сюди разом із братією, близько 1715 р., із-за польського кордону. На нашу думку, цей факт можна розглядати як свідчення того, що уже на початку XVIII ст. стародубські монастирі відігравали значну роль у старообрядництві.

Стосунки між старообрядцями та місцевим українським населенням були досить складними. Переважна більшість документів опису — скарги козацької старшини на старообрядців. Характерно, що суперечки тривали протягом усього століття.

Так, у 1714 р. стародубська старшина скаржилась царю Петру I на те, що розкольники почали захоплювати у козаків та селян землі, не відбували жодних повинностей на користь держави та робили спроби наvertати українське населення у свою віру. У 1717 р. Стародубський полковник Лук'ян Журавка прохав гетьмана Івана Скоропадського захистити його козаків від свавілля розкольників. Полковник повідомляв, що старообрядці почали вирубувати лісові угіддя козаків його полку для розбудови власного монастиря. Того ж року він подав ще одну скаргу, в якій указував, що розкольники ведуть себе так зухвало, бо відчувають підтримку з боку Київського воєводи.

Понад шістдесят років тривав конфлікт між старообрядцями та бунчуковим товаришем Андрієм Миклашевським. Суперечка виникла через маєтність Товкачі, що знаходилася поблизу володінь Миклашевського у с.Понурівка. В 1720 р. мешканці розкольницької слободи Воронки зробили спробу захопити ці землі. Миклашевський звернувся до Київського губернатора князя Петра Голіцина. Останній наказав вигнати старооб-

рядців із цих земель, а зжатиї ними хліб та скошене сіно повернути понурівським селянам.

Проте на цьому справа не закінчилася. У 1723 р. ті ж розкольники вигнали селян Миклашевського із сіножатей і скошили сіно. Однак, подана цього разу скарга залишилася поза увагою губернатора. Бунчуковий товариш, вимушений був прохати Генеральну військову канцелярію порушити клопотання перед Малоросійською колегією. На жаль, указані документи не містять свідчень, як саме вирішилася суперечка.

1731 р. той же Андрій Миклашевський скаржився гетьманові Данилу Апостолу на старообрядців слободи Єлїонки. Останні захопили землі цього поміщика у селі Нижньому. Миклашевський вимагав притягнути винних до суду і повернути його володіння.

Як засвідчують інші джерела, боротьба поміщиків Миклашевських із розкольниками за землі продовжувалась і після смерті Андрія. Його нащадки навіть вимушені були заплатити старообрядцям слободи Понурівки велику грошову суму, щоб ті переселилися де інде.

Уряд, очевидно, все-таки вирішив суперечку на користь Миклашевських. У травні 1785 р. граф Румянцев доповідав Катерині II, що розкольники слободи Воронка спалили на землях удови Олени Миклашевської хутір. Межові стовпи повіривали, канали засипали, а людей побили так сильно, що один чоловік помер. При цьому він наголошував, що це відбулося на тих землях, які були віддані вказаній удові згідно рішення сенату².

Причини цих конфліктів полягали, на нашу думку, в тому, що на час переселення до Гетьманщини старообрядців майже всі землі там мали власників. Саме ця обставина значною мірою зумовила і характер їхніх занять — промисли та торгівля. Та, як бачимо, розкольники виявляли також бажання заволодіти і земельними угіддями. Однак, до 1714 р. на цьому ґрунті між ними та стародубськими козаками не відбувалося відкритих конфліктів. Принаймні, так стверджували представники старшини в уже згадуваному листі до Петра I. Після того, як стало очевидним прагнення царизму значно обмежити козацьку автономію, старообрядці стали почувати себе набагато вільніше.

Як видно із перелічених документів, царські урядовці нерідко залишали поза увагою скарги старшини на розкольників.

Можна припустити, що, проводячи загалом репресивну політику відносно старообрядців, на території Лівобережжя царська влада відступала від цих принципів. На нашу думку, це можна пояснити прагненням отримати більш-менш надійних політичних прибічників серед населення цього регіону.

Отже, як бачимо, зібрані М.Маркевичем документи є надзвичайно цінним джерелом дослідження порушеної нами проблеми. На жаль, їх опрацювання ускладнюється тим, що архів цього видатного українського історика знаходиться поза межами України.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Барсов Е.В.** Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории стародубских скитов. — М., 1885.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Книга седьмая. — Чернигов, 1873. — С. 81-82.

© *Кавун Максим*

АРХІТЕКТУРНИЙ АНСАМБЛЬ КОЗАЦЬКИХ ЦЕРКОВ СЕРЕДИНИ XVIII ст. В с.КИТАЙГОРОД НА ПООРІЛЛІ

У селищі Китайгород Царичанського району Дніпропетровської області зберігся комплекс церковних споруд середини XVIII ст. — унікальна пам'ятка архітектури, найстаріші культові будівлі Дніпропетровщини. Церкви побудовані в стилі барокко, зразків якого немає в області (крім Самарського монастиря). Ансамбль утворюють Успенська (1754), Миколаївська (1757) церкви та церква-дзвіниця святої Варвари (1756, добудови 1796, XIX ст.), збудовані з ініціативи та коштом китайгородського сотника Павла Єфремовича Семенова і прихожан Китайгорода.

«Барокко, — за визначенням Ю.С.Асеева, — це стиль архітектурних ансамблів»¹. Композиційним центром китайгородського ансамблю є Успенська церква, збудована з цегли. Вона має п'ять бань. У плані повторює традиційний для української народної архітектури тип тридільного храму з приміщеннями, які прилягають до центральної частини з півночі й півдня. Центральний об'єм увінчує восьмерик з банею, ліхтариком та декоративною маківкою. Стіни церкви прикрашають розкруповані карнизи та пілястри, наличники вікон. Перехід квадрату простору під банею вирішений за допомогою ступінчастих арок, замість традиційних парусів. Обсягово-просторова структура Успенської церкви дуже оригінальна, не має аналогів на Сході та Півдні України.

Миколаївська церква — більш типова для стилю барокко культова споруда. Являє собою зразок тетраконхового однобаштового храму. Високий барабан увінчаний невеличкою главою. На поверхні стін присутні пілястри, також декоративні наличники. Цінність пам'ятки значно доповнює розпис в барабані, на стінах й склепінні храму. Характерна для стилю барокко в цілому м'якість ліній виявилася тут у формі плану, у наявності фігурних наличників, у загальних пропорціях будівлі. Дуже цікавою в архітектурному відношенні є Варваринська церква. Цегляна, тричастна, з прямокутним бабинцем, квадратним нефом та півкруглою апсидою вівтаря. Над всім об'ємом центру височить вежа — восьмигранна, що має два яруси, які завершуються високою граненою банею. Ця вежа-дзвіниця повторює характерний для народного будівництва принцип — восьмигранник на четверику. Перший ярус дзвіниці — глухий, другий — з великими арковими отворами. Хід на вежу розташований у бічній стіні, яка відділяє неф від бабинця. Масивні пропорції вежі вдало доповнюють композицію всього ансамблю. В 1796 р. дзвіниця була перебудована на власне церкву великомучениці Варвари. В XIX ст. до західного фасаду був прибудований чотириколонний портик. Рідкісним є органічне поєднання в одній споруді церкви, дзвіниці та оборонної вежі.

Виникнення цього унікального архітектурного ансамблю органічно пов'язане з тією роллю, що її відіграло Поорілля у XVII-XVIII ст., як прикордонний регіон. Ця територія розташовувалася на кордоні між Гетьманщиною і землями Війська Запорізького. За версією краєзнавця В.Мороза, перші укріплені поселення на місці Китайгорода з'являються в кінці

XIV ст., коли литовські війська на чолі з Великим князем Вітовтом продвинулися до Чорноморського узбережжя². Сам Китайгород заснований, ймовірно, близько 1677 р. В цей час масово переселяються на лівий бік Дніпра жителі Правобережжя. Китайгород отримав статус містечка та слугував важливим пунктом на шляху доставки урядової пошти. Назва Китайгород походить, найвірогідніше, від тюркського «китай» — «укріплення». Фортеця була дійсно потрібна з-за набігів татар, які супроводжувалися винищенням місцевого населення (1693, 1696, 1731, 1739, 1740 рр.). Протягом 1731-1733 рр. була побудована Українська укріплена лінія, яка простягнулася на 400 км. Укріплення Китайгорода теж увійшли як складова частина до цієї лінії.

В 1750—ті рр. керівництво Китайгородом обіймає згаданий вже Павло Єфремович Семенов. Інформація про цю непереісичну людину збереглася в архіві Коша Нової Зопорозької Січі. Зокрема, він «обороняв свої вольності» від запорожців та жителів сусідніх сотень. 1754 р. він дорікав запорожцям за крадіжки коней з його табуна поблизу хутора на р.Протовці і вимагав відповіді, що й було зроблено. Всередині 1760-х рр., коли ці землі стали об'єктом взаємних претензій Коша та Гетьманщини, китайгородський сотник скаржився 1764-1765 рр. за «наїзди» на його хутір та знищення господарства³.

Амбітний сотник намагався тримати свою лінію у стосунках між козаками Гетьманщини, запорожцями, російськими пікінерами і регулярними військами на Орлі. Мабуть, будівництвом на «своїй» землі трьох церков та вежі-дзвіниці він хотів: 1) ще більше підвищити свій авторитет; 2) сприяти обороноздатності селища. Так і з'явилися на березі Орлі церкви, з яких дійшли до нас лише три, а четверта — дерев'яна — згоріла внаслідок військових сутичок. Одна з церков, Успенська, стала в подальшому усипальницею Семенова та членів його родини. Як свідчать документи, ансамбль церков був «візитною карткою» Китайгорода. В «Описании городов Азовской губернии» 1779 р. зазначено: «...местечко Китайгород, населенное в 1677 году ... В нем церквей четыре каменных три и деревянная одна...»⁴.

Церкви вистояли у вогні революцій і війн. Офіційно були закриті лише 1954 р. За сорок років відбулося повне їх запустіння. У Миколаївській церкві розміщався склад запчастин колгоспного автопарку, в Успенській — шкільний музей. Уперше питання про необхідність їх реставрації поставо в кінці

1960-х рр. Спеціалісти Чернігівської міжобласної науково-реставраційної майстерні оновили баню Успенської церкви. Роботи тривали у 1969-1972 рр., а потім були припинені. Реставраторів перевели у Дніпропетровськ, що готувався до свого 200-річчя. Під час цих робіт в Успенській церкві був виявлений і зруйнований склеп, в якому похований сотник Семенов з родиною, а останки фундатора церковного ансамблю розкидані по церкві. Лише 1988 р., під час роботи археологів Дніпропетровського історичного музею, залишки поховання були зібрані та перепоховані на сільському цвинтарі. Але з кожним роком могила засновника церков заростає й існує можливість того, що вона загубиться. Тільки з початком 1990-х рр. розпочалася справжня реставрація архітектурного комплексу. Рішенням Царичанського райвиконкому від 20 червня 1991 р. у місячний термін могила П.Є.Семенова повинна була бути впорядкована. Краєзнавець Анатолій Білокінь запропонував зробити туристсько-екскурсійний маршрут, який включав би в себе залишки Української лінії, Царичанський краєзнавчий музей, церкви Китайгорода та фабрику Петриківського розпису. Наразті, 1994 р. справу зрушено з місця. Спеціалісти сектору реставрації Дніпропетровської філії НДІ «Проектреконструкція» С.Олійник, О.Бердик, П.Вандюк, І.Федоренко, за допомогою головного спеціаліста київського інституту «Укрпроектреставрація» В.Корнеєвої, за рік склали проект комплексної реставрації культового комплексу⁵.

На 70 відсотків був втрачений екстер'єр та інтер'єр пам'яток. «Проект реставрації храмів, розроблений за всіма правилами, відповідає вимогам та канонам... Враховані всі архітектурні особливості кожної церкви та комплексу в цілому. Ми подбали про відновлення храмів, якщо не в первісному їх вигляді, то хоча б максимально близькому до нього», — розповідає архітектор Олександр Бердик⁶. Реставраційні роботи проведені в стислий термін і завершені успішно, незважаючи на ряд недоліків. Напередодні Різдва 1995 р. відреставрована Успенська церква. Восени 1996 р. освячені Миколаївська та Варваринська церкви. В подальшому передбачено об'єднати їх у монастир.

Зараз стоїть нагальне завдання включити Китайгородські церкви як складову в схеми туристичних маршрутів і популяризувати їх наукову та художню цінність як пам'яток загальнодержавного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Асеев Ю.С.** Стили в архитектуре Украины. — К., 1989. — С.49.
2. **Мороз В.С.** У крутих склонов Калитвы // Днепр вечерний. — Днепропетровск. — 1998. — 28 июля.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713-1776. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 35, 84, 89, 119.
4. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Вып. I. — Екатеринослав, 1904. — С. 88-89.
5. **Маневич И.** Белели церкви парусами // Днепр вечерний. — Днепропетровск. — 1997. — 25 января.
6. **Голуб И.В.** О чём звонят колокола // Собор. — 1996. — 6 декабря.

© *Скрипка Олена*

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ДИКАНЬКИ

Церкви Диканьки є визначними архітектурними та історичними пам'ятками, хоча й досі вони залишаються мало вивченими. Згадки про ці культові споруди з'являються ще у документах XVIII ст. Особливо цікавими для дослідників були б відомості архіву князів Кочубеїв, та, на жаль, від нього залишилися лише окремі документи, які зберігаються на сьогодні в Державному історичному архіві Росії у Санкт-Петербурзі. В другій половині XIX ст. повідомлення про диканські храми з'являються в друкованих виданнях¹. У 1970-1980-х рр. виходить кілька праць, де коротко описані і церкви Диканьки², хоча вони містять неточності, особливо історичного плану. В кінці 1980-х рр. вивченням історії диканських церков займалася старший науковий співробітник Диканського історико-краєзнавчого музею Т.Д.Швець³, яка виявила у Санкт-Петербурзькому історичному архіві кілька цікавих документів.

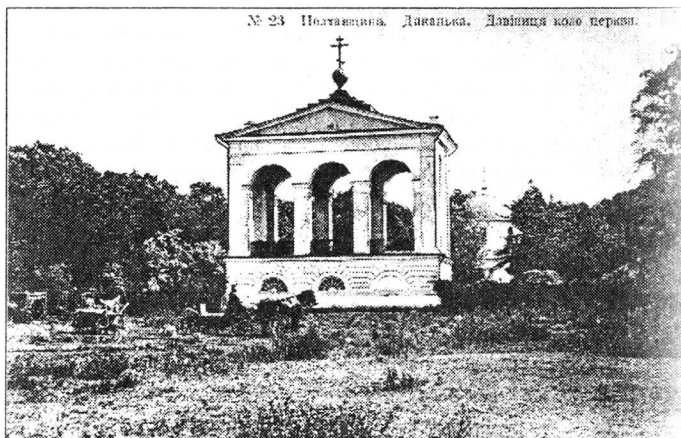
Отже, спробуємо докладніше описати, які церкви були в Диканьці на протязі всього часу існування селища і якою була історія їх заснування та закриття.

На протязі більше трьох століть від часу першої згадки про Диканьку збереглися відомості про кілька церков, які діяли в селі. Це церкви — Хрестовоздвиженська (Різдва Христового), Іоана Златоуста, Різдва Богородиці, Троїцька, Миколаївська Петра і Павла біля палацу Кочубеїв.

Найдавніша згадка — про церкву Св.Миколая. За свідченнями диканського поміщика Павла Кочубея, які він давав у 1783 р., церква була збудована в лісі, більше, ніж за сто років до цього (на 70-х рр. XVII ст.), архієпископом чернігівським Лазарем Барановичем, який володів у той час ділянкою лісового масиву, і слугувала для монахів (архієпископських слуг), що перебували там⁴. Заснування цієї церкви перекази пов'язують з чудесною появою ікони Св.Миколая на пеньку в лісі (в XVII ст. появи ікон передували заснуванню монастирів). Після придбання лісу Василем Леонтійовичем Кочубеєм, в кінці 80-х рр. XVII ст. (яке закріплене гетьманським універсалом 1687 р.), дана церква перейшла у його володіння. В 1754 р., за бажанням митрополита київського Тимофія, стара Миколаївська церква була розібрана а на її місці побудована теж дерев'яна, але більш простора.

У 1794 р. завершене будівництво мурованої Миколаївської церкви, за проектом архітектора М.О.Львова. За архітектурним типом — це мурована однобанна ротонда. Головний вхід оздоб-

*Рис. 1. Диканька. Дзвіниця Миколаївської церкви.
Фото Хмелевського І.Ц., 1908 р.*

лено шестиколонним портиком доричного ордеру, з трикутним фронтоном. Архітектор вперше починає застосовувати систему подвійної бані — на другому поверсі церкви знаходилися хори. Внутрішня сторона великої бані оздоблена розписами: на тлі голубого неба зображені біблійські сюжети. В барабані куполу розміщувалися й невидимі зсередини вікна, через які денне світло потрапляло до церковного залу.

В 1851-1852 рр. церква була добудована — для влаштування в ній родинної усипальниці Кочубеїв: зроблена тераса із сірого граніту, встановлені печі, за допомогою яких приміщення не тільки обігрівалося, а й провітрювалося. В цей же час був встановлений різьблений іконостас з мореного дуба.

Разом зі спорудженням церкви почалося й будівництво дзвіниці за проектом архітектора Луїджі Руска, яке через фінансові труднощі було завершено лише в 1827 р. (рис.1). Дзвіниця — це оригінальна двоповерхова споруда, на першому поверсі якої розміщувалося приміщення для церковного доглядача⁵. Але Миколаївська церква до кінця XVIII ст. не була приходською, а з початку XIX ст. В.П.Кочубей дозволив відвідувати її своїм кріпакам.

На 1783 р. у Диканьці було три приходських церкви: мурована Троїцька (побудована на місці дерев'яної Христоріздв'яної) і дерев'яні Златоустівська та Різдва Богородиці⁶. На жаль, більш детального опису цих споруд не збереглося, але, за спогадами старожилів (Скорик П.Д. та ін.), відомо, що церква Іоана Златоуста розміщувалася навпроти Троїцької (через Дзюбин Яр, сучасний пров. Белінського).

Троїцька церква була споруджена в 1780 р. на кошти Павла Васильовича Кочубея в стилі пізнього барокко. В плані вона має форму хреста, однобанна, відноситься до полтавського типу тетраконхів, зі зменшеним четвериком і розвиненими ексedрами, які мають посклепінчасте покриття. Поставлений на підіружні рки, високий світловий четверик увінчаний масивним восьмикутом, який вінчався ярусним верхом складної конструкції. У 1781 р., на захід від храму, споруджено муровану двоярусну чо-иригранну дзвіницю.

Оригінальною особливістю Троїцької церкви була вимоще-чавунними плитами підлога. Під правим крилосом зна-ився склеп, в якому похований фундатор храму П.В.Кочубей (1786 р.) з дружиною⁷. Як і більшість церков доби барокко, роїцька церква пишно декорована. Входи до неї оздоблені чо-

*Рис. 2. Диканька. Троїцька церква.
Вигляд після реставрації. Фото 1995 р.*

тирма спареними колонами корінфського ордеру, ніші між екседрами, кути світлового барабану, восьмирика — спареними прямокутними напівколонами, стіни завершені високими карнизами⁸. Не менш пишним було і внутрішнє оздоблення церкви. На жаль, фотографій внутрішньої частини храму не збереглося, та, спираючись на спогади старожилів і залишки декору в церкві, можна стверджувати, що її прикрашали настінні розписи, ікони, ліплення. Прихожаними Троїцької церк-

ви аж до кінця XIX ст. були виключно козаки.

Сумною виявилася доля церков Диканьки після приходу до влади більшовиків. У 1930-х рр. було зруйновано дзвіницю і розібрано верх Троїцької церкви, розкрадено ікони, понівичено декор. Після цього приміщення використовувалося то як склад, то як магазин, а під час Великої Вітчизняної війни німці влаштували тут скотобійню. Більш пощадила доля Миколаївську церкву — у 30-х рр. з неї були вивезені кам'яні плити з бруківки навколо церкви для хресного ходу, вирубаний ліс навколо, вивезені мармурові стовпи з масивними чавунними ланцюгами, що слугували за огорожу. Під час голоду 1932-1933 рр. грабіжники розбили мармурові саркофаги князівської усипальниці, викрали церковне начиння. У 1930-1960 рр. церква то закривалася, то відкривалася⁹. У 1963 р., під час останнього (хрущовського) юніннн на церкви, храм вкотре закрили і священника Антона Несторука засудили. В церкві організували антирелігійний музей.

За перебудови почалося відновлення церков: 16 липня 1989 р. відбулося нове освячення Миколаївської церкви, з 1983 по 1991 рр. проводилася реставрація Троїцької церкви (рис.2). За браком креслень і достовірної інформації про первісний вигляд, реставратори припустилися ряду помилок, у результаті чого церква втратила пропорційність.

На сьогодні Диканька є чи не єдиним селищем Полтавщини, де збереглися (повністю чи частково) всі майже церкви, які існували в кінці XVIII - на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год: Издана Полтавским Губернским Статистическим Комитетом / Сост. членом Комитета Павлом Бодянским. — Полтава, 1865. — С. 105; **Затворницький П.** Церковь святителя Николая в селении Диканька Полтавской губернии // ПЕВ: Часть неофиц. — Полтава, 1869. — № 6. — С. 145-163; **Курдиновский В.** Столетие Диканской Троицкой церкви // ПЕВ: Часть неофиц. — Полтава, 1880. — № 24. — С. 1185-1187.
2. **Гладиш К.В.** Свідки давнини і сьогоденності: Пам'ятники архітектури Полтавщини. — Харків: Прапор, 1972. — С. 63.
3. **Швець Т.Д.** За крутими поворотами життя // Трудова Слава.— смт. Диканька Полтавської обл. — 1989. — 18, 21 листопада.
4. Документ [без назви] 1783-1785 рр. (Копія з оригіналу в ДІА РФ у Санкт-Петербурзі). — [Б.м.], 1783-1785. // Фонди ДІКМ. — Арк. 1.
5. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К.: Будівельник, 1985. — Т. 3. — С. 288-289.
6. Указ Ее Императорского Величества из Святейшего Синода... (Копія з оригіналу в ДІА РФ у Санкт-Петербурзі). — СПб., 9 октября 1783 года // Фонди ДІКМ. — 2 арк.
7. Полтавщина: Енцикл. довідник. — К.: УЕ, 1992. — С. 910.
8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Т. 3. — С. 289-290.
9. **Бугасвич І.В.** Диканська старовина. — Рукопис. — Полтава, [Б.р.] // Фонди ДІКМ. — Арк. 2-4.

© *Проваторов Сергей, Рыбас Тимур,
Свистанов Александр*

ИКОНА ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ ИЗ НИКОЛАЕВСКОЙ ЦЕРКВИ МЕСТЕЧКА ВЕЛИКИЕ БУДИЩА

В архиве директора Полтавского художественного музея К.Г. Скалацкого, задолго до 1990-х гг., имелись сведения об иконе Божией Матери из местечка Великие Будища, современного Диканьского района Полтавской области: «... Николаевская церковь Великих Будищ, каменная, с такою же колокольнею... Достопримечательна в Николаевском храме древняя икона Пресвятыя Богородицы, местно чтимая: она подобна иконе Владимирской Богоматери, с тем различием, что в правой руке Богоматери написан цветок розы с листьями, почему народное предание дало св. иконе название «Неувядаемый цвет». Св. икона имеет в высоту 1 аршин и 9 вершков, а в ширину 15 вершков; икона покрыта массивною серебряною ризою, 84 проба, позлощенной, весом в 12 1/2 фунтов. Глава Богомладенца и Богоматери украшены серебром-позлащенными венцами с 24-мя камнями бирюзового зеленого и красного цвета. Киот иконы древний, поновленный в 60-х гг. позолотою. Перед св. иконою устроены три серебрянные лампы и, кроме того, при ней находится 12-ть серебрянных привесок, устроенных усердием тех страждущих, которые испытали на себе милость Царицы Небесной. О древности этой св. иконы свидетельствует надпись на старинном киоте: «Сію икону поновиль въ 1705 году»¹. Но местонахождение св. образа было неизвестно. Он считался безвозвратно утерянным.

Летом 1992 г.² любитель старины из Полтавы приобрел в Великих Будищах три доски, по-видимому, составлявшие некогда одну икону. Они были настолько темными (потемнение лака, пыль), что не различалось изображение. По рассказу человека, купившего доски, они были найдены местным жителем, имевшим некое отношение к церкви, среди «старья», выявленного якобы на колокольне храма. При первом взгляде на очищенные живописные плоскости не оставалось сомнений: объявилась «древняя икона Пресвятыя Богородицы», описание которой

привел епископ Тихон в июне 1896 г. Понимая важность открытия и состояние памятника, «владелец» пытался самостоятельно укрепить красочный слой, требующий сложной реставрации. К.Г.Скалацкий предложил безвозмездно обновить образ с условием, что икона не будет вывезена за пределы Полтавы. Такая реставрация была выполнена, результат — сфотографирован. При этом возник ряд вопросов, в т.ч. — о времени написания иконы. По рассказам «владельца», в 1993 г. икона была отправлена на экспертизу в Киев, где, якобы, было определено, что она могла быть написана в первой половине - середине XVII в. Однако реставратор высказал сомнения, что такая экспертиза имела место, и считает, что датировать образ можно концом XVII в. В 1994 г. жизнь человека, «владевшего» иконой, трагически оборвалась и след ее затерялся. Перед отправкой образа в Киев с него была сделана цветная фотокопия. Она сохранилась и является сегодня единственным достоверным цветным изображением святыни. Другие списки с иконы или ее изображения обнаружены не были.

Надпись на киоте, зафиксированная в 1896 г., подтверждает, что икона написана не позже 1705 г. По мнению К.Г.Скалацкого, он реставрировал красочный слой 1705 г., и под ним не было других, более ранних. Уточнить дату написания иконы поможет информация о времени построения первого деревянного Николаевского храма в Великих Будищах. На сегодня мы такими данными не располагаем. Поэтому, для уточнения возраста образа, рассмотрим его иконографическую схему и сравним со сведениями о других известных иконах XVII ст.

Невозможно допустить, что епископ Тихон настолько не разбирался в иконографии, чтобы не отличить Владимирскую икону от Одигитрии (греч. — Путеводительница). Имеющиеся изображения и описания доказывают: будищанская икона по иконографической схеме является Одигитрией, образ которой из ромейских чудотворных икон первый по времени прибыл к нам и получил широкое распространение на Руси¹, в частности на Украине. В любом образе Одигитрии Богоматерь держит Иисуса на левой руке, а на Владимирской — на правой. Возникает вопрос, о каком «подобии» писал епископ Тихон? Самый простой ответ: иконы «подобны» по физическим размерам. Даже некоторые различия не исключают, что будищанская икона исполнена в размере, подобном размеру Владимирской¹. Но преосвященный Тихон скорее говорил о подобии по духу, по

*Рис.1. Икона Пресв. Богородицы из Великих Будищ.
По цвет. фото с оригинала (1993 г.).*

возбуждаемым сердечным переживаниям, по излучаемому образом божественному теплу, по изливавшейся посредством святой благодати. Также он мог говорить о «подобности» по происхождению. По преданию, образы Богоматери Одигитрии и Владычицы

мирской написаны евангелистом Лукою при земной жизни Богородицы и Ею одобрены. Епископ не мог сомневаться в благодатной подобности образов. К тому же, не известны списки Владимирской иконы, где Дева Мария изображалась бы с каким-либо предметом в руке, которою Она держит Своего Сына. Левая же рука Богородицы остается свободной, как бы в движении, направленном к поддержанию Богомладенца, льнущего ликом к лику Его Пречистой Матери.

Если бы будищанская икона была написана по схеме Владимирской, понятно было бы и сравнение ее с иконою «Неувядаемый Цвет», близкой к Владимирской по композиционному решению. На иконе «Неувядаемый Цвет» Св. Мария правой рукой удерживает Богомладенца, а в левой руке Ее — цвет лилии. Головы Христа и Богоматери сближены, но лик Иисуса изображен в анфас, а не в 3/4, как на Владимирской. Народное предание дало будищанской иконе название «Неувядаемый Цвет» скорее потому, что в правой руке Богоматери написан цветок, а не из-за сходства с иконою «Неувядаемый Цвет», чудотворные списки которой находились в Москве, в Алексеевском монастыре и Успенской церкви на Могильцах⁵. К тому же, нам не известны другие примеры изображения розы на православных Богородичных иконах. Возможно, явился этот цветок по образу чудотворной Одигитрии «Благоуханный Цвет», находившейся в Воронежском Покровском соборе, на котором Дева Мария так же изображена с цветком лилии, но в правой руке (в отличие от образа «Неувядаемый Цвет»). Будищанская Одигитрия, что естественно, подобна Воронежской. В Месяцеслове помещено такое описание иконы «Неувядаемый Цвет»: «На иконе Пресвятая Богородица держит Своего Божественного Сына на правой руке, а в левой руке у Нее цветок белой лилии. Этот цветок символически знаменует неувядаемый цвет девства и непорочности Пречистой Девы, к Которой так и обращается Святая Церковь: «Ты еси Корень девства и Неувядаемый Цвет чистоты». Списки этой иконы прославились в Москве, Воронеже...»⁶. Писавшие, вероятно, не различали образы «Неувядаемый Цвет» и Одигитрии «Благоуханный Цвет».

Оновленная в 1992-1993 гг. будищанская икона, по характеру иконописи — Одигитрия, имеющая свои особые композиционные отличия: изображение в руке Девы Марии пурпурной розы и, под левой рукой Христа, — Державы. Подобные изображения Державы часто встречаются на Богородичных иконах,

символізує, що Бог Син більше мира, має власть над миром і над князем мира сего; но Бог Отець так возлюбив людину, що ради його спасення Сина Свого єдиногодітного віддал на расп'яття. Приклад зображення Держави під ліву руку Богодітенця дає чудотворна ікона, прозвана Кукузелісою, з якою будищанська Одігітрія теж має схожість. В той же час, нам не відомі зображення Держави на образах Одігітрії, рівно як і зображення рози. Але, оглядаючи чудотворні ікони Одігітрії, і в їх описанні знаходимо відмінності, без порушення, однак, іконографічної схеми. Це відмінності в положенні рук і позі Богодітенця (наприклад, Шуйська Одігітрія), хоча звичайно на Одігітрії в лівій руці Христа написаний свиток; відомі ікони з зображенням Євангелія (Коложська), а також — без якихось предметів, зображених в руках.

Глядя на квітку рози в правій Богодітери, поразительно тонко і майстерно описаною, можна зробити висновок, що Богодітенований творець ікони, зображаючи розу, символізував невимірну по благодатності Любовь Богодітери до Свогодітного, покровительствующую Любовь до кожного людині і до всім людині. Легким рухом десниці, держачою пурпурну («царственну») розу — символ Любові. Путеводительница силою Своею Божественною Любові прославляє нас на переодоління життєвого шляху, повного випробувань і випробувань, а Держава під рукою Христа вказує на те, що, як і всі в світі, наша життя підвладна йому.

В 1662 г. прославилась чудотворна ікона Богодітери Троицько-Ільїнської, написана в 1658 г. теж як Одігітрія. Відомості про неї швидко поширилися і сприяли широкому шануванню цього образу, ставшого швидко найвідомішою святої Чернігова. Образ сей, наслідуючи візантійську традицію, по стилістическим ознакам наближался до кола образів, проникнутих ренесансними мистецтвенними ідеалами. В нем відобразилося поширене напрямлення української іконографії XVII в.¹ Можливо, будищанська Одігітрія була написана по надхненню, навеяному шануванням Черніговської, по образу і подобию неї, особливо в той час, коли слава про чудотворну ікону з Троицького монастиря стала поширюватися на Лівобережній Україні.

Ще більш яскраве схожість виявляється між образами будищанської Одігітрії і Одігітрії (нач. XVII ст.) з церк-

ви Парасковии Пятницы во Львове, исполненной, по мнению Д.В.Степовика, в духе «стилевого ренессансно-бароккового синтеза», характерного для изографии первой половины XVII в. В их композиции и характере рисунка нет ни одной резкой, контрастной формы. Каждая деталь поражает мягкостью, округленностью, согласуясь с настроением Св. Девы Марии и Ее Сына, подтверждая глубину нежности и Любви между Богородицей и Ее Божественным Сыном и Их Любви к человечеству⁸. Образ Св. Марии почти лишен движения: голова чуть повернута к Богомладенцу, правую руку Она держит пред собою (будищанская — с розой), левой поддерживает благословляющего Сына. Голова Христа — в фас, в левой руке Его — свиток (на будищанской — левая рука покоится на небесно-синей Державе). Лики Девы Марии на обоих иконах похожи настолько, что создается впечатление, будто они написаны одним автором. На обоих иконах — характерный для XVII в. золотисто-желтый растительный орнамент (на будищанской орнамент сохранился в первоизданном виде и реставрации не подвергался). В традициях иконописания, хитон на взрослом Христе обычно изображается пурпурного цвета, как символ Его царского, божественного происхождения, а гаматий — имел голубой цвет, ибо Христос стал земным человеком. Цвета одеяния Богородицы имели обратное значение: хитон — голубой, синий или зеленый, а мафорий (женская верхняя одежда) — пурпурный. Именно такими изображены одежды Девы Марии на будищанской Одигитрии. Младенец Христос написан в светло-голубом хитоне, а верхняя одежда Его — золотисто-желтого цвета, символизирующего Царство Небесное (золотистый фон иконы, орнаменты, нимбы — основное предназначение золотисто-желтого цвета, свидетельствующего о пребывании окруженных этим цветом особ на Небесах; золотистая одежда, как и белая, подтверждает, что изображенное лицо — чистый, святой человек)⁹.

Вышесказанное характеризует будищанскую икону как чтимый на Полтавщине чудотворный список Одигитрии, созданный в стиле, характерном для иконографии XVII в.

До сих пор только две чудотворные Богородичные иконы были широко известны на Полтавщине: Козельщанская и Горбаневская. Как и будищанская Одигитрия, эти иконы назывались «местно чтимыми». Например, Козельщанская, просла-

вившаяся в 1881 г., в статье протоиерея Гр. Лисовского также названа «местно чтимой»¹⁰.

Объявившись в Полтаве в 1992 г., Одигитрия «Неувядаемый Цвет» скоро покинула Полтавские пределы. Путь ее и причины, по которым святыня оставила нас, нам еще предстоит осознать, приступив к поиску удалившегося от нас святого образа.

ЛИТЕРАТУРА

1. ПЕВ: Офиц. часть. — Полтава, 1896. — № 35-36. — С. 1084-1086.
2. Время объявления иконы требует уточнений.
3. **Киселев А.А.** Чудотворные иконы Божией Матери в русской истории. — М.: Русск. кн., 1992. — 222 с.
4. Здесь и далее см.: Земная жизнь Пресв. Богородицы и описание св. чудотворных Ее икон. — М.: Синтагма, 1998. — Изд. репр. — С. 199, 205, 252, 305, 328, 338, 346, 359, 363, 414, 447, 488.
5. Там же. — С. 199.
6. Настольная книга священнослужителя. — М.: Изд. Моск. Патриархии, 1979. — С.152.
7. Родовід. — К., 1996. — № 14. — С. 112-116.
8. **Степовик Д.В.** Історія української ікони Х-XX століть. — К. Либідь, 1996. — С. 51, 56-57.
9. Там же. — С. 24-25.
10. ПЕВ: Неофиц. часть. — Полтава, 1896. — № 22-23. — С. 657.

© *Лахижа Микола*

ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРІГАННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НА ПОЛТАВЩИНІ У XVIII—XIX ст.

Однією із найважливіших складових частин українського відродження стала робота по збору, збереженню та вивченню національних старожитностей, центром якої стала Полтавщина. Такий висновок не є перебільшенням, враховуючи величезну роль полтавців у цьому процесі.

З давнини в монастирях і церквах зберігалися християнські старожитності: рідкісні книги, документи, твори мистецтва. Не лише духовним, а й значним культурним центром краю був Хрестовоздвиженський монастир. У його багатій бібліотеці зберігалися окремі книги XVI-XVII ст. У ризниці монастиря зберігалися цінні церковні речі: ікони, чаші, плащаниці тощо. Стіни історичного залу прикрашали унікальні картини¹. Реліквії не лише місцевого значення зберігалися у церквах. У випадку будівництва нового храму, в нього переносилися реліквії зі старого. Деяке уявлення про це дає дослідник середини XIX ст. А.Богданович². У церквах навчальних закладів губернії зберігалися їх реліквії. Наприклад, подарований царем Миколою I Полтавському кадетському корпусу прапор виносився з місцевої церкви лише в урочистих випадках³.

Водночас, потрібно зазначити, що якогось обліку таких цінностей не велося. Яскравим прикладом цього може служити Мгарський монастир під Лубнами. Місцевий краєзнавець В.Милорадович в кінці XIX ст. зазначав, що головні реліквії монастиря вже було втрачено. Частина їх згоріла, а інші були взяті ігуменом о.Нектарієм в Густинь⁴. Інший дослідник — А.Лазаревський — дивувався, що монастирських архівів не було, вважаючи, що трапилося це «от небрежения»⁵.

Значна частина церковних старожитностей була втрачена під час пожеж чи від недбалості при зберіганні. У XIX ст. багато цінностей було вивезено за межі губернії. Це особливо чітко проявилось на початку XX ст. під час перевірки церков членами Полтавської вченої архівної комісії. Зокрема, священник Золотоніського повіту о.Анатолій Чубов відзначав, що пізно прийшла думка зберігати церковні цінності від представників різних музеїв, які їздили по губернії⁶.

Значна частина християнських старожитностей осідала й у місцевих поміщицьких колекціях. Сьогодні не можна прослідкувати весь процес їх створення, як не можна назвати й їх кількості. Але потрібно взяти до уваги той факт, що у 1920 р. Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старожитностей видав більше 100 охоронних грамот власникам колекцій⁷. Звичайно ж, їх було набагато більше у довоєнний та дореволюційний період.

Очевидно, що поштовхом до активного збору документів та старожитностей став рух козацької шляхти за захист своїх

прав. Полтавщина у цьому процесі була на чільному місці. Активно збирав і вивчав старі документи Григорій Полетика. Саме спираючись на них, він написав свої записки на захист прав української козацької старшини. На жаль, зібрання цього ентузіаста згоріло. Справу батька продовжив Василь Полетика.

Не лише на Полтавщині було відомим ім'я Андріяна Чепи, якого вважали одним із найбільш освічених людей по-чатку ХІХ ст. Відомо, що чотирнадцять великих збірок матеріалів він передав Я.Маркевичу, який тоді писав свою історію Малоросії. До А.Чепи, як до знавця, зверталися за консультаціями. Він листувався з багатьма дослідниками історії України⁸.

Окремої згадки варта унікальна колекція рукописів і матеріалів з історії України, яка була зібрана істориком та етнографом Миколою Маркевичем у його маєтку Турівці Прилуцького повіту. В основу збірки були покладені матеріали його діда, генерального підскарбія А.Маркевича, рукописи із архівів Глухівського монастиря та інші документи. Микола Маркевич доповнив колекцію документами Скоропадського, Румянцева, Розумовських. Ввійшли до збірки і колекції інших подвижників. За описом 1848-1849 рр. у зібранні М.Маркевича було 6550 документів. Частину з них він використав у роботі, частину видав.

Після смерті М.Маркевича частина його зібрання була продана до бібліотеки колеги П.Галагана, а іншу — купив Іван Лукашевич. Він жив у своєму маєтку в с.Кононівці Пирятинського повіту. Сучасники характеризували І.Лукашевича як надзвичайно несимпатичну, грубу і скупу людину. Та він не шкодував значних коштів для створення власної колекції. На жаль, після смерті колекціонера, зібрані переважно на Полтавщині рукописи і стародруки були продані до Московського публічного та Румянцевського музеїв. Московські дослідники відзначають, що і в наші дні зібрання М.Маркевича та І.Лукашевича становлять одну із найцінніших частин у московських архівосховищах⁹.

Відзначаючи значний вивіз пам'яток старовини з Полтавщини у ХVІІІ-ХІХ ст., потрібно підкреслити, що потрапляли вони не лише у столичні музеї і зібрання, а й у вже існуючі музеї українських міст. Наприклад, і сьогодні у фондах Дніпропетровського історичного музею зберігаються документи з історії Переяслава ХVІІІ ст. із зібрання К.Андрієвської¹⁰.

Віками створювалися архіви поміщицьких сімей. Більшість з них втрачено, значну частину вже у радянські часи було вивезено до Москви. Серед таких колекцій можна виділити декілька найбільших і найцінніших. Так, століттями створювався сімейний архів Кочубеїв. Самі власники цінували його більше, ніж зібрання картин, антикваріату, бібліотеку¹¹.

Окремого дослідження заслуговує колекція та неоднозначна діяльність роду Галаганів, що веде свій початок від полковника, який допоміг царським військам захопити Січ. Пізніше Галагани вірно служили російським царям, хоча багато зробили і для вивчення української історії. В їх родовому маєтку в с.Сокиренці Прилуцького повіту зберігався родовий архів, українські раритети, пам'ятки мистецтва. Вони підтримували художників, їхніми зусиллями була створена в Києві відома колегія¹². У літературі часто зустрічаються згадки і про колекцію Репніних, яка широко використовувалася дослідниками.

Узагальнений портрет полтавського поміщика-любителя старовини можна скласти за описом В.Милорадовича, який згадує Лубенського предводителя дворянства, голову з'їзду та земської управи, а пізніше — мирового суддю Г.Кир'якова. Він був освіченою людиною, добре вихований, люб'язний, знав історію, археологію, палеонтологію. Мав велику предківську бібліотеку та колекцію старожитностей. Г.Кир'яков увійшов до анналів української археології як один із першовідкривачів палеоліту у Східній Європі¹³.

Для багатьох таких любителів старовини була характерною і меценатська діяльність, підтримка закладів освіти, активна участь у житті губернії.

Очевидно, що сьогодні нарізала необхідність ретельного вивчення діяльності полтавців по збиранню, збереженню та пропаганді старожитностей. Це сприятиме і віднайденню багатьох матеріалів та їх використанню для відновлення забутих сторінок української історії.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Жук В.Н.** Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. — Полтава, 1990. — С.10-11.
2. **Богданович А.** Сборник сведений о Полтавской губернии. — Полтава, 1877. — С.124-125.

3. ПГВ. — Полтава, 1901. — № 65.
4. Милорадович В. Лесная Лубенщина. — К., 1900. — С.32-34.
5. Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря. — Полтава, [б.г.]. — С.37.
6. Павловский И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии. — Полтава, 1915. — С.XV.
7. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. — К., 1991. — С. 33.
8. Павловский И.Ф. История Полтавского дворянства. 1802-1902. — Полтава, 1907. — С.288-289.
9. Див.: Шапов Я.Н. Введение // Собрание И.Я.Лукашевича и Н.А.Маркевича: Описание. — М., 1959.
10. Переяславська земля та її місце в розвитку української нації державності, культури. — Переяслав-Хмельницький, 1992. — С.51.
11. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. — Полтава, 1991. — С.17-19.
12. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С.151.
13. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва. — Полтава, 1995. — С.5-11.

© Чернышов Виктор

ХРИСТИАНСКИЕ ДРЕВНОСТИ ГЛАЗАМИ ХРИСТИАНИНА (тезисы доклада)

1. Христианское мировоззрение всегда имеет своим центром Христа, оно всегда Христоцентрично, и никогда не рассматривает что-либо в отрыве от своих религиозных воззрений. Для христианина не существует автономных сфер.

2. Человек, согласно христианскому мировоззрению, стоит на грани земного и небесного, распространяя свою деятель-

ность и на сферу материального, как существо физическое, и на сферу духовного, как существо духовное. Культура всегда имеет своей базой религиозные принципы. Не существует культуры, которая была бы порождена вне религиозных воззрений, абстрагируясь от религиозных взглядов конкретного человека, личности, поскольку человек всегда религиозен, даже в отрицании своей религиозности. Именно поэтому не существует понятия «чистой культуры».

3. Искусство всегда является внешним отражением внутренней жизни человека, его переживаний, исканий, томлений, восторгов и духовных кризисов. Художник, творящий произведение искусства, подобен чаше, переливающейся через край и заливающей скатерть, да, но не следует забывать, что чаша не имеет источника в себе. Художник творит (если он действительно творит) всегда в состоянии некоего творческого наития, некоего экстаза, стоящего на грани с тем великим безмолвием апофатической религиозности, того Божественного Мрака (согласно Дионисию Ареопагиту), который является местом мистического единения Бога и человека, обожения человека. И именно поэтому можно говорить о том, что все сакральное искусство Богодуховенно.

4. Почитание реликвий в Ортодоксальном Христианстве, как-то икон, мощей, храмов, церковной утвари и других святынь, никогда не мыслится само по себе, оно всегда Христоцентрично и Теоцентрично. Любой предмет христианской древности ценен для христианина не своей хронологической древностью, а тем, что через этот предмет человек восходил и восходит к мистическому соединению с миром Божественным, к общению с Первообразом (поскольку человек является образом Божиим), к обожению человека.

5. Само понятие ценности, для христианина, не мыслится иначе, как понятие вечной ценности. Для христианина понятие времени и вечности слито в неразделимом единстве. Согласно со мнением Блаженного Августина, время есть порождение человеческого сознания. Если рассматривать время в традиционном понимании, то оно должно включать понятие настоящего, прошедшего и будущего, — но прошедшего времени уже нет, поскольку оно прошло; будущего нет, поскольку оно еще не наступило; настоящего нет, поскольку его невозможно зафиксировать. Поэтому, время и вечность для христианина — одно и то же. И всякая ценность существует в вечности, точно так же, как она существует во времени. Бог вечен, а христианское со-

знание Теоцентрично, именно поэтому не существует ценности вне Бога. Все ценное — ценно только в Боге, без Бога же любая ценность есть ничто. Для христианина не существует автономных сфер.

6. Исходя из всего вышеизложенного, почитание христианских древностей для христианина возможно только как почитание святых, а не отвлеченных предметов.

7. Конечно, невозможно отрицать, да и не нужно, то, что необходимо бережное сохранение и восстановление того, что современной наукой именуется «христианскими древностями», памятниками культурно-исторического наследия. Именно потому, что, как отмечал замечательный первоиерарх Русской Церкви XIX в. митрополит Филарет Дроздов: «Памятник есть безмолвный проповедник, который в некотором отношении может быть превосходнее говорящего, потому, что не прекращает порученной ему проповеди, и таким образом, она доходит до целого народа и до многих последующих родов». Высшей ценностью для христианина есть то, что в Боге, и, прежде всего, Единый Бог, Которому подобает всяческое почитание и поклонение. При этом, осознавая необходимость сохранения и восстановления христианских памятников древности (материальных свидетельств прошлого), нельзя возводить их в ранг фетиша, но следует воспринимать как ценности, способствующие христианскому воспитанию и духовному становлению человека во Христе, как ценные примеры Богодухновенного творчества во Славу Божию.

© Ханко Остап

КУРИШКИ ПОЛТАВЩИНИ

Серед розмаїття гончарських виробів Полтавського краю горщиків, мисок, макітер, тиков, глечиків, і менш вживаних ринок, каганців, кухлів, покришок, кахлів тощо привертає увагу

гу і такий вид ритуального посуду, пов'язаного з християнським культом, як куришки.

Побіжні згадки (від одного до кількох речень) за тутешні куришки зустрічаються в працях І.Зарецького¹, В.Василенка², Я.Риженка³, М.Кривчанської⁴ та О.Пошивайла⁵. Є також дані про 4 куришки (3 — з Опішні, 1 — з Біликів), які експонувалися на виставці у Харкові до XII Археологічного з'їзду 1902 року⁶. Окрім цього, невелика кількість куришок репродукувалася у виданнях кінця XIX - початку XX ст.: 1 виріб — у дослідженні Івана Зарецького 1893 р.⁷, 3 — у статті Михайла Русова 1905 р.⁸, 11 — у альбомі Полтавського губернського земства 1913 р.⁹, 7 — у працях Якова Риженка 1927¹⁰ та 1930 рр.¹¹. З 1930 р. нові зразки куришок не публікувалися. Це, власне, і все, що з'являлося друком з даного питання.

Куришку можна визначити, як гончарський виріб, призначений для ритуального кадіння у хаті, коморі, хліві, погребі тощо. Таке кадіння входило в родинні обрядові дії під час українських народних свят земно-сонячного циклу — Введення, Святвечора, Щедрого вечора, Юрія та ін.¹²

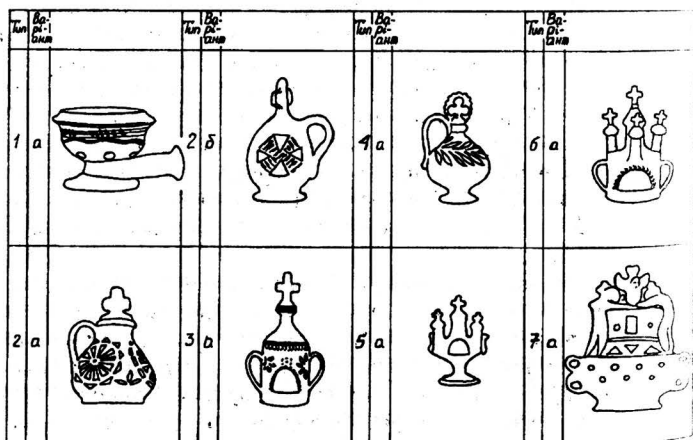
З усього видно, що звичай кадіння ладаном у господарстві є прямим продовженням язичницької традиції. Крім язичницького характеру обрядових дій, під час яких відбувалося обкурювання ладаном, на це також вказує ряд інших фактів. Зокрема, можна навести факт, зафіксований видатним українським етнографом О.Воропаєм: у с.Кордишівці на Поділлі на Введення молодиці «обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання»¹³. Тут треба зацентувати увагу на те, що корів обкурювали не ладаном, а саме пахучим зіллям. Вочевидь, ладан для таких обрядодій у широкому народному побуті почали вживати лише в останні століття. Причому, як бачимо, у деяких селах і в XX ст. продовжував існувати суто язичницький засіб обкурювання.

З'ясування початкового засобу обкурювання для нас важливе з точки зору генези куришки. Якщо сам звичай кадіння пахучими травами має давнє, язичницьке коріння, то питання часу появи глиняної посудини, зробленої спеціально для такого кадіння, проблематичне. Той же О.Воропай наводить приклад, коли страсну свічку розтоплювали в каганці, щоб обкурювати нею всі статки¹⁴. Тобто, не виключено, що для кадіння (особливо на початкових етапах) могла використовуватися і не призначена спеціально для цього посудина. Але немає сумніву,

що, як тільки звичай кадіння оформився у святочних обрядах народу, це автоматично висунуло потребу у посудині, призначеній саме для кадіння. Це міг бути як виріб із кераміки, так і виріб з дерева, металу або з іншого матеріалу. Хоча, звісно, керамічний виріб, внаслідок своєї дешевизни (порівняно з металом) і вогнестійкості (порівняно з деревом), найкраще відповідав потреbam широким верств населення.

Залишаючи питання точного визначення часу появи куришки фахівцям з археології, варто відзначити, що в XVII-XVIII ст. на Полтавщині куришки виготовлялися. У джерелах про це ми не знаходили ніяких даних, так само, як археологічних (пізньосередньовічних) підтверджень існування таких посудин. Однак і за XX ст., коли, як нам відомо, куришок робили багато, дані про них збереглися мізерні. Підставою ж для обґрунтування місцевого виробництва куришок у XVII-XVIII ст. служить форма куришки типу 1а (рис.1). Це зразок кінця XIX – початку XX ст., придбаний Іваном Зарецьким для збірки Музею Полтавського губернського земства¹⁵. Ця форма добре відповідає своїй функції – кадінню духмяним зіллям (пізніше – ладаном), вона конструктивно довершена, присутнє бездоганне відчуття матеріалу (глини). Тобто, маємо всі озна-

Рис. 1. Типи форм куришок Полтавщини: тип 1а – Зінківський повіт Полтавської губернії; типи 2-7 – Опішня.

ки, які вказують, що даний тип посудини вже давно існує в місцевому побуті.

Якщо тип куришки 1а можна вважати архаїчним, то типи 2-7 значно новітніші. Найстаріший з них, як видно, виник не раніше середини XIX ст. Відбулося коригування функції виробу: на відміну від архаїчної форми куришки, типи 2-7 призначені вже виключно для кадіння ладану. Про їхню недавню появу свідчать і близькі до металевих принципи орнаментування (прорізування) та елементи форми, невластиві для кераміки. Вочевидь, генеза типів 2-7 йде від наслідування металевих зразків.

Всі відомі нам зразки форм куришок типів 2-7 (всього 19 зразків) — полив'яні. Це значить, що вони призначені для заможних людей. Звісно ж, це частина заможних мешканців торгових містечок і слобід (таких, як Опішня, Котельва і подібні) та міст. Суто народні елементи в побуті цієї людності поступаються місцем привнесеним, чужинським смакам, стилям, уподобанням. На хвилі такого відходу від традиційного народного буття і з'явилися форми новітніх куришок.

Полів'яних куришок, розрахованих на напівміського та міського споживача, виготовляли небагато. Приміром, в Охтирці Харківської губернії у 1881 р. їх робили на замовлення¹⁶. Відсоток куришок серед іншого тамтешнього полив'яного посуду, який вироблявся на замовлення, був незначний (2,5%). На Полтавщині центром виробництва полив'яних куришок була Опішня. Є дані про їх виготовлення у Котельві, яка тоді належала до Харківської губернії¹⁷. Опішнянські (1920-ті рр., свідчення Якова Риженка¹⁸) гончарі також виробляли полив'яні куришки в основному на замовлення. Це підтверджує здогад про немасовість продукування полив'яних куришок.

Разом з тим наявні дані фіксують досить високу масовість виробництва куришок взагалі. Зокрема, І.Спаська зазначає, що на Чернігівщині в кінці XIX — на початку XX ст. їх «в кожній хаті можна було бачити»¹⁹. Така значна кількість виробів могла з'явитися лише за рахунок череп'яних куришок (за формою, ймовірно, близьких до архаїчного типу 1а). Адже полив'яних посудин робили мало. Високий відсоток череп'яних виробів, порівняно з полив'яними, пояснюється тим, що цей вид продукції призначався для широких народних мас.

З відомих нам осередків, у яких продукували череп'яні куришки, вирізняється містечко Білики. Серед восьми прик-

метніших гончарських виробів Біликів І.Зарецький називає куришки²⁰. Як стверджують дослідники, полив'яних виробів у Біликах тоді практично не виробляли²¹. Тобто, йдеться саме про череп'яні куришки. Череп'яні куришки виготовлялися і в комишнянсько-хомутецькому гончарському районі — у Комишні, Великій Грим'ячі, Попівці²². В опішнянському гончарському районі їх виробництво також існувало, про що свідчить вже згадувана череп'яна куришка, репродукована в земському альбомі. Попри відчутний брак інформації, є підстави вважати, що череп'яні куришки робили у більшості гончарських осередків Полтавщини.

Тепер розглянемо типи 2-7 кожен окремо.

Тип 2а представлений шістьма репродукованими в літературі зразками. Перед нами найдавніша із наявних форм новітньої куришки. На це, насамперед, вказує те, що вона помітно керамізувалася, значно відійшовши від металевого прототипу. Це означає, що дана форма виготовлялася гончарами протягом тривалішого часу. Її прототипом, мабуть, послужило металеве церковне начиння.

Тип 2а майже позбувся функційно непотрібних частин. Навіть хрест угорі куришки «вписаний» у загальний обрис форми і за рахунок своєї присадкуватості й масивності конструктивно вирішений оптимально; він вже «зрісся» з формою.

Тип 2б (представлений трьома зразками) новітніший за 2а. Хрест угорі форми ні конструктивно, ні функційно не виправданій. Його поява на куришці пояснюється наслідуванням хрестів на металевому церковному начинні. «Копитець» внизу виробу також функційно не обґрунтований. Однак, треба відмітити деяку керамізованість цих, запозичених з металевих речей, елементів.

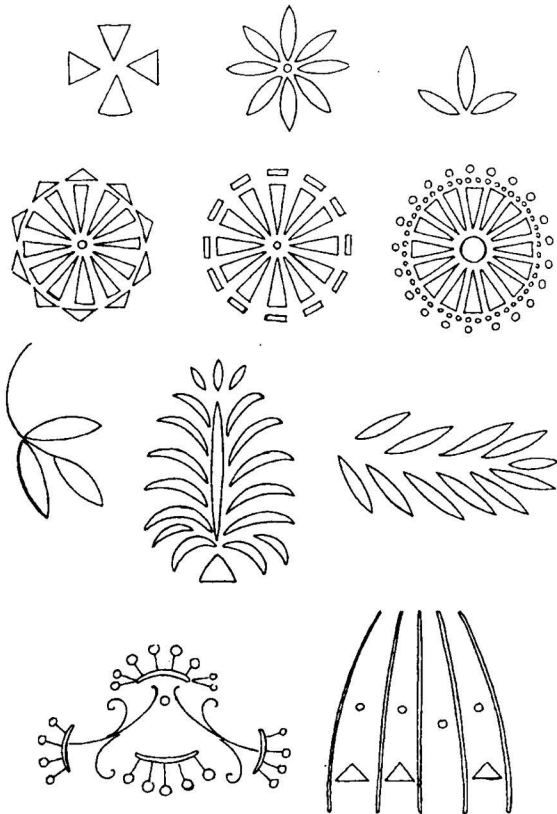
Зразків, які представляють тип 4а, у виданнях репродуковано 4. Тип 4а загалом менше за попередній відійшов від металевих прототипів. Особливо це помітно при розгляді навершя куришки. Навершя є нічим іншим, як імітацією художнього лиття. Тип 4а майже не керамізувався. Це означає, що він виготовлявся гончарами в невеликій кількості — значно менших, ніж тип 2б.

Типи 3а, 5а, 6а і 7а представлені кожен одним зразком. Якщо тип 2а виготовлявся гончарами осередку в більших кількостях, тип 2б — в середніх, тип 4а — в малих, то типи 3а, 5а, 6а і 7а вироблялися лише окремими майстрами. Про це свідчить малофункційність останньої форми. Настільки мало продукували даних типів, можна визначати за обсягами непотрібних деталей. Найбільше, мабуть, робили куришок типу 3а. Тут є тільки одна непотрібна деталь у вигляді довгого навершя з хрестом. Навершя конструктивно непридатне: воно швидко відіб'ється або пошкодиться під час користування. Але при тому загальний обсяг непотрібної деталі — не більше 1/3 форми куришки.

Явно менше робили куришок типу 5а. Непридатні в користуванні деталі займають тут близько 1/2 форми. Ще більше конструктивно і функційно недоречних деталей у куришці типу 6а, де ними обліплено весь верх посудини. Найбільше не відповідає своїй функції тип 7а. Куришки типу 7а, безперечно, робили в мізерних кількостях. Адже ними неможливо було вільно користуватися.

Стосовно куришок типів 3-7 треба відзначити, що їх поява на світ є наслідком діяльності земської майстерні в Опішні²³. Завдання майстерні полягало, зокрема, в тому, щоб «сформувати новий тип виробів»²⁴. І це вда-

Рис.2. Деякі елементи прорізанних візерунків на полив'яних куришках з Опішні.

лося. Щоправда, «новий тип виробів» значно поступався місцевій народній творчості за своїми мистецькими, функційними і конструктивними характеристиками. Простежується певна закономірність: чим більше позначалися вказівки земських інструкторів на výroбах, тим меншою ставала мистецька, функційна і конструктивна їх цінність. І навпаки: чим народніша гончарська річ, тим вища її мистецька (і т.д.) вартість.

Причина зникнення куришок така ж, як причина появи і зникнення будь-якого іншого виду виробів. Зміни у формі виробів та їх існування нерозривно пов'язані зі змінами у побуті народу. Побут змінився і куришки вийшли з ужитку.

Першими втратили свого споживача куришки новітніх різновидів. За свідченням гончарів Опішні, «колись посвішники і куришки були у моді, а зараз їх не роблять»²⁵. «Модними», респектабельними в Опішні вважалися саме полив'яні куришки. Свідчення записане на початку 1950-х рр., тобто виробництво полив'яних куришок припинилося там ще до війни. Щодо архаїчних форм куришки, то, ймовірно, що вони перестали вироблятися на Полтавщині вже в повоєнний час. Підставою для цього припущення служить те, що елементи давньої рідинної обрядовості залишалися в багатьох селах Полтавщини і після Другої світової війни. Це дозволяє припустити незначний попит на череп'яні куришки у 1940-1950 рр.

Завершуючи, хотілося б, призупинитися на синонімах терміну «куришка». На Полтавщині відомі такі відповідники, як «курінка» (Комишня) «курушка» (Опішня), «кадильниця» (Білики), «курильниця» (Поставмуки). Термін «куришка» фіксується в Опішні, Біликах, Попівці (Миргородського р-ну), В.Грим'ячій, Комишні. В Україні відомі такі синоніми, як «курушка-чортогонка» (Ніжин), «курушка» (Охтирка), «куршика» (Західна Україна)²⁶.

Таким чином, із загальної маси куришок Полтавщини, під час їх дослідження, вдалося виокремити:

- 1) архаїчну, суто народну форму (тип 1а);
- 2) близькі до народних, але «християнізовані» форми (типи 2а, 2б);
- 3) більше, або менше віддалені від народних, «земські» форми (типи 3-7).

Разом з тим, укотре підтвердилося, що в речах народного мистецтва немає зайвих деталей; тут бачимо невпинний рух до конструктивної і функційної довершеності. Народна річ завжди ужиткова. Тоді як малонародні форми завжди позначені недоречностями у своєму конструктивному, функційному (і мистецькому) вирішенні.

ЛІТЕРАТУРА

1. **[Зарецкий И.А.]**. Гончарный промысел в Полтавской губернии: Исследование Члена Императорского Московского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии и Московского Археологического Общества И.А.Зарецкого / Издание Полтавского Губернского Земства. — Полтава: Типо-Литография Л.Фришберга, 1894.— С. 89, 100.
2. **Василенко В.И.** Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: Отдел I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. — Харьков: Типография «Печатное Дело», 1902. — С. 46.
3. **Риженко Я.** Кустарно-ремісничя промисловість // Полтавщина: Збірник. / Упорядкували: М.Філянський, Я.Риженко. Під заг. ред. М.Криворотченка. — Полтава: [Б.в.], 1927. — Т.II. — С. 271, 276; **Он же.** Техніка гончарного виробництва // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення / Відп. ред. Ю.І.Гуревич. — Полтава: [Б.в.], 1929. — С.40; **Він же.** Форми ганчарних виробів Полтавщини // Наук. зб. Харків. наук.-дослід. кафедри іст. укр. культури ім. Д.І.Багалія. — [Харків]: ДВУ, [1930]. — Т.IX. — Вип. 2. — С. 41.
4. **Кривчанська М.Ф.** Назви посуду гончарного промислу Полтавщини // Полтавско-київський діалект — основа української національної мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — С. 126,128.
5. **Пошивайло О.** Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — С. 175, 216.
6. **[Зарецкий И.А.]**. Добавление к каталогу этнографического отдела археологической выставки в Харькове: Предметы, доставленные музеем Полтавского Губернского Земства. — Полтава: Типо-Литография Торгов. Дома «Л.Фришберг», 1902. — С. 13.
7. **[Зарецкий И.А.]** Гончарный промысел в Полтавской губернии... — Табл. между С. 100 и 101. — Рис.15.
8. **Русов М.** Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Матеріяли до українсько-руської етнології: Видане етнографічної комісії / За ред. Хв.Вовка. — Львів: НТШ, 1905. — Т.VI. — С. 54. — Мал.10.
9. Украинское народное творчество. Серия.VI: Гончарные изделия. Выпуск I-ый: Типы украинской гончарной посуды. — [Полтава]: Изд. Кустарного склада Полтавского Губернского Земства, 1913. — С. 10. — Табл. VI. — Рис. 40-50.
10. **Риженко Я.** Кустарно-ремісничя промисловість. — С. 277. — Мал. 82.

11. **Риженко Я.** Форми ганчарних виробів Полтавщини. — С. 41. — Мал. 21.
12. **Воропай О.** Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / Репр. вид. — К.: Оберіг, 1991. — Т.І. — С. 16, 66, 135; Там само. — Т.ІІ. — С. 88.
13. Там само. — Т.І. — С.16.
14. Там само. — С. 364.
15. Украинское народное творчество. — С. 10. — Табл. VI. — Рис. 40.
16. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Вып. 3: Ахтырский уезд. — Харьков, 1885. — С. 7.
17. Там само. — С. 35.
18. **Рыженко Я.Е.** Техника гончарного производства. — С. 40.
19. **Спаська Є.** Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921-1926, головним чином про ганчарство чернігівське // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Укр. народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 344.
20. **[Зарецкий И.А.]** Гончарный промысел в Полтавской губернии... — С. 100.
21. **[Ааронский Н.В.]** Профессиональные занятия населения Полтавской губернии: По данным подворной переписи 1910 года. С 18 листами картограмм и диаграммами / Сост. Н.В.Ааронский. — Полтава: Типо-литография Т-ва Печатного Дела, 1916. — С.138; Статистический Ежегодник на 1915 год: Год девятнадцатый. — Полтава: Типо-Литография Т-ва «Печатное Дело». 1919. — Отд. II. — С. 139.
22. Польові спостереження автора 1990-1991 рр.
23. Про земську ганчарську майстерню в Опішні див.: **Ханко В.** Які були ремісницькі навчальні заклади у нашому краї в минулому? // Наш рідний край: (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). — Полтава: [Б. в.], 1991. — С. 55-56.
24. Полтавское Губернское Земское Собрание XLV очередного созыва: С 1 по 10 декабря 1909 г. (Стенографический отчет). — Полтава: Электрическая Типо-Литография И.Л. Фришберга. 1910. — С. 558.
25. **Кривчанська М.Ф.** Вказана праця. — С. 126.
26. **Матейко К.І.** Народна кераміка західних областей Української РСР XIX-XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 103.

© *Свистунов Александр, Проваторов Сергей,
Унковский Александр*

ПЕРВЫЕ ПАМЯТНИКИ ПОЧИТАНИЯ ПОКРОВИТЕЛЯ ПОЛТАВЫ — СВЯТОГО САМПСОНИЯ (страницы сакральной истории)

*Радуйся, яко Тя превозносит Полтавская земля;
Радуйся, Сампсоне, Отче наш милостивый и
врачу предивный!*

Среди христианских традиций особое место занимает почитание небесных покровителей городов (лат. Patronus - защитник, покровитель). Общеизвестно, например, что Архистратиг Михаил — покровитель Киева, а Георгий Победоносец — Москвы. При этом не умаляется Божие покровительство над православным градом. Любой град живет и процветает единственно благодаря Богу, который «начало и конец» всего сущего. Поэтому, по сути, почитание святого покровителя выражается в восприятии его ходатаем и молитвенником за покровительствуемых или покровительствуемое перед Престолом Всевышнего. Молитвенная помощь святых, в ответ на молитвы живущих на земле, отображается в преданиях, традициях, обрядах и памятниках, представляя яркий пример благочестивого упования на волю и силу Бога, на предстательство Сил Небесных и, особо, Ангелов-хранителей и святых покровителей.

До событий июня 1709 г., которые «сделали Полтаву известной всем»², не зафиксированы сведения о почитании покровителя города. 27 июня (ст. ст.) / 10 июля (н. ст.) совершился своеобразный переворот в жизни города, сделавший его потенциально великим в историческом, административном и, следовательно, — в культурном плане. Полтава, у стен которой раскрылась тайна Божиего руководства общерусским сообществом, стала богоизбранным городом, где открылась тайна единения неразделимого по духу православного народа.

Наше исследование не выходит за рамки событий 21-27 июня 1709 г., когда речь идет о личности и поступках Петра I, — одной из ряда наиболее одиозных фигур в истории. Особенно неоднозначно воспринимаются его подходы к государственному

строительству, взаимоотношениям Церкви и государства, в которых Петр часто выступал не как православный монарх. За ним пришло влияние западной культуры, и это не всегда давало положительный эффект. Он же пропустил ранее сдерживаемую духовную агрессию протестантизма. Но, когда говорим непосредственно о Полтавской битве, его действия, без сомнения, можно назвать делами православного царя, полагающегося прежде всего на Бога³. Все речи и приказы Петра перед Полтавской битвой свидетельствуют, что он сонеправил в этот момент свою волю с волею Божественной, явившись соратником Промысла Божия. Победа православия под Полтавой только по воле Божией могла быть обретена «гением Петра». Петр воздерживался от генерального сражения. В его планы входило измотать шведов, заставить их снять осаду Полтавы и удалиться. Но Карл упорствовал: «Если бы Бог послал ко мне своего ангела небесного с приказанием отступить от Полтавы, то я бы и тогда не отступил», — запальчиво ответил Карл XII своим министрам, советовавшим ему перейти Днепр и отступить в Польшу⁴. Это упорство граничило с потерей способности рассуждать здраво, принимать решения, адекватные реальной ситуации, что не должно бы происходить с полководцем экстра-класса, каким был Карл. Воистину: когда Бог хочет наказать, Он лишает разума. Петр же, вероятно, не решался на активные действия, предпочитая мелкие тактические ходы, посредством которых предполагал обескровить противника и вынудить его ретироваться. Сквозь мощный идеологический налет в панегирических сочинениях времен империи видно, как он оттягивал решающее столкновение⁵. Даже сведения о критическом положении города не подвинули Петра на наступательные действия. Он медлил, считал необходимым «тщательно подготовиться» и, не смотря на весомое численное превосходство, опасался генерального сражения до прихода дополнительных сил. Когда «21 июня начался последний ужасный двухдневный штурм Полтавы...»⁶, русская армия не предприняла контрнаступления в тыл осаждающим. Это можно расценить и как «стратегический расчет, мудрое выжидание», и как нерешительность полководца. Но Провидение распорядилось по-иному. Уповая на помощь своего небесного покровителя, царь «...предполагал дать сражение в день своего ангела, 29 июня, но в двадцатых числах этого месяца перебежал к шведам один русский унтер-офицер, сообщивший Карлу, что Петр 28 июня ожидает казацкое войско...

Скоропадского и двадцать тысяч калмыков... Король..., чтобы предупредить такое нежелательное усиление армии противника, приказал своим войскам напасть на русских 27 июня»⁷. Здесь то и проявилась рука Божия: узнав о решении Карла, Петр спокойно сказал: «На начинающего Бог»⁸ и, мобилизовав свои организаторские таланты и осведомленность в фортификационном искусстве, стал готовить оборону.

Итак, волею Бога, Которому победа угодна была независимо от Петра, она свершилась не в день ангела царя (это было бы истолковано как великое знамение, подтверждающее «гений Петра»), но в день памяти Преподобного Сампсония. И Петр принял это как должное.

Сампсоний (Сампсон) Странноприимец – сын богатых и знатных римлян; с юных лет проявил ревнование к вере и благочестию; получил прекрасное образование, изучал врачебное искусство. Унаследовав большое состояние, подавал щедрую милостьню бедным и, готовясь к духовным подвигам, отпустил на волю своих рабов. Некоторое время странствовал по восточным землям, но Промысел Божий привел его в Константинополь, где он поселился в небольшом доме и устроил приют для странников, нищих и больных. По преданию, исцелял больных не только как искусный врач, но и как носитель благодати Божией. Молва о творимых через Сампсония исцелениях быстро распространилась и Патриарх, призвав его, рукоположил во пресвитера. Особая милость была явлена через Самп-

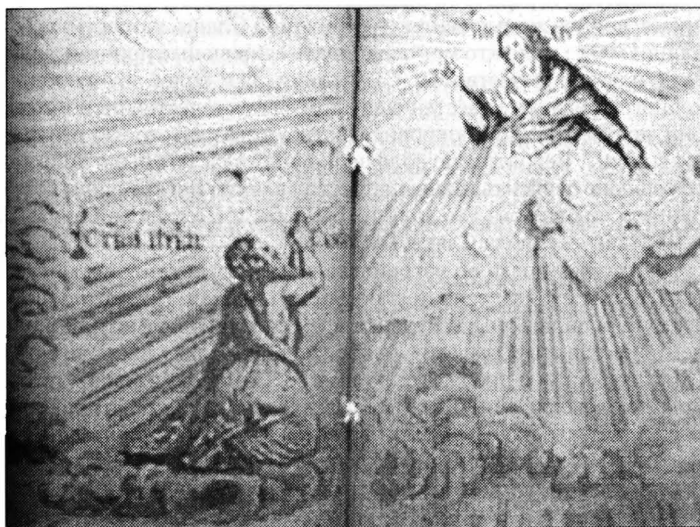

Рис. 1. Образ Св. Сампсония – покровителя Полтавы (изография И. и В.Саленко; община Корпусной Церкви Св. Сампсония в Полтаве).

И.Ф.Павловский, характеризуя значение памятников, свидетельствующих о Славе Господней и возвеличивающих Полтаву. Первым по времени среди этих памятников, он называет колонну, сооруженную на средства бывшего запорожца, бургомистра полтавского магистрата Павла Яковлевича Руденко¹⁷. В пьедестал памятника была вмурована медная доска с изображением Полтавского боя. Памятник был установлен возле построенного П.Я.Руденко храма с тремя престолами: в честь Воскресения Христова (главный), Св. Василия Великого и Св. Самсония. После разрушения Руденковского памятника в 1811 г., медная доска была вмонтирована в стену предела Св. Самсония¹⁸.

По заказу П.Я.Руденко, гравером Академии художеств Патриkiem Балабиным на медной доске точно скопирована гравюра придворного живописца Дени Мартини младшего, известная под названием «Полтавская битва. Начало сражения». Гравюру Балабина от картины Дени отличает помещенное в верх-

*Рис.2. Балабин П. Фрагмент гравюры на меди, 1778 г.
(экспонируется в Музее истории Полтавской битвы).*

ней ее части изображение Св. Сампсония, молящего Всевышнего Бога о даровании победы. Надпись на доске гласит:

«Полтавской брани видь являетъ сей металлъ,
Какъ въ день Самсоновъ Карль, сражень Петром, низпаль;
Симъ сделать Богъ съ небесь начало русской славы...
Руденко гражданинъ усерднейшій Полтавы,
Котораго отецъ въ сей самой битве былъ
И вольность чрезъ Петра из плена получилъ
В благодареніе Всевышнему Сіону,
Устроилъ каменный священный храм Сампсону...»

Далее, из надписи следует, что доска закончена в 1778 г. Строительство Воскресенского храма завершено также не позднее этого года. Выходит, доска заказывалась до окончания строительства храма, который Руденко предполагал посвятить Св. Сампсонию, как покровителю Полтавы. Сделать такой вывод позволяет то, что, в силу сложившейся в православии традиции, храм называется по имени святого или наименованию праздника, в честь которого освящен главный престол. Очевидно, что «усерднейшему гражданину» было близко почитание покровителя города и он выразил не только свои чувства. В то время, полное живых свидетелей Божией Славы, явившейся 27 июня 1709 г., мало кто мог оспаривать сакральные причины победы и заступничество Св. Сампсония. Тем более, что из церковного предания известен еще один факт отечественной истории, подтвердивший покровительство этого святого над православными¹⁹. Вероятно, по воле церковных властей, было принято решение освятить главный престол в честь Воскресения Господнего, так как без Его воли не было бы и Полтавской битвы, и Полтавы — города Славы Господней.

Закладная доска об устройстве храма Сампсонию не могла быть помещена на стене Воскресенской церкви. Возможно, поэтому и родилась у П.Я.Руденка идея соорудить памятник и на него «поставить образ сей», изображающий славу покровителя Полтавы. Храм с престолом во имя св. Сампсония и памятник стали подтверждением почитания небесного покровителя города, утверждали незыблемость веры в то, что не заслугами Петра, но волею распятого и воскресшего Бога, и Боговдохновенным подвигом воинства и защитников города совершилась победа.

С течением времени, идеологическая машина империи все более смещала акценты в оценке событий в сторону личных заслуг Петра. И тогда, Промыслом Божиим, почитание св. покровителя

вителя Полтавы и понимание дарования победы милостью Божией были подтверждены созданием новых памятников, утверждением новых традиций и обрядов. Так возникли: особый чин богослужения в Крестовоздвиженском монастыре; Кадетский Корпус с Храмом Св. Сампсония; церковь на Шведской Могиле; особые благодарственные молитвенные службы, совершаемые Церковью и по ныне.

Указом Святейшего Синода «...в богослужении Крестовоздвиженского монастыря... установились особенности, отличающие этот монастырь пред другими и в то же время имевшие связь с лучшими воспоминаниями местной истории». Подобное было дозволено монастырям: Нежинскому Благовещенскому в 1717 г. и Полтавскому Крестовоздвиженскому — 1 мая 1803 г.²⁰

По времени создания, после упомянутых выше Воскресенского храма и памятной колонны П.Я.Руденко, следующим материальным памятником, утверждающим почитание покровителя Полтавы, явился Храм Кадетского Корпуса, построенный в 1840 г. и освященный 6 декабря (ст.ст.) в день Св. Николая (ныне крупнейшая из православных святынь, сохранившихся в черте города)²¹.

В 1856 г. на Шведской Могиле, на средства И.С.Судиенко²², была воздвигнута Св. Сампсониевская церковь, позже перестроенная и расписанная по образцу Св. Владимирского собора в Киеве, где авторами росписей были знаменитые художники В.М.Васнецов, М.В.Нестеров, М.А.Врубель и др.

Таким образом, почитание Св. Сампсония, как покровителя города, было утверждено возведением трех храмов, престолы которых посвящены этому святому, и особыми отличиями в богослужении в Крестовоздвиженском монастыре.

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕЧАНИЯ

---

1. Акафист Преподобному Отцу нашему Сампсону Странноприимцу. — СПб.: Синод. тип., 1909.
2. **Посухов В.** Битва, яка зробила Полтаву відомою всім // Полтавський вісник. — м.Полтава. — 1999. — 16 липня. — С. 4.
3. Об этом, например, пишет прот. И.Восторгов: «...В час рокової битви, когда в Петре заговорили голос и чувство именно Русского царя, когда он, в подъеме вдохновения, выражал сознание всего народа, он своим воинам ... не указал на политические, го-

- сударственные задачи, не указал на временную пользу и временные выгоды царства: он указывал на Веру и благочестие, в благочестии видел залог победы и сам подал пример благочестия. Перед битвою принесена была войскам чудотворная икона Каплуновской Божией Матери: перед нею русские воины, готовясь на смерть, молились в коленопреклонении, со слезами...». См.: На память о славной победе. — М.: Рус. печатня, 1909. — С. 17-18.
4. Там же. — С. 42.
  5. Как отмечал П.М. Андрианов: «Несмотря на все попытки царя... отвлечь внимание шведов от Полтавы, враг продолжал упорно осаждать крепость. С каждым днем положение крепости ухудшалось... Наконец, полковник Келлин доносил, что пороху у осажденных осталось не более, как на две недели. Вновь собрал царь военный совет и теперь пришли к убеждению, что только немедленная помощь может спасти крепость от падения, что без решительного сражения не обойтись...». См.: Андрианов П.М. Петр и Полтава. — СПб., 1909. — С. 37.
  6. Там же. — С. 38.
  7. Там же. — С. 43-44.
  8. Там же. — С. 44.
  9. Современник — Прокопий Кесарийский — писал: «Юстиниан был не человек, но некий демон... в образе человека, доказательство этого можно найти, если принять во внимание огромность бедствий, которые причинил он людям». См.: Прокопий Кесарийский. Тайная история. — М.: Веста, 1991. — С. 56.
  10. Настольная книга священнослужителя. — М.: Изд. Моск. Патриархии, 1979. — Т.3. — С. 481; Христианство // БРЭ. — М.: БРЭ, 1995. — Т.2. — С. 510.
  11. Акафист Преподобному Отцу нашему Сампсону Странноприимцу. — СПб.: Синод. тип., 1909.
  12. Андрианов П.М. Указ. работа. — С. 54.
  13. Величко Самійло. Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т.2. — С. 281.
  14. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой и ее памятники. — Полтава: Электро Типо-Литография, быв. И.А. Дохман, 1909. — С. 186-190.
  15. Потоцкий П. Петр. Полтава. — СПб., 1909.
  16. Андрианов П.М. Указ. работа. — С. 53.
  17. Павловский И.Ф. Указ. работа. — С. 186-190.
  18. Полтавщина: Енциклоп. довідник. — К.: УЕ, 1992. — С. 148, 792.
  19. Во времена новгородского князя Всеволода Мстиславича, молитвами Богородицы и Св. Сампсония, воинству благоверного князя была дарована победа в межусобной брани, причиной ко-

торой стала измена сюзерену со стороны подданных: Акафист Преподобному Отцу нашему Сампсону Странноприимцу; Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1990. — С. 188-190; Православний церковний календар. — К.: УПЦ, 1991. — С. 17,27,53,59.

20. Суть этих особенностей, имеющих большое обрядовое значение и приличествующих, во многом, архиерейскому чину служения, заключается в следующем: архимандритам давалось право «...на скиржалях мантии носить — на правой стороне Георгия Победоносца стоящаго, а на левой Сампсония Странноприимца, в память знаменитой победы, одержанной в день сего святаго над шведами подъ Полтавою...», а также: «...носить на главе своей шапку [митру — *ред.*], многоценным еликомерно украшением сияющую; на фелоне — святыи крест обвешен на веризе злате или серебряне или от иного вещества ценовнаго составленной; при препоясании палицу; в руках имети жезл [с главами «драконов» — *ред.*] или патерицу [с земной сферой, увенчанной крестом — *ред.*]; на вход великий, херувимскую песнь, из алтаря с прочими священнослужителями не исходити (разве сице будет литургисати при своем архиерее), но принимати святаго предложенныя дары в дверех царских, и над дарами святами носить рипиды, тех же в иных случаях идеже прилично, употребляти. Во всех церковных служениях и священнодействиях на всяком месте ковер под нозе подстилати. Мантию ему, архимандриту, носить со скиржалями, на них же изображение имать быти [см. выше — *ред.*]... В таковой мантии и кроме служения и кроме церкви купно с честным крестом явственно наперед видящим ходити имать. «Мир всем» возглашаючи на литургиях или на молебствах или на иных служениях, осеняти имать народ благословляющею десницею крестообразно». См.: ПЕВ: Часть неофиц. — Полтава, 1891. — № 7. — 1 апреля. — С. 319-329.
21. Материалы к истории Петровского Полтавского Кадетского Корпуса. — Год 5 / Собрал полковник Ромашкевич А.Д. — Полтава, 1910. — С.98; «Взгляд Церкви на Корпусный Храм...» — Утв. митрополитов Феодосием в 1998 г.
22. Полтавщина: Енциклоп. довідник. — К.: УЕ, 1992. — С. 853.

СЕРГІЙ КУЛЬЖИНСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ПИСАНКАРСТВА, ЕТНОГРАФ І МУЗЕЙНИК

Звертаючись до найбільш видатних постатей в українському мистецтвознавстві та етнології на межі століть, варто згадати непересічну постать дослідника, який віддав землі Полтавщини більше двох третин життя, вченого, якого, по праву, вважали і вважають «батьком» наукового вивчення писанкарства – Сергія Кульжинського.

Сергій Климентійович Кульжинський (1867-1943) – широко відомий як один з перших дослідників писанкарства України і Півдня Росії, музейник та педагог. На сьогодні у фаховій літературі практично відсутні відомості про цю видатну людину, хоча її ім'я неодноразово згадується не тільки в контексті вивчення народного мистецтва, а й розвитку українського музейництва, історії культури, краєзнавства. Найзначніша частина життєвого шляху С.К.Кульжинського пов'язана з Лубенським музеєм К.М.Скаржинської – науково-освітнім закладом визначної меценатки, добродійниці, видавця і колекціонера, що діяв у Круглику під Лубнами у 1885-1906 рр., а пізніше був подарований Полтавському губернському земству, заклавши підвалини остаточного становлення земського Природничо-історичного музею¹. Таким чином, висвітлення наукової біографії етнографа і музейника доцільно здійснити в контексті аналізу дослідницької, збиральницької та культурно-освітньої діяльності Музею К.М.Скаржинської.

С.К.Кульжинський з'явився у Круглику в листопаді 1889 р., за рекомендацією Ф.І.Камінського². Він був запрошений домашнім наставником-педагогом дітей Скаржинських³. Засновниця музею невдовзі писала: «Вчителя бог послав – премудра голова, незвичайної моральності і духовних якостей»⁴. С.К.Кульжинський із запалом відгукнувся на просвітницьку діяльність лубенської меценатки – активно співпрацював на курсах шкільних учителів у Круглику початку 1890-х рр., налагоджував роботу читальні для мешканців околиць Лубен, влаштував лекції відомих учених, зокрема Д.І.Яворницького.

опікувався репертуаром аматорського народного театру в маєтку К.М.Скаржинської. У зв'язку із хворобою Ф.І.Камінського — фундатора Круглицького зібрання і першого хранителя колекцій, С.К.Кульжинський з липня 1890 р. обіймає посаду вченого секретаря і завідувача музею⁵.

Про діяльність С.К.Кульжинського маємо лише поодинокі згадки в окремих виданнях⁶, переважно у контексті вивчення писанкарства⁷ чи історії музейництва Полтавщини⁸. Навіть у останніх дослідженнях з історії краєзнавства Лубенщини відомості про вченого обмежуються кількома рядками⁹.

С.К.Кульжинський народився 20 лютого (4 березня)

1867 р. в м. Курську, у родині службовця¹⁰. Його батько залишив сім'ю з п'ятьма дітьми на матір-домогосподарку. Нестатки примусили старших братів припинити навчання і працювати поштовими службовцями в Києві і Харкові. Сергію допомогла влаштуватися казенним коштом до пансіону Курської гімназії молодша сестра-вчителька. 1885 р. він закінчив гімназію з медаллю, але замість останньої вибрав грошову винагороду, що дало можливість поступити на фізико-математичний факультет Київського університету¹¹, де він навчався два роки на математичному і природничо-історичному відділеннях.

Після смерті старшого брата перевівся до Харківського університету. Фізико-математичне відділення вузу С.К.Кульжинський закінчив за спеціальністю «фізика» 1889 р.¹² На останньому курсі зацікавився фізичною географією і метеорологією, видав тлумачні плани міст Харкова і Курська¹³, чим звернув на себе увагу проф. Ю.І.Морозова, який запропонував залишитися на кафедрі для підготовки до професорського

*Рис.1. Сергій Кульжинський.
1890-ті рр. Портрет роботи
Є.В.Путрі. 1996.*

звання. Та за браком аспірантської стипендії випускник вимушений був відкласти свій прихід на кафедру, підшукавши місце домашнього вчителя. Він планував заробити кошти і повернутися в університет. Тоді й скористався С.К.Кульжинський пропозицією К.М.Скаржинської і приїхав до Круглика¹⁴.

У Лубнах С.К.Кульжинський продовжував вивчати географічну літературу, зібрав власну етнографо-географічну бібліотеку¹⁵, підтримував зв'язки з основними географічними центрами того часу. З метою інформованості з проблематики розвитку цих наук став членом або членом-кореспондентом ряду наукових товариств: Російського географічного товариства, географічного й етнографічного відділень Московського Товариства любителів природознавства, етнографії та антропології, Київського природознавців, Казанського і Київського фізико-математичних¹⁶.

Першими кроками в діяльності молодого завідувача (рис.1) стало розширення народознавчих і нумізматичних збірок музею. Захоплення нумізматиною мало ще київське коріння, коли С.К.Кульжинський підтримував контакти з відомими нумізматами С.Бодилевським, М.П.Черневим та ін. Особисті зв'язки з одним із яскравих представників київського нумізматичного осередку — К.В.Болсуновським¹⁷ — зумовили появу певних наукових інтересів й у С.К.Кульжинського в галузі західноєвропейської нумізматики (яка, проте, не переросла рівня збиральництва), обрання останнього членом-кореспондентом Московського нумізматичного товариства¹⁸, а Лубенському музеєві додали активного збирача колекцій¹⁹. Зусиллями молодого музейника нумізматична збірка зросла на більше ніж 2000 монет.

Виконуючи заповіт Ф.І.Камінського, С.К.Кульжинський значно збагатив збірку з писанкарства і 1898 р. підготував до друку її багатолістрований каталог²⁰ та протягом 1900-1904 рр. його продовження²¹, що й досі залишається в рукописі²². Дослідження далеко перевершило масштаби музейного каталога, адже включало передмову з мотивацією та методикою пошукової роботи, огляд наявної на той час бібліографії з писанкарства, нарис про історію створення і склад круглицької колекції, аналіз походження і виготовлення писанок, опис процесу створення цих витворів народного генію у різних регіонах на кінець XIX ст., класифікаційну типологічну схему виробів, а також детальний каталог колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської, доповнений науково достовірними чорно-білими й кольо-

ровими рисунками. Праця С.К.Кульжинського належить до скарбниці кращих творів вітчизняної етнографії та мистецтвознавства і є ґрунтовним дослідженням з писанкарства Східної Європи, а також, на думку визначного дослідника археології України В.М.Даниленка, розкриває прадавнє коріння космогонічних уявлень населення широких регіонів Східної Європи²³.

Крім цього дослідження, С.К.Кульжинський уклав програму збирання народних писанок²⁴ і був автором цілого ряду невеликих публікацій з етнографії²⁵, ініціатором видання серії листівок «Малороссийские типы» та «Малоросия — Лубенщина»²⁶.

Показовою була й підготовча робота до публікації вищезгаданого дослідження, поява в світ якого базувалася на зібраній величезній колекції писанок Лубенського музею. Так, С.К.Кульжинський спеціально відряджався до Курська за 76 народними і монастирськими писанками, систематизував наявні колекції з Полтавської губернії — 277 од., Київської — 5 од. і Подільської — 30 од.

Для поповнення збірки дослідник розгорнув найширшу кампанію в пресі, фахових наукових журналах, закликаючи всіх охочих відгукнутися на збирання і доставлення до Лубен (поштою, залізницею, нарочними) зразків писанок. Значну допомогу в цій збиральницькій діяльності вченому надали К.В.Болсуновський, В.П.Горленко, І.А.Зарецький. Лише за 1894 р. музей поповнився 585 писанками, а в наступні роки надійшло: 1895 — 885; 1896 — 106; 1897 — 150 од.²⁷ Ці надходження збагатили колекцію різновидами з Полтавської, Волинської, Курської, Чернігівської, Катеринославської, Київської, Подільської, Волинської, Гродненської, Херсонської, Бессарабської, Оренбурзької, Уфимської, Самарської, Кубанської, Люблінської і Варшавської губерній²⁸. Загальна кількість науково-опрацьованих, намальованих С.К.Кульжинським писанок складала: народних — 1990, скробанок — 9, малярських (виконаних фахівцями) — 58, монастирських — 41, аматорських — 17²⁹.

Таким чином, величезна підготовча робота С.К.Кульжинського 1890-х рр. дозволила зберегти для вітчизняної етнології й мистецтвознавства, ввести до наукового обігу на високому рівні значний фонд першорядних джерел, який і досі є визначальним у вивченні багатьох наукових проблем, пов'язаних з

етнологічними, мистецтвознавчими, історичними й археологічними науками.

Робота в музеї змінила плани молодого вченого. Він вирішив відмовитися від кар'єри викладача, поринувши у копітку діяльність хранителя збірок, експозиціонера. До того ж, його та К.М.Скаржинську поєднували спільні почуття глибокої поваги та любові, які С.К.Кульжинський проніс через усе життя³⁰.

Етнографічні студії в діяльності Кульжинського-музейника поєднувалися з вивченням природи Лубенщини. Він упорядковував зоологічні та ботанічні збірки, вивчав комах Посулля³¹, відкривши один із невідомих видів, а також розробив варіант статуту музею³². У ключі розпочатої каталогізації музейного зібрання завідувач здійснював укладання археологічного й історичного реєстрів на основі записів Ф.І.Камінського. Цю роботу музейнику довелося завершити в Києві за участю К.В.Болсуновського, А.П.Зосімовича та під керівництвом професора В.Б.Антоновича³³.

Окремим напрямком музейної діяльності С.К.Кульжинського було археологічне збиральництво. Розуміючи вагу археологічних знахідок для Лубенського музею К.М.Скаржинської та їх значення у Круглику за життя свого попередника, він залучив до поповнення колекцій провідних київських археологів — М.Ф.Біляшівського, В.В.Хвойку та ін., які передавали до музею невелику частину своїх знахідок. Найчастіше такі надходження здійснювалися через К.В.Болсуновського³⁴. За С.К.Кульжинського в Круглику з'явилися археологічні матеріали Стародавнього Єгипту (частина колекції А.В.Прахова), античності, ранньосередньовічної доби з Середземномор'я та Причорномор'я³⁵.

15 років керівництва Лубенським музеєм К.М.Скаржинської для С.К.Кульжинського не минули даремно. Він був добре відомий у середовищі музейників України і Росії, шанований колегами-етнографами. Та 1905 р. С.К.Кульжинський отримує пропозицію К.М.Скаржинської виїхати за кордон для підготовки їх сина Ігоря до вступу в один із швейцарських університетів. 1906 р. він їде спочатку на Адріатичне узбережжя Італії, а потім до Швейцарії, де в Лозанні і передмістях живе разом із Скаржинською до 1914 р. В цей час ним здійснюється кілька подорожей по Середземномор'ю та Швейцарії. Він контактує з представниками інтелігенції на еміграції, діячами різних партій, співпрацює в журналі «За рубезом»³⁶.

Його погляди були співчутливими до соціал-демократичного руху, а особисті знайомства з лідерами більшовиків згодом дозволили пережити страшний смугу сталінських репресій.

1914 р. С.К.Кульжинський повертається в Україну, живе в Києві, Полтаві, і лише 1916 р. приїздить до Лубен, де викладає географію, природознавство і математику в національній гімназії О.М.Климової³⁷ — доньки К.М.Скаржинської і своєї вихованки, а в 1917-1930-х рр. працює в лубенських школах головою педради та директором. У 1921-1923 рр. бере на себе керівництво Лубенським краєзнавчим музеєм в час, коли в ньому «не було ні тепла, ні освітлення, ні зарплати» і зберігає заклад від нищення³⁸. 1930 р. С.К.Кульжинського запрошують до відкритого в Лубнах Інституту соціального виховання (пізніше педагогічного, потім учительського), де він за конкурсом обіймає посаду доцента фізики, виконує обов'язки зав. кафедри фізики і математики, викладає астрономію, читає курс фізичної географії. Після виходу на пенсію в 1935 р. продовжує викладацьку діяльність³⁹.

С.К.Кульжинський до останніх днів життя підтримував К.М.Скаржинську, а після її смерті присвятив себе вихованню усиновлених онуків — згодом відомих українських геологів професора Київського університету Всеволода Ігоровича та Вадима Ігоровича Скаржинських⁴⁰. За Великої Вітчизняної війни залишився в окупації у Лубнах з родиною. *Помер навесні 1943 р.*⁴¹.

Діяльність С.К.Кульжинського завершувала собою останній етап в історії Лубенського музею К.М.Скаржинської — час перостання збірки у цілком сформований краєзнавчий музей, відкритий для відвідувачів та екскурсійних груп, з розгорнутою видавничою і науково-просвітньою роботою. Разом із останнім завідувачем музею К.М.Скаржинська прийняла відповідальне і щиро безкорисливе рішення про передачу коштовної збірки громадськості Полтавщини⁴², яка лягла в основу колекцій сучасного Полтавського краєзнавчого музею.

Цікавою є й науково-пошукова діяльність дослідника на теренах вивчення старожитностей Дніпровського Лівобережжя України. С.К.Кульжинський мав лише загальні уявлення щодо ведення археологічних досліджень і як музейник формував збірки старожитностей та володів окремими питаннями вивчення найдавнішої історії регіону. Він отримав певні знання з класичної археології в Харківському університеті й, як географ,

більше цікавився античними речами у колекції Лубенського музею. Саме за його ініціативою ця невелика збірка починає поповнюватися через київського агента-постачальника — К.В.Болсуновського.

Можливо, лише через епістолярію С.К.Кульжинського та його записи в інвентарі музею К.М.Скаржинської до нас дійшли відомості про розкопки курганів П.І.Нікіфорова під Ростовом-на-Дону, напевне, у складі некрополів Єлизаветинського городища — перші дослідження околиць античного Танаїсу⁴³, скарбошукацькі руйнування могил в маєтку Фадеєва біля с.Парутіного на Миколаївщині 1889 р.⁴⁴ тощо. Він же сприяв придбанню до музею значної кількості античних монет, зразків високохудожнього античного розписного посуду⁴⁵ та ін.

Але попри загальновідомі дані про відсутність будь-яких спроб польової археологічної дослідницької діяльності у другого завідувача Лубенського музею, серед архівних матеріалів подибуємо свідчення участі і керівництва С.К.Кульжинського розкопками, що фінансувалися К.М.Скаржинською⁴⁶.

Так, восени 1896 р. він разом із сином землевласника з с.Хитці Лубенського повіту А.Лютецьким здійснює дослідження розорюваного *кургану* висотою до 4,8 та діаметром понад 25 м на південний захід від с.Хитці в *ур.Коломак*, де пізніше проводив свої розкопки директор Лубенського краєзнавчого музею 1920-х рр. І.Я.Плескач⁴⁷.

Розкопки, виконані на ретельному аматорському рівні, подають достатню інформацію про поховальний комплекс скіфського часу⁴⁸ V-IV ст. до н.е. В методичному плані ці дослідження притримувалися основних вимог тодішніх інструкцій на ведення розкопок курганів: насип копався рядом широких (до 15 м) траншей навхрест, зі складанням загального плану, креслень кожного з поховань, описом робіт і знахідок⁴⁹. В документації досліджень наявні стратиграфічні спостереження і замальовки. Розчистка поховань, виборка насипу кургану також проводилася ретельно, з фіксацією навіть дрібних уламків ліпного посуду та кісток⁵⁰, простеженням решток дерев'яних накатників та стовпових конструкцій у поховальних камерах⁵¹. У кургані виявлені два пограбовані в давнину поховання та жертвна яма, чимало окремих, але цікавих знахідок, в т.ч. фрагментів античного посуду, кілька золотих бляшок і пластин тощо. Детальна фіксація всеж не приховує відсутності певних знань з предмету досліджень в автора робіт і його помічника,

котрі у кільцевому ровику вбачають кротовину, не помічають слідів діяльності грабіжників, рештки вогнища на викиді вважають залишками пізньої печі, жертвну яму сприймають як діяльність давніх скарбошукачів, а пограбовані поховання вважають, можливо, й «не могилами в повному розумінні цього слова»⁵².

Безперечно, що вимога фахових знань від Лютецького і Кульжинського не буде мати сенсу, якщо зважити на охоронний характер робіт на кургані, вже пошкодженому скарбошукацькими ямами 1892 р.

Крім розкопок кургану, дослідниками було укладено *план курганної групи* із зазначенням навколишніх пам'яток, серед яких вперше згадане Хитцівське давньоруське *городище в ур. Коломак*⁵³, а також поряд — *городище в ур. Голова* (Городок)⁵⁴. На першому з них відзначена наявність ями від колодязя, графічно зафіксований зовнішній вигляд цієї пам'ятки⁵⁵.

Слід зазначити також, що в останній період існування Лубенського музею С.К.Кульжинський звернув увагу на запропоновані катеринославським торгівцем старожитностями О.Столяровим уламки бронзового литого казана зі своєрідною рельєфною орнаментациєю, виявленого випадково поблизу *с.Переволочна* Кобеляцького повіту. Він придбав їх для музею⁵⁶, розуміючи виключну наукову цінність знахідки. Як виявилось, ці фрагменти належали унікальному казану гуннського часу — першому з виявлених у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі⁵⁷.

Отже, під впливом діяльності дослідників лубенського археологічного осередку вивчення старожитностей Середнього Подніпров'я і Лівобережної України⁵⁸ географ і етнограф С.К.Кульжинський — вчений секретар Лубенського музею К.М.Скаржинської — також *проводив археологічні розвідки і розкопки*.

Це невелике дослідження про наукову і музейну діяльність яскравого шукача перлин народної творчості та музейника доповнюють ряд документів з особистого архіву вченого, розподілених поміж документальними збірками Державного архіву Полтавської області і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, які ще чекають свого введення до наукового обігу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997 // НА ІА НАНУ. — Ф.д. — Спр.774. — С. 7,12,16.
2. ДАПО. — Ф.222. — Спр.85. — Арк. 2; НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.2. — Арк.4.
3. Там само. — Спр.6. — Арк. 15.
4. ІР НБ НАНУ. — Ф.2. — Спр. 5997. — Арк. 15.
5. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.4. — Арк. 4; **Супруненко О.Б.** Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С. 70,74.
6. **Зеленин Д.К.** Восточнославянская этнография. — М.: Наука, 1991. — С. 408; Кульжинский С.К. // **Венгеров С.**, проф. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). — 2-е, соверш. перераб., ил. изд. — Пг., 1915. — Т.1. — Вып.1-3. — Ларон-Куликов. — С. 432; Полтавщина: Енцикл. довідник / За ред. Кудрицького А.В. — К.: УЕ, 1992. — С. 870; **Скрипник Г.А.** Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 31; **Супруненко О.Б.** Археологічне зібрання К.М.Скаржинської // Археологія. — К., 1990. — № 4. — С. 103; **Супруненко Олександр.** Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. 1903-1993. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. — С. 92.
7. **Галян Г.І.** До історії колекції писанок в Полтавському краєзнавчому музеї // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип.2. — С. 30-31; **Селівачов Михайло.** Десять тижнів у США // Всесвіт. — К., 1991. — № 1. — С. 187-196; **Його ж.** Народне мистецтво у США // НТЕ. — К., 1991. — № 2. — С. 19-28; **Його ж.** Повернення з вірчу // Образотворче мистецтво. — К., 1992. — № 1. — С. 25; **Selivachov M.** Folk Designs of Ukraine. — Kiev-New York: First Edition, 1995. — P. 11,13,26.
8. Отчет о Естественнно-Историческом музее Полтавского Губернс-кого Земства за 1906 год / [Сост. Олеховский М.А.]. — Полтава: тип. Фришберг И. и Зорохович С., 1907. — С. 4,5; **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С. 124-125; **Ванцак Б.С., Супруненко О.Б.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина

- Скаржинська, Гнат Стеллецький. — Полтава: Археологія, 1995. — С. 52-53.
9. **Козюра І.В.** Розвиток історичного краєзнавства на Лубенщині в 20-30 роках ХХ ст. — Лубни, 1997. — 36 с.; Провідні краєзнавці Полтавщини 20-30-х рр. ХХ ст.: Короткий біографічний довідник / Укл. Козюра І.В. — Лубни, 1997. — С. 13.
  10. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — Арк. 19.
  11. Там само. — Арк. 51.
  12. Там само. — Спр.1. — Арк. 3.
  13. План Курска: (Масштаб в дюйме 250 сажень) / Составлен и испол-нен Кулжинским [С.К.]. — Харьков: тип. Варшавчика, 1889. — 1 л.; План Харькова: (Масштаб в дюйме 250 саж.) / Составлен и испол-нен Кулжинским [С.К.]. — Харьков: тип. Варшавчика, 1888. — 1 л.
  14. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — Арк. 3-4.
  15. ДАПО. — Ф.222. — Спр.15. — Арк. 6-8.
  16. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — Арк.53.
  17. **Кучерук О.С.** Карло Васильович Болсуновський (1838-1924) // Археологія. — К., 1992. — № 3. — С. 114.
  18. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — Арк. 52.
  19. ДАПО. — Ф. 222. — Спр.36. — 34 арк.
  20. **Кулжинский С.К.**, действительный член Императорского Русского Географического общества, сост. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. Описание коллекции народных писанок: Вып. первый. — С альбомом из 33 хромо-литографированных и 12 черновых таблиц. — М.: тип. Скоропечати А.А.Левенсона, 1899. — 176 с., 45 табл., 2219 рис.
  21. **Кулжинский С.К.** Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. Описание коллекции народных писанок. — Вып.2. — Рукопис. — 78 с. — Понад 2000 рис. // Фонди Православного церковного музею-бібліотеки у Саунд-Бавнд-Бруці (Нью-Джерсі, США); **О.С.** До бібліографії праць С.К.Кулжинського // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С. 208.
  22. **Селівачов М.** Повернення з вирію. — С.25; **Щербаківський В.** Основні елементи орнаментатії Українських писанок та їхнє походження: Студія // Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1925. — Т.1. — 34 с.
  23. **Даниленко В.Н.** Космогонія первобытного общества. — Фастов-Славутич-Київ, 1997. — С.194-196.
  24. **Кулжинский С.**, сост. Программа для собирання народных писанок. — К.: издание Луб. муз. Е.Н.Скаржинской, 1895. — 7 с.
  25. **О.С.** До бібліографії праць С.К.Кулжинського. — С. 208.

26. Малоросійські типи. Types de Petite Russie: Серія поштових листівок / Фото Завадського А. — М.: изд. Лубенского музея Е.Н.Скаржинской, 1898-1899. — № № 1-35; Малороссія. La Petite-Russia: Серія поштових листівок / Фото Завадського А. — М.: изд. Лубенского музея Е.Н.Скаржинской, 1899. — 12 листівок.
27. **Кульжинский С.К.** Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. Описание коллекции народных писанок: Вып. первый. — С. 24.
28. **Галян Г.І.** До історії колекції писанок в Полтавському краєзнавчому музеї. — С. 31.
29. **Скрипник Г.І.** Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — С. 31.
30. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.9. — Арк. 1-2.
31. **О.С.** До бібліографії праць С.К.Кульжинського. — С. 209.
32. Статут Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської / Публ. Коротенка В.В., комент. та прим. Супруненко О.Б. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.165.
33. ДАПО. — Ф.222. — Спр. 2.
34. **Супруненко А.Б.** Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, 1986. — 64 с.; Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки / Сост. Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1987. — 30 с.; **Захожай Г.О.** Збірка античних світильників у Полтаві // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С. 89-106.
35. Там само. — Спр.168. — Арк. 12,44,55,75.
36. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — Арк. 53а.
37. Полтавщина: Енцикл. довідник. — С. 347-348.
38. НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.2. — Арк.4-5; 6. — Арк. 42.
39. Там само. — Спр.2. — Арк.5; 4. — Арк. 6,7.
40. Там само. — Спр.9. — Арк. 3,5.
41. Там само. — Арк. 2.
42. **Супруненко О.Б.** Археологічне зібрання К.М.Скаржинської. — С. 101-102.
43. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / Укл. Зарецький І.А., Щербаківський В.М. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1906-1912. // Фонди ПКМ. — Т.1. — Арк. 48.
44. Там само. — Арк. 69.
45. Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки / Сост. Супруненко А.Б. — С. 8-11.
46. **Плескач І.Я.** Археологічні досліді в районі Тишківської та Хитцяньської с/Р, Вовчанського району: Звіт. — 1.ІХ. -

- 11.X.1927 р. — Рукопис. — Лубни, 1928. // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — Спр. 548. — Арк. 11.
47. **Плескач І.Я.** Археологічні дослідження в районі Тишківської та Хитцяньської с/Р, Вовчанського району: Звіт. — 1.IX. - 11.X.1927 р. — Арк. 11-32; **Плескач І.Я.** Коротенький звіт за археологічні дослідження та розвідки в межах Хитцяньської, Тишківської та Лучанської с/Р Вовчанського р-ну. — Рукопис. — Лубни, 1928. // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — Спр.202/12. — Арк. 3-5; **Ильинская В.А.** Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье // КСИА АН УССР. — К., 1954. — Вып.3. — С. 66-70; **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наук. думка, 1968. — С. 62; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 71.
48. **Лютецкий А.** Дневник [археологических раскопок кургана у с.Хитцы Лубенского уезда]. — Рукопись. — Хитцы, 23 сентября - 9 октября 1896 г. // НА ПКМ. — Спр.03-144/1. — Арк. 18-40.
49. Там само. — Арк.19-37; **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Курган скифського часу у с.Хитці в Лубенському Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С. 59-63.
50. **Лютецкий А.** Дневник... — Арк. 22,38зв.
51. Там само. — Арк. 29,31,32.
52. Там само. — Арк. 37зв.
53. Див.: **Григорьев А.В.** Городище у с.Хитцы // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 69,71; **Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 150.
54. Зр.: **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — С. 71.
55. **Лютецкий А.** Дневник... — Арк. 37,38. — Рис.; **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Курган скифського часу у с.Хитці в Лубенському Посуллі. — С. 62. — Рис. 4.
56. Каталог Археологічного відділу... — Арк. 101. — № 711.
57. **Супруненко А.Б.** Курганы Нижнего Поворскля. — Москва-Полтава: Крыньця, 1994. — С. 77-80.
58. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської. — С. 14.

ДОЛЯ ЦЕРКОВНИХ ІКОНОСТАСІВ – ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ЗА УМОВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ІСТЕРІЇ ДОБИ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» (кінець 1920-х – початок 1930-х років)

Кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. в Україні був позначений ініційованими сталінським керівництвом СРСР масовими антирелігійними кампаніями, які супроводжувалися широкомасштабними репресіями проти духовенства, закриттям та руйнуванням храмів, винищенням їх культового майна.

В їх полум'ї зникли десятки і сотні унікальних іконостасів, якими з давніх давен славилися православні храми України. Так, не мали успіху спроби пам'яткоохоронців зберегти унікальний порцеляновий іконостас фабрики А.Міклашевського в церкві с.Волокитне Глухівської округи.

В 1930 р., на вимогу Прилуцької міськради, місцевий музей змушений був залишити приміщення Миколаївської церкви, яка перейшла в користування військових. При цьому було розібрано цікавий іконостас, який знаходився в храмі¹. В 1931 р. був знищений іконостас Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві². Того ж року під час пристосування під архівосховище було знищено яскравий з мистецької точки зору іконостас, який не одне десятиліття слугував прихожанам Катерининської церкви у Чернігові³. По суті, такі ж наслідки мало і вчинене в 1932 р., з санкції Київської міськради, пристосування з метою «культосвітнього» використання Георгіївської церкви.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що в переважній більшості випадків не лише знищення храмів, а й їх пристосування для господарського, а то й культосвітнього використання, забезпечити збереження іконостасів пам'яткоохоронцям, навіть, за умови своєчасного втручання у хід відповідних робіт, не вдавалося. Звернемося до конкретних прикладів. Весною 1930 р. для потреб республіканського радіоуправління були передані будівлі Успенського собору та його дзвіниці у Харкові. В обох з них знаходились широко

відомі серед мистецтвознавців іконостаси. Розуміючи, що в разі перебудови собору та дзвіниці іконостаси можуть бути зруйновані, Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) категорично виступив проти цих намірів.

До голосу пам'яткоохоронців, на жаль, не прислухалися. Щоправда, 4 вересня 1930 р. керівництво радіоуправління повідомило Харківську крайову інспектуру охорони пам'яток культури про наміри розібрати іконостас дзвіниці Успенського собору. Того ж дня представники інспектури прибули на місце робіт. Однак, на той час бокові частини іконостасу вже були знищені. Інспектура попередила про необхідність збереження хоча б центральної частини іконостасу. Вона просила повідомити її про час остаточної розробки іконостасу з тим, щоб зафотографувати його та забезпечити можливість музеєфікації решток пам'ятки. Прагнучи порозумітися з керівництвом радіоуправління, бюро УКОПК 15 і 21 жовтня запрошувало його представника на свої засідання. Але марно. В листопаді 1930 р., знехтувавши усіма попередженнями, управління зовсім знищило іконостас дзвіниці.

Був приречений на загибель і вирізьблений у XVIII ст. іконостас, який знаходився в старовинному козацькому соборі м.Ізюм. Його просто викинули на подвір'я.

Подібною була й доля іконостасу Петропавлівської церкви Межигірського монастиря. Проблеми з його охороною виникли восени 1930 р., коли дирекція розташованого в монастирі Художньо-керамічного інституту вирішила звільнити приміщення Петропавлівської церкви, в якій знаходився музей, від іконостасу.

Незважаючи на висновки компетентних учених та пам'яткоохоронних установ, директор Художньо-керамічного інституту дав вказівку розібрати та спалити іконостас.

Заради справедливості, необхідно зазначити, що в цілому ряді випадків пам'яткоохоронцям вдавалося зберегти цінні з історико-мистецької точки зору іконостаси в їх першозданному вигляді. Це, зокрема, іконостаси храмів, які увійшли до системи державних історико-культурних заповідників, або були передані під антирелігійні та краєзнавчі музеї, чи під безпосередній догляд пам'яткоохоронців. Деякі з розібраних за наполяганням войовничих безвірників іконостаси все ж були перевезені до музеїв. Зокрема, в 1929 р. Київська крайова інспектура ОПК ухвалила передати до Всеукраїнського музейного

містечка іконостас Покровської церкви в Голосієві⁴. В 1930 р. Б.Пилипенко, співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, виїздив до Брянська, де досліджував виконаний в українських традиціях іконостас Свенського монастиря⁵. Оскільки місцеві органи влади ухвалили розібрати іконостас, окремі фрагменти пам'ятки того ж року були перевезені до Всеукраїнського музейного містечка⁶.

Разом з тим, слід враховувати, що при вирішенні питань охорони іконостасів, як і інших пам'яток культового призначення, пам'яткоохоронці нерідко змушені були йти на компроміс з партійно-радянськими та господарськими органами з тим, щоб зберегти від загибелі хоча б найбільш цінні пам'ятки. Нерідко ж пам'яткоохоронці просто не встигали дати оцінку майна культового призначення у зв'язку з безжалісним його нищенням войовничими атеїстами, навіть, всупереч богоборчого радянського законодавства про культури. В архівах збереглися десятки й сотні подібних свідчень. Так, на початку 1930 р. більшовицький актив с. Жорнокліївці на Черкащині організував розгром люмпенськими елементами села місцевої церкви, в якій були знищені іконостас, престол, культове начиння. Лише після того почалася агітація за закриття церкви у відповідності до чинного законодавства. І хоч вона, як зазначалося у листі Шевченківського окрадмінвідділу до НКВС УСРР від 11 липня 1930 р., успіху не мала, церковне майно, в тому числі й історико-культурного значення, загинуло⁷.

В лютому 1930 р. подібний факт мав місце також в с.Святилівка Градизького району на Полтавщині. Місцеві активісти, не чекаючи офіційного закриття президією ВУЦВК Миколаївської церкви, знищили її культове майно, зняли хрест і поставили на його місце п'ятикутну зірку⁸. Тоді ж актив с.Оріхове на Луганщині самочинно вилучив у віруючих усі молитовні будинки села. 6 березня Луганський окрадмінвідділ повідомив НКВС УСРР, що їх «культмайно вже реалізовано, ікони спалено і молитовні будинки перебудовано під культосвітні установи»⁹. За термінологією Кременчуцької міськради «громадське захоплення» Миколаївської та Успенської церков на початку 1930 р. було вчинено в с.Потоки. Знову ж таки, всі культові речі й іконостаси були знищені¹⁰.

Не складали виключення з богоборчої практики радянської влади подібні випадки і в наступні роки. Наприклад, у середині грудня 1931 р. релігійна громада Троїцької церкви в с.Велика

Багачка на Полтавщині звернулася до ВУЦВК зі скаргою, в якій повідомлялось, що на початку цього місяця сільські активісти увірвалися до храму і «п'яні почали руйнувати все, що було в церкві... Все майно, що виносили з церкви, — зазначалося у скарзі, — кидали на цвинтарі, глузували, топтали, люди гірко плакали від образи, просили не глумитися над святинею». Та зупинити знищення культового начиння так і не вдалося¹¹. На жаль, перелік подібних фактів можна продовжувати і продовжувати... За кожним з них — не лише наруга над почуттям віруючих, знищення їх святинь, а й загибель безцінних пам'яток історії та культури, які були загальним надбанням і багатством українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Центральний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1501. — Арк. 51.
2. Пам'ятки України. — К., 1988. — № 3. — С. 32.
3. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1382. — Арк. 24.
4. Рукописні фонди ІМФЕ ім. М.Т.Рильського. — Ф. 13-3. — Спр. 104. — Арк. 4.
5. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1472. — Арк. 12-14.
6. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 374. — Арк. 89.
7. ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1959. — Арк. 13.
8. Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 190. — Арк. 77.
9. Там само. — Спр. 201. — Арк. 84.
10. Там само. — Спр. 197. — Арк. 138; Спр. 380. — Арк. 65.
11. Там само. — Спр. 186. — Арк. 109.

ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО В ПОЕТИЧНОМУ СПРИЙНЯТТІ МИКОЛИ ФІЛЯНСЬКОГО

*І в час той ласковий, як зійде в серце спомин,
І встане в розкоші Україна моя —
На твої вечірній час, на твої далекий гомін
Сльозою чистою несуч відмову я ...*

М.Філянський

Полишаючи обіч відому критику Михайла Коцюбинського на ранні вірші М.Г.Філянського (за висловом Вал. Шевчука, «Коцюбинський не критикує, а підставляє ніжку»¹), критику не в усьому виважену і справедливу, нагадаємо інші тогочасні оцінки — Олени Пчілки, Гната Хоткевича та Григорія Чупринки.

Г.Хоткевич, зокрема, виділив серед інших тем першої збірки М.Г.Філянського «Лірика» (1906) тему «минувшини цілого краю, рідної України», виспівану поетом «з печаттю мислі на кожній сторінці». Заглиблення в історичне минуле України через старожитності різного плану, через пам'ятки духовної культури стало глибинною суттю різнобічної діяльності М.Г.Філянського.

Найраніша критика поетичного дебюту Філянського була одностайна: з'явився «безперечний талант» (Г.Хоткевич). У віршах поета-полтавця Олена Пчілка спостерегла «особливі рухи душі», «життя серця». Цікаві думки з приводу оригінальності мислення і поетичного вираження думки висловив Гр.Чупринка вже після виходу другої збірки поета «Calendarium» (1911): «Він українець... во всіх його поезіях звучать українські ноти, мигтять українські ландшафти, кругом український запах».

Пізніша критика визначила його як «неоромантика», творця «високої лірики» (М.Зеров). «Філянський поетизує минуле України, — пише румунська україністка Магдалена Ласло-Кучук. — Але у нього це не просто літературний мотив. Все життя Філянський боровся за врятування пам'ятників минулого, для нього була дорогою кожна цеглинка, кожний напис у давній книзі...»². Ще можна зауважити й те, що Філянського не-

безпідставно називали «передвісником українських поетів-неокласиків» (Р.Рахманний). Знаменно й те, що молодий П.Тичина називав його своїм учителем. Але нас поки що цікавить інше питання, про що згадує М.Ласло-Куцюк: ставлення Філянського до минулого, матеріалізованого в пам'ятках культури, захист їх як зв'язкових між минулим і сучасним.

У М.Г.Філянського ця «боротьба», тобто захист від знищення і заклик до збереження пам'яток минулого, пов'язана передовсім з романтично-поетичним сприйняттям минулого, від любові до нього й оспівування в поезії. І поезія, і дослідницька праця у сфері музейництва, і непідробний інтерес до старожитностей — все це у Філянського органічно поєднано, гармонійно спаяно.

М.Г.Філянський увійшов у красне письменство трьома збірками: «Лірика» (1906), «Calendarium» (1911) та «Цілую землю» (1928). Інші поетичні твори розсіялися по журналах і збірниках, що виходили до часу, поки не розкрутився маховик тоталітарної системи, під який потрапив і цей чудовий поет, невтомний вартовий української культури. Переглянувши поетичну спадщину М.Г.Філянського в її тематичному аспекті, можна дійти такого висновку: тема минулого — це те, що пронизує всю її від початку до кінця. Саме в поетичній творчості М.Г.Філянський постає як патріот, охоронець «батьківських завітів».

Проте, мусимо спершу зауважити, що початкам цієї теми, тобто виходу першої збірки віршів, передувала мистецтвознавча праця М.Г.Філянського «Спадщина України: нарис південноруської народної творчості», опублікована 1905 р. в московському художньо-критичному журналі «Искусство». Читачи її, неважко побачити, як своїм змістом вона перегукується з багатьма віршами не лише першої збірки, а й тими, що виходили пізніше.

Під поняттям «спадщини України» автор мав на увазі пам'ятки історичного минулого матеріального і духовного значення, що загалом має неперехідну цінність.

У нарисі «Спадщина України» йдеться про пам'ятки XVI - XVIII ст. Саме в цей період, гадає автор, Україна сформувала своє самобутнє обличчя і заявила про багатство змісту в усіх сферах народного життя. «На порозі 19-го століття все це обірвалось: народну пісню замінила нова, цинічна щодо музичальності і змісту» пісня; своєрідна церковна архітектура поступилась трафарету «давно залолому й безмеж нудному»; в народ-

ний побут вторглись фабричні дешевинки і т.ін. Це сталося, на переконання автора, з вини самого народу, який втратив здатність до свого власного розвитку.

Такий стан речей змушує М.Г.Філянського гостро ставити питання про музеї, де б зосереджувались «залишки минулого», а разом з тим і про дбайливий добір у них пам'яток народної творчості. Він критикує тих «наукових діячів», тобто музейних працівників, котрі не усвідомили важливості збереження культурної спадщини. «Переконання у важливості збереження пам'яток... є показником високої культурності» — ці слова й сьогодні звучать актуально. Більше того, М.Г.Філянський закликає не лише зберігати й вивчати спадщину минулого, а й використовувати її в творенні нових, сучасних форм життя. Автор аналізує старе церковне зодчество, архітектурні форми співставляє з формами сусідніх народів. Зразки українського архітектурного мистецтва він зібрав, подорожуючи по селах і містечках Лівобережжя — у Ромні, Лохвиці, Новомосковську тощо. «Швидке знищення пам'яток зодчества, — пише М.Г.Філянський, — приводить до знищення тих цінностей, які збереглися в церквах». Загалом же все це веде до втрати свого національного обличчя.

Дослідник наводить немало прикладів, які підтверджували його висновок: «сучасна Україна, навіть в особі культурних представників лише в окремих випадках виказує ясну свідомість важливості збереження пам'яток народної творчості». В одному з гадяцьких сіл він побачив обгоріле рукописне євангеліє часу XI - XIV ст. На іншому прочитав надпис: «...об отпущении грехов... дочки Анастасии, которая взята есть в неволю татарскую». А в одній із церков на Катеринославщині виявив збірку пісень і прислів'їв XVII ст. Все це було під загрозою загибелі і, напевне, загинуло. А бути б унікальним пам'ятком в музеях.

Загалом у нарисі «Спадщина України» М.Г.Філянський фіксує велику кількість різних старожитніх предметів, переважно церковних. Це і ризи з кованими наплечними компонентами XVI -XVII ст., і епітрахілі місцевої роботи та привізні, шиті підризники і килими (в деяких церквах їх нараховувалось сотнями), рушники, хустки, козацькі пояси, нарешті, зразки іконопису. Тут автор констатує: «Розробка релігійних мотивів південноруського письма позбавлена аскетизму півночі. Розкішні одяжі святителів, характер виразу облич, не позбавле-

них радощів земного життя — все це говорить про цілковиту прогилежність релігійних уявлень українця і великороса». Про багатство духовного життя українців за того часу говорили типові олтарі соборних церков у Ромні і Переяславі (Мазепинський собор) та іконостаси у церквах Кишеньки і Сорочинців.

Автор пише про «масове знищення» характерних зразків мalarства, іконостасного різьблення, дорогоцінних церковних одянь. Рідко зустрчалось йому «свідоме ставлення до художньої вартості» предметів церковної старовини. Нерідко знищення цінних пам'яток санкціонували самі єпархіальні влади. Тому то, на думку М.Г.Філянського, таке байдуже ставлення до пам'яток триватиме до того часу, «доки сама громадськість не пройметься свідомістю необхідності виступити проти таких, справді варварських дій, як заміна чудового іконостасу Полтавського собору антихудожнім витвором ринкового виробництва та інших випадків. Сам же дослідник рішуче підіймає голос на захист «дорогоцінних примітивів», загалом — «дорогоцінних пам'яток народної творчості», які складаючи багатство України, є в той же час «єдиним спадком її минулого життя».

Так міг говорити справжній патріот України, пристрасний захисник пам'яток минулого свого краю. Вся стаття, писана, до речі, в серпні 1904 р. в Ярьськах на Пслі, пройнята духом поезії, вона, так би мовити, глибинно чуттєва, бо в настроях автора можна відчувати і біль, і роздум, і гнів, але найбільше — любові до української минувшини, її духовних джерел.

Ця ж сама тема, ці ж мотиви і настрої звучать і в поетичних творах М.Г.Філянського, де він так само показує себе носієм кращих рис української ментальності. Закоханий у минуле, багате живими і мальовничими формами народного життя, він все ж не лле за ним сльозу, а свідомо прагне розбудити у приспаних серцях пошану до минулого і закликає використати кращі його надбання в творенні сьогочасних форм життя народу.

Як відомо, Микола Філянський залишив і власний слід в українській культурі, зокрема музеєзнавстві. Його праця в цій ділянці все ще досі не поцінована так, як того варта. Ще 1929 р. М.Степняк писав про «кращого дореволюційного лірика України» Філянського, котрий і «в науковій своїй роботі виявив себе дуже корисним діячем, що дбає не тільки про минуле, а й сучасне та майбутнє». Діапазон його наукової праці був досить широкий: геологія, мінералогія, будівництво, краєзнавство і музейна справа. Від декларування важливого значення музеїв для

культури, що бачимо в його нарисі, в 20-і роки Філянський береться за практичну роботу по розбудові музейництва. Його робота в Полтавському краєзнавчому музеї на початку 1920-х рр., продовжувалася в Харкові і Запоріжжі, і тривала аж до арешту в жовтні 1937 р. Цій роботі Микола Григорович віддав загалом 13 років, ставши одним із найкваліфікованіших музейних працівників України. Його життя обірвалося, як мовив поет «в розповні літа», конкретніше, в 64 роки, але й до того часу він встиг виконати величезну роботу в різних галузях практичної діяльності: вивченні природних багатств України, археологічних дослідженнях, збиранні пам'яток давнини, виданні путівників і т. ін. При цьому він не кидав і літературної праці.

З Харківського, так званого, соціалістичного музею, М.Філянського було запрошено до Запоріжжя, де він мав створити музей Дніпровського будівництва. Цей музей він створив, а одночасно й місцеве Краєзнавче товариство, на відкритті якого почесним гостем був інший видатний музеєзнавець, проф. Дмитро Яворницький. Члени цього товариства невдовзі були заарештовані як учасники сфабрикованої енкаведистами «Української націоналістичної терористичної організації», керівництво якою приписали не кому іншому, як Миколі Філянському.

Дещо раніше, в 1933 р., Микола Григорович взяв участь у конкурсі фотофіксації пам'яток культури і був премійований похвальним листом «за здібність та виявлену ініціативу по висуванню пам'яток культури, нову видатну та технічно якісну фіксацію пам'яток» (старий фотоапарат «Герде» в нього вилучили під час арешту і не повернули).

А в 1936 р. М.Філянському було доручено змалювати пам'ятки мистецтва та старовини на території Українського музейного містечка та старої Лаврської фортеці. В серпні-листопаді того року та в березні 1937-го бачимо його вже оформлювачем експозиції Центрального історичного музею в Києві — відділів та кабінетів історії зброї, нумізматики тощо. Усі ці факти біографії М.Г.Філянського підтверджують його самовіддане служіння музейній справі, виявленню, вивченню й охороні пам'яток історії та культури минулого України.

Як уже говорилося, пам'яткознавча тема знаходить яскравий вияв і в його поезії. Вона мовби впливає з тих вражень і роздумів над долею старожитніх предметів, які досліджувалися Філянським.

Людинолюб, виразник тонких почуттів і переживань та замилування красою природи, М.Г.Філянський настільки ж в минулому, як і в сьогоденні. Кожна епоха залишає свої пам'ятки і пам'ятники, які й стають мовби зв'язковими між минулим і сучасним. Минуле, як каже Вал. Шевчук, «дає нам ясний заповіт на день сьогоднішній, і людині потрібно не втрачати здатності його прочитувати, щоб не губити відчуття гармонії, яка необхідна в сьогоднішньому дні»³. Як і в нарисі, у віршах М.Г.Філянський засуджує «варварів науки», недбальців щодо пам'яток минулого, каже, що за таке недбальство спитають нащадки, «де днів давноминутих слід». Це і є заповіт і заклик бергетти історичний «слід» — свідків старожитної культури.

Якраз у той час, коли виношувалися думки, викладені в згаданій праці «Спадщина України», М.Г.Філянський надає тим думкам і враженням поетичне оформлення. Яскравий доказ тому — вірш «Спить ряд могил...», опублікований у першій збірці «Лірика». Поштоухом до його написання, певно, були полтавські враження 1904 р. Це менш за все споглядальна картина, скільки глибинний роздум поета над минулим України, її духовним життям, її історичним шляхом, що зайшов у тупик. Почуття поета сплітаються в один клубок: це і сум, і сльоза, і молитва «дням давно минулим», і гнів на «синів України безкровную отару», і докір комусь і собі («ми рідну пісню звели на кволлий серця жаль»), — власне, у цьому вірші маємо майже все те, що читали і в поета початку ХІХ ст. Левка Боровиковського, який картав внука козацького за те, що в нього «замість шаблі та рушниці, брязка чарка по полиці». Болить Філянському минуле рідного краю, поросле тепер «бірзіллям, блекіттю», його «туманом півночі запеленало», що є прозорим натяком на політику Москви щодо України і, певною мірою, перегуком з «Розритою могилою» Т.Г.Шевченка.

Свій зромантизований світогляд М.Г.Філянський не втратив до кінця життя. Але основою його була реальна Україна, рідна земля, осердя її національного життя — Київ. Столиці України, її славному минулому в сферах високих духовних надбань, Філянський присвятив немало поетичних рядків, пропрокуючи місту й надалі як живильну силу «скарб віків» Поетичний цикл «Київ» — це мовби підтекстовки до акварелей архітектурних пам'яток, які він виконував на замовлення у столиці в 30-х роках, — «останків каменю і мрій».

Вірш «На стогнах» із цього циклу вражає сміливістю образів і метафор, за якими приховано ознаки тогочасних київських

перебудов («нових осель»), що поставали з волі більшовиків, будов, позбавлених барокової краси минулих століть, краси «без рідної канви», що була властива архітектурним творінням Растреллі. «Хай перед генієм Растреллі Юрба не хилить голови», — каже поет, нехай красі Києва «замкнено язик», але живе віра в те, що лихоліття мине і:

В час невідомий, в час нежданий
Ти знов розімкнеш свій язик...
Натхненим словом осіяний,
Колись недаром Первозваний
Зорю землі Твоїй прорік!⁴

Споглядаючи «святині», зарослі «тернами», поет всеж вірить у відродження духовної краси Києва і схід «зорі» державності. Навіть у ті похмурі роки, коли випало йому малювати київські пам'ятки, приречені на глум і нищення, древні мури Лаври не здавались йому похмурими, вони «палали в сонці», там колись «гартувались духу крила» і «билось думки джерело». Але дійсність жорстоко гнітила поета: «Усе завмерло, загнило, Скрізь повно духу тління, цвілі...» Це — 1930-ті рр. Можна сказати, що це вже мовилося поетом під спрямованим на нього дулом енкаведистського револьвера.

Микола Філянський залишився співцем життя, краси, духовної величі людини. Він закликав іти «назустріч сонцю», тікати від «нікчемного існування» до життя діяльного, творчого, бо там, «куди зве нас час останній — ні сліз, ні пісні, ні бажанья;

Там заневолить темна ніч
І чола труд, і серця міч...⁵

Ці рядки М.Г.Філянський написав ще молодим, щоб не відмовитись від них й пізніше за найтяжчих обставин життя. Його поезія — це і «келих сліз», і своєрідна молитва, і заповіт любити рідну землю та віддавати перевагу «рисам Растреллі» над «тарусом» (гармидером, торгом) міщанських буднів, тобто вивисувати духовнотворче над пліснявою «нікчемного існування».

ЛІТЕРАТУРА

---

1. **Шевчук Валерій.** Син землі: Передмова // Микола Філянський. Поезії.— К., 1988. — С. 18.
2. **Ласло-Куцюк М.,** д-р. Українська поезія ХХ ст.: Антологія. — Бухарест, 1976. — С. 84.
3. **Шевчук Валерій.** Син землі... — С. 24.

4. Філянський М. Поезії. — К., 1988. — С. 191.
5. Там само. — С.39.

© *Вільховий Юрій, Год Борис*

ВПЛИВ ХРИСТІЯНСТВА НА НАРОДНІ СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Сьогодні Україна готується до урочистого відзначення важного ювілею Різдва Христового та започаткування першої сторінки в історії нового тисячоліття. Що ж дало християнство Україні? Яке його майбутнє?

Християнство прийшло в Україну з Візантії — найкультурнішої і наймогутнішої країни світу, яка в час охрещення українських земель переживала відродження в усіх сферах свого політичного, культурного й церковного життя. Християнство поширювалося в Україні не шляхом чужого збройного примусу, а було прийняте народом внаслідок добровільного вибору, бо її державні мужі уважно і всебічно дослідили відомі в Європі на той час релігійні течії.

Християнство запроваджувалося у формі Христової церкви українського народу, і ця церква від першого дня свого існування стала великою моральною опорою української княжої держави¹. Разом з тим поширення християнства на Україні-Русі супроводжувалося складними етнорелігійними процесами, які зумовили специфічність народного світогляду. Перш за все це пояснювалося боротьбою християнства з язичництвом.

В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, котрі, зокрема, проявляються через систему вірувань і повір'їв. Народний світогляд українців має три основні історичні прошарки: демонологічний, міфологічний і християнський². Перший — більш глибинний, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи в них демонів. Другий прошарок зароджувався із появою влад-

них суспільних структур, які потребували належного освячення. У його основі лежало обожнювання природних, переважно небесних, стихій, уособлених в образах богів. Система уявлень про богів — міфологія — відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи головних і другорядних богів.

Християнська релігія, абсолютизуючи цю ієрархічність, разом із тим прагнула максимально пристосувати стару світоглядну систему до своїх потреб. Результатом такої боротьби ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), який відчувається і сьогодні³. Сповідуючи християнство, ми, як правило, залишаємося язичниками — віримо в упирів, русалок, лісовиків. Це пояснюється тим, що в основі сучасних вірувань лежить могутній пласт архаїчних демонологічних уявлень. Водночас факт співіснування двох, по суті полярних, світоглядних систем може бути прикладом розв'язання і нинішніх конфесійних проблем. Християнство духовно об'єднало роз'єднані племена величезної княжої держави, яка простяглася від Волги до Карпат, від Балтійського до Чорного моря; утворило один народ, який вийшов на світову арену і виборів там провідну роль. Разом з тим християнство органічно вписалося у систему народних світоглядних уявлень українців. Історична наука переконливо довела, що введення християнства на Русі у 988 р. князем Володимиром — це результат тривалого і закономірного процесу, що символізував існування і розвиток цього вчення на Україні вже з II ст. н.е. Саме з цього часу слов'янська світоглядна система почала зазнавати поступової трансформації.

Ще в середині I ст. н.е. християнство проникає в межі майбутньої України через грецьких купців, які торгували з містами-державами Північного Причорномор'я. Пізніше — християнство прижилося у грецьких колоніях Північного Причорномор'я, а також на берегах Дніпрового та Дністрового лиманів⁴. Ми маємо свідчення церковних письменників початку IV ст. н.е. про те, що вздовж північного берега Чорного моря проповідував апостол Андрій, якому в уділ припала Скіфія — земля, заселена нашими предками. Історики розповідають про римського єпископа Климента, який прибув наприкінці I ст. н.е. до Херсонеса Таврійського (Корсуня) і зустрів там громаду християн чисельністю майже 2000 чол. Климент прибув як наступник апостола Павла і римський папа, що свідчило про неабияку вагу даного регіону для християнського руху⁵. У той час у Криму

проживали готи, серед яких було багато християн на чолі з єпископом⁶.

За свідченнями блаженного Теодорита, Іван Златоустий послав своїх місіонерів до грецьких сусідів — кочівників-скифів, що жили біля Дунаю, проповідуючи християнство і закладаючи церкви⁷. Багато церковних письменників III-IV ст.: Тертуліан, Афанасій Олександрійський, Іван Златоустий, Єронім та ін., розповідають про поширення християнства і називають серед народів, де воно приймалося, скифів і сарматів⁸. Як вважають деякі дослідники, цими скифами і сарматами були три слов'янські племена — уличі, тиверці та поляни, які стали найближчими сусідами причорноморських візантійських територій і проживали на південь від інших східно-слов'янських племен⁹. Уличі і тиверці були найманцями у війську Візантійської імперії, інші — мали торгівельні зв'язки із причорноморськими містами. За повідомленнями Тертуліана, у II ст. н.е. в Римській імперії не було міста, де не було б громади християн.

Як відомо, залежним від Римської імперії у I-IV ст. н.е. було майже все Причорномор'я¹⁰. Недарма на території колишнього Херсонеса археологи відкрили більше ніж 70 мурованих церков різного часу. А починаючи з другої половини VII ст., християнський рух на українських землях посилюється і переходить у нову вищу стадію. Про це свідчить факт, повідомлений царгородськими письменниками Костянтином Багрянородним і Кедрином, за яким патріарх Іпатій, який був звільнений із заслання імператором Василем, у 667 році висвятив та вислав на Русь архієпископа.

Таким чином, у IX-X ст. християнство вже було потужною релігійною течією на Україні, яка мала давні традиції, велику кількість послідовників та державну підтримку. Запроваджуючи християнство на Україні-Русі, Володимир лише виконав давно назрілі вимоги часу. Лише опір язичництва, яке поступово втрачало свій вплив, стримував активний наступ християнства. Проте нова релігія поступово змінювала світоглядну систему українців або ж пристосовувалася до старої — міфологічно-язичницької.

Найдавніші дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з нагальними господарськими інтересами і ґрунтувалися як на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, так і в їх надприродні властивості¹¹. Через віру, шляхом виконання магічних дій, людина намагалася вплинути на досяг-

нення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Загалом, людина тут виступала переважно активним началом, а не лише жертвою сил природи, як це донедавна трактувалося багатьма дослідниками¹². Ще більша активність людини проявлялася там, де вона могла спертися на власний досвід: вона реалізувалася через систему прикмет, віщувань і передбачень — всього того, що одержало назву повір'їв.

Із впровадженням християнства у віруваннях та повір'ях зростає елемент надприродного, але він, все ж таки, пов'язується з вірою в реальне існування надприродного, а, отже, і з вірою у реалізацію будь-якого бажання, коли, наприклад, люди зверталися за допомогою до надприродної сили — Бога. Все, що стосувалося фантастичного, надприродного, але не пов'язувалося з вірою, не належало до релігій та вірувань; воно становило основу або традиції, або поезії, або ж казок. І хоча елемент фантастичного в них мав місце, людьми він не сприймався за реальність. Поширення християнства приводило до розшарування сутності надприродного — більш фантастичного у християнстві і більш раціонального в демонології.

На відміну від язичництва, яке базувалося на містичній основі, християнство увібрало в себе всі основні досягнення античної філософії. Язичництво пригнічувало душу людини, виховувало в неї страх перед силами природи. Християнство звільнило людину від цього страху¹³. Разом з тим і християнська система, і міфологічно-язичницька змогли тривалий час співіснувати. Багато язичницьких елементів сплелися з християнством і знаходять свої прояви у наш час. Зокрема, низка язичницьких слов'янських богів прийшли до християнського пантеону під іншими іменами, зберігши при цьому всі свої основні функції: бог-громовик Перун з усіма своїми атрибутами виступив під іменами Гавриїла, Пантелеймона, Кирила. Тріскучої Анни і, зрештою, Іллі-пророка, який їздив по небу в золотій колісниці, посилаючи у чортів вогняні стріли. Язичницький «скотій бог» Волос (Велес) набув декількох образів: св. Власія — покровителя худоби, св. Миколи Мірлікійського — захисника родючості, господаря худоби. У християнському пантеоні є й інші святі, які «перебрали» функції прадавніх слов'янських богів: Флор та Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі пасічників, Микола Угодник — захисник землеробів і рибалок (Микола Мокрий) та покровитель

торговців¹⁴. Трансформація божеств, як і міфологічних народних уявлень, не була раптовою. Це процес поступовий і спадкоємний. Адже й сьогодні деякі традиції та обряди зберігають залишки культу стародавніх народних вірувань: звичаї залишати під час стрижки овець жмут вовни (для богині Мокоші), приносити до церкви на день Іллі колоски жита та зелений горох (щоб Перун не спалив). Українськими гуцулами інколи і сьогодні відправляється культ Перуна (Громові свята)¹⁵.

Отже, християнство є своєрідною акумуляцією думок людського суспільства, синтезом інтелектуальних завоювань різних народів. Йому притаманне і те, що мало сенс для язичництва, і те, що дозволяє людині як вищому творінню Бога розв'язувати власні смисложиттєві проблеми¹⁶.

На жаль, тема народних світоглядних уявлень і досі розкривається переважно однобічно, не без впливу відомої концепції про те, що вірування є лише фантастичним відображенням у свідомості людей зовнішніх сил. Проте цей аспект далеко не єдиний, оскільки вірування відбивають багатий міжпоколінний досвід людей, відтворюючи їхні віковічні прагнення. Це зобов'язує нас пильніше ставитися до цього феномену, який відіграє велику роль у розвитку духовності українського народу. Звернення до розглянутої проблеми диктує і нинішня етнонаціональна ситуація в Україні, бо розпочатий процес національного відродження може бути прискорений, зокрема, через засвоєння духовних багатств народу, накопичених поколіннями. Саме в цьому вбачається практичний аспект пізнання народних вірувань та світоглядних уявлень. Християнська культура виступає саме тим невичерпним джерелом, яке репрезентує духовність українського етносу, зберігає міжпоколінний досвід, формує сучасні світоглядні уявлення нашого народу.

ЛІТЕРАТУРА

---

1. Удод Г. Що дало християнство Україні // НТЕ. — К., 1997. — №4. — С. 76.
2. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 295.
3. Там само.
4. Огієнко Іван. Початки християнства серед українського народу // КС. — К., 1992 — № 1-2. — С.125.

5. **Євстахієвич В.** Початки християнства на українських землях // НТЕ. — К., 1998. — № 4. — С. 18.
6. Там само.
7. **Голубинский Е.** История Русской церкви. — Изд.2-е. — М., 1901. — Т.1. — С. 16.
8. Там само. — С. 8-9.
9. **Огієнко Іван.** Початки християнства серед українського народу. — С. 125.
10. **Євстахієвич В.** Початки християнства на українських землях. — С. 18.
11. **Гнатюк В.** Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Зап. НТШ. — Нью-Йорк, 1981. — Т. 201. — С. 43.
12. **Пономарьов А.** Українська етнографія. — С. 297.
13. **Брайчевский М.** Утверждение христианства на Руси. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 265.
14. **Зеленин Д.** Восточнославянская этнография. — М.: Наука, 1991. — С. 112.
15. **Пономарьов А.** Українська етнографія. — С. 299.
16. **Терещенко Ю.** Християнство як підвалини європейської цивілізації // Віче. — К., 1999. — № 1. — С. 127.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні (Київ)
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України (Полтава)
АО – Археологические открытия (Москва)
АС ГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа (С.-Петербург)
БРЭ – Большая Российская Энциклопедия (Москва)
ВДУ – Волинський державний університет ім. Л.Українки (Луцьк)
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет (Київ)
ГИМ – Государственный Исторический музей Российской Федерации (Москва)
ДАНО – Державний архів Полтавської області (Полтава)
ДВУ – Державне видавництво України (Харків)
ДІА РФ – Державний історичний архів Російської Федерації (С.-Петербург)
ДІКМ – Диканський історико-краєзнавчий музей (сmt. Диканька Полтавської обл.)
ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського (Київ)
ІР НБ НАНУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки НАН України ім. В.Вернадського (Київ)
ИИМК АН СССР – Інститут історії матеріальної культури АН СССР (Ленінград)
КС – Киевская старина, Київська старовина (Київ)
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР (Київ)
КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР (Москва-Ленінград)
ЛДУ – Львівський державний університет ім. І.Франка (Львів)
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР (Москва-Ленінград)
МГУ – Московский государственный университет им. М.Ломоносова (Москва)
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук (Київ)
НА ІА НАНУ – Научный архив Института археологии Национальной Академии наук (Київ)
НА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук (С.-Петербург)
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (Полтава)
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології (Полтава)
НТЕ – Народна творчість та етнографія (Київ)
НТШ – Наукове Товариство ім. Т.Шевченка (Львів, Нью-Йорк, Париж)
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник (Полтава)
ПВЛ – Повесть временных лет
ПГВ – Полтавские губерние ведомости (Полтава)
ПДТУ – Полтавський державний технічний університет ім. Ю.Кондратюка (Полтава)
ПЕВ – Полтавские Епархиальные Ведомости (Полтава)
ПИДО – Проблемы истории докапиталистических обществ (Москва)
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей (Полтава)
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
РАНИОН – Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
РЭ – Российская энциклопедия (Москва)
СА – Советская археология (Москва)
САИ – Свод археологических источников (Москва)
ТД – Тезисы докладов, тези доповідей
ТДС – Тезисы докладов и сообщений
УЕ – Українська енциклопедія (Київ)
УМСА – Українська Медична Стоматологічна Академія (Полтава)
УРЕ – Українська радянська енциклопедія (Київ)
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Київ)
ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України (Київ)
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (Полтава)
ЧИОНЛ – Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца (Київ)

ЗМІСТ

Онопрієнко Іван (<i>Полтава</i>). Християнські старожитності і культура Полтавщини.....	3
Юдін Микола (<i>Суми</i>). Проблеми охорони і використання нерухомої культурної спадщини Сумщини періоду Давньої Русі в світлі 2000-ліття Християнства.....	7
Гончар Володимир (<i>Київ</i>). Трапезна XII ст. Печерського монастиря в Києві.....	10
Кулатова Ірина (<i>Полтава</i>). Давньоруські некрополі поблизу с.Клепачі на Лубенщині.....	21
Ієвлєв Михайло, Мінаєва Наталія (<i>Київ</i>). З історії досліджень городища у с.Буки на р.Роставиця.....	25
Мироненко Костянтин (<i>Полтава</i>). Елементи християнської символіки на давньоруському посуді (за матеріалами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр.).....	30
Колибенко Олександр (<i>Переяслав-Хмельницький</i>). До питання про атрибуцію княжих поховань Михайлівського собору в Переяславі.....	34
Колода Володимир (<i>Харків</i>). Деякі наслідки археологічних досліджень Мохначанського городища.....	40
Кракало Ірина (<i>Кременчук</i>). Святі Борис і Гліб на давньоруському енкаліпсії з Градизька.....	46
Сухобоков Олег, Юренко Світлана (<i>Київ</i>). Предмети християнського культу з розкопок роменсько-давньоруських нам'яток поблизу с.Кам'яне Сумської області.....	51
Тітков Олександр, Тіткова Світлана (<i>Полтава</i>). Меч, «символ віри» та зброярська культура.....	57
Криганов Андрій (<i>Харків</i>). Релігія південно-західної околиці Хозарії.....	65
Ясновська Людмила (<i>Чернігів</i>). Свідчення про давньоруські церковні старожитності Північного Лівобережжя у студіях другої половини XVII-XVIII ст.....	69
Рудницький Юрій (<i>Полтава</i>). Релігійна ситуація в Україні-Вишневеччині за часів князя Ієремії.....	74
Серяков Сергій (<i>Харків</i>). Деякі питання історії єзуїтського шкільництва на Лівобережній Україні.....	83
Кішик Василь (<i>Полтава</i>). «Поминальна записка» Василя Леонтіївича Кочубея останньої чверті XVIII ст.....	87

Сиволап Михайло, Сиволап Лариса, Марченко Олександр (Черкаси). Культові підземні споруди на території Черкащини	91
Коваленко Оксана (Полтава). Хрестик-тільник з господарського комплексу на форштадті полкової Полтави	97
Артем'єв Андрій (Полтава). Антропологічні матеріали християнських поховань XVII-XVIII ст.: стан зубо-щелепної системи	103
Волошин Юрій (Полтава). Документи архіва М.Маркевича про обставини розселення старообрядців на Стародубщині у XVIII ст.	108
Кавун Максим (Дніпропетровськ). Архітектурний ансамбль козацьких церков середини XVIII ст. в с.Китайгород в Пооріллі	111
Скрипка Олена (Диканька). Православні храми Диканьки.....	115
Проваторов Сергій, Рибас Тимур (Полтава), Свістунов Олександр (Львів). Древня ікона Пресвятої Богородиці з Миколаївської церкви містечка Великі Будища	120
Лахижа Микола (Полтава). Вивчення та зберігання старожитностей на Полтавщині у XVIII-XIX ст.....	126
Чернишов Віктор (Москва). Християнські старожитності очима християнина	130
Ханко Остап (Полтава). Куришки Полтавщини	132
Свістунов Олександр (Львів), Проваторов Сергій, Унковський Олександр (Полтава). Перші пам'ятки почитання покровителя Полтави – Святого Сампсонія: сторінки сакральної історії	141
Супруненко Олександр (Полтава). Сергій Кульжинський – дослідник писанкарства, етнограф і музейник.....	150
Нестуля Олексій (Полтава). Доля церковних іконостасів – пам'яток культури за умов антирелігійної істерії доби «Великого Перелому» (кінець 1920-х – початок 1930-х років)	162
Ротач Петро (Полтава). Пам'ятки минулого в поетичному сприйнятті Миколи Філянського	166
Вільховий Юрій, Год Борис (Полтава). Вплив християнства на народні світоглядні уявлення українців	173
Зміст	180
The Conents.....	182

THE CONTENTS

I. Onoprienko (<i>Poltava</i>). Christian Relics and Culture	3
N. Yudin (<i>Sumy</i>). Some Issues on Protecting and Using the Ancient Rus' Cultural Heritage of Sumy Region in the Context of the 2000 th Anniversary of Christianity	7
V. Gonchar (<i>Kiev</i>). The 12 th c. Refectory of the Kiev Pechersky Monastery.....	10
I. Kulatova (<i>Poltava</i>). Ancient Rus' Cemeteries near the Klepachi Village (Lubny District).....	21
M. Ievlev, N. Minayeva (<i>Kiev</i>). Investigating a Hillfort near the Buki Village on the Banks of the Rostavitsa	25
K. Mironenko (<i>Poltava</i>). Christian Symbolics on the Ancient Rus' Pottery (Based upon Archaeological Finds on the Chronicles' Ltava Settlement, Expedition 1997-1998).....	30
A. Kolibenko (<i>Pereyaslav-Khmelnitcki</i>). The Problem of Identifying Dukes' Burials of the St. Michael's Cathedral in Pereyaslav	34
V. Koloda (<i>Kharkov</i>). Some Results of Archaeological Investigations of the Mokhnachansk Hillfort	40
I. Krakalo (<i>Kremenchug</i>). Sts. Boris and Gleb on the Ancient Rus' Encolphyon from Gradyzk.....	46
O. Sukhobokov, S. Yurenko (<i>Kiev</i>). Some Christian Cult Utensils Discovered While Excavating Roman-Ancient Rus' Relics near the Kamyane Village (the Sumy Region).....	51
A. Titkov, S. Titkova (<i>Poltava</i>). Sword as Symbol of Faith and the Armour Culture	57
A. Kryganov (<i>Kharkov</i>). Religious Views on the North-Western Boundaries of Khazar Kingdom	65
L. Yasnovska (<i>Chernigov</i>). Some Evidences of Ancient Rus' Church Relics in the Northern Left-Bank Ukraine Mentioned in the 17-18 th ccs' Written Sources.....	69
Y. Rudnicki (<i>Nezhyn-Poltava</i>). Religious Layout in the Ukraine-Wisniowieczyzna in the Times of Duke Jeremy Wisniowiecki	74
S. Seryakov (<i>Kharkov</i>). Some Issues on the History of Jesuits' Schools in the Left-Bank Ukraine.....	83
V. Kishyk (<i>Poltava</i>). The Memorial Notes («Pomyanik») of Vasily Kochubey by the Last Quarter of the 17 th c.	87
M. Syvolap, L. Syvolap, A. Marchenko (<i>Cherkassy</i>). Christian Cult Underground Constructions in Cherkassy Region.....	91
O. Kovalenko (<i>Poltava</i>). A Cross From the Household Complex on Poltava Suburbs.....	97
A. Artemyev (<i>Poltava</i>). Materials of the 17-18th cc. Burials. The Peculiarities of Dental Morphometric System.....	103

Y. Voloshin (<i>Poltava</i>). The M. Markevich Archive's Documents on Circumstances of Old-Ritual Orthodoxes' («staroobryadtsy») Out-Spreading in Starodub District in the 18 th c.....	108
M. Kavun (<i>Dnepropetrovsk</i>). The Cossak Church Complex by the 18 th c. in the Kitaygorod Village (the Lower Orel River Banks).....	111
H. Skrypka (<i>Dikanka</i>). Orthodox Temples in Dikanka.....	115
S. Provatorov, B. Rybas (<i>Poltava</i>), Svistunov A. (<i>Lviv</i>). The Most Holy Theotokos Icon from the St. Nicholas' Church in Veliki Budishcha ...	120
N. Lakhizha (<i>Poltava</i>). The Poltava Region's Relics' Research and Protection in the 18-19 th cc.	126
V. Chernyshov (<i>Moscow</i>). Christian Relic through the Eyes of a Christian ...	130
O. Khanko (<i>Poltava</i>). Kurishki of Poltava Region (a kind of pottery used as home incense)	132
A. Svistunov (<i>Lviv</i>), S. Provatorov, A. Unkovsky (<i>Poltava</i>). The First Testimonies of St. Sampsonius' Worship in Poltava (Pages of Sacral History)	141
A. Suprunenko (<i>Poltava</i>). Sergey Kulzhynski as a Researcher of Easter Egg-Painting, Ethnographer and Museer	150
A. Nestulya (<i>Poltava</i>). The Fate of Church Big Icon-Sets During «the Great Turning Point» (the late 20ies - early 30ies of the 20 th c.)	162
P. Rotach (<i>Poltava</i>). Relics of the Past in the Poetry of M. Philonsky	166
Y. Vilkhovy, B. God (<i>Poltava</i>). The Influence of Christianity on Ukrainian World Perceptions.....	173

Наукове видання

ХРИСТИЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Полтава: ВЦ «Археологія» Центру охорони та досліджень
пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації, 1999.

Комп'ютерний набір **Коваленко О.В.,
Мироненко К.М., Проваторов С.Г.**
Коректор **Філоненко Л.К.**

Переклад на англ. мову **Коржиков Ю.В., Чернишов В.В.**
Комп'ютерна верстка **Хорев С.В.**

Здано до набору 28.12.1999. Підп. до друку 30.12.1999.
Формат 84x108/32. Папір офсетний. Гарнітура Петербург.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 9,2. Ум.-фарб. відб. 8,6. Обл.-вид. арк. 9,8.
Тираж 800 прим. (1-й з-д: 1-350 прим.). Вид. № 69. Зам. № 9/99.
ПП Друкарня «Гротеск», м.Полтава.

ISBN 966-7628-00-0

